

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Кримінологія

Особлива частина

За редакцією
доктора юридичних наук,
професора *І. М. Даньшина*

Допущено
Міністерством освіти України.
Навчальний посібник
для студентів юридичних
спеціальностей вищих
закладів освіти

Харків
“Право”
1999

Рецензенти: **В. С. Зеленецький**, доктор юридичних наук,
професор (НДІ вивчення проблем злочинності АПрН України);
Л. М. Давиденко, доктор юридичних наук, професор (ІПК працівників Генеральної прокуратури
України)

Автори:

Даньшин І. М. — розділи: 1, 3, 7, 12;

Голіна В. В. — розділи: 2, 6, 10, 11;

Кальман О. Г. — розділи: 4, 5, 8, 9

Кримінологія. Особлива частина: Навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман; За редакцією І. М. Даньшина. — Харків: Право, 1999. 232 с.

ISBN 966-7146-30-8

У навчальному посібнику розкриваються поняття, предмет, значення і завдання Особливої частини кримінологічної науки; розглядаються кримінологічна характеристика найбільш поширених злочинів, причини та умови їх вчинення, а також проблеми попередження.

Для студентів і аспірантів юридичних вузів України, викладачів правових наук кримінального циклу, практичних працівників правоохоронних органів.

К 1203021100-017 ББК 67.6
99

© Даньшин І. М., Голіна В. В.,
Кальман О. Г., 1999
© Видавництво “Право”, 1999

Зміст

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СИСТЕМА ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНОЛОГІЇ 3

§ 1. Поняття Особливої частини кримінології, її значення і завдання 3

§ 2. Предмет, методологія та методи, загальнотеоретична і нормативна база Особливої частини кримінології 7

§ 3. Зміст та система навчального посібника з Особливої частини кримінології 11

РОЗДІЛ 2

НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБИ ТА ЇЇ

ПОПЕРЕДЖЕННЯ 13

§ 1. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи 13

§ 2. Криміногенні явища і процеси, які детермінують насильницькі злочини проти життя й здоров'я особи 20

§ 3. Попередження насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи 27

Розділ 3

ХУЛІГАНСТВО ТА ЙОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ 32

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика хуліганства 32

§ 2. Фактори, причини і умови хуліганства 40

§ 3. Попередження хуліганства 43

РОЗДІЛ 4

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОЛЕКТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ 50

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти державної та колективної власності 50

§ 2. Причини та умови злочинів проти державної і колективної власності 55

§ 3. Попередження злочинів проти державної та колективної власності 63

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 69

§ 1. Кримінологічна характеристика економічної злочинності 69

§ 2. Чинники, що детермінують економічну злочинність 74

§ 3. Попередження економічної злочинності 81

РОЗДІЛ 6

ЗЛОЧИННІСТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 90

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика злочинності у місцях позбавлення волі 90

§ 2. Криміногенні чинники злочинності у місцях позбавлення волі 96

§ 3. Попередження злочинності у місцях позбавлення волі 101

РОЗДІЛ 7

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 110

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика організованої злочинності 110

§ 2. Фактори, причини та умови організованої злочинності 115

§ 3. Попередження організованої злочинності 119

РОЗДІЛ 8

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ І МОЛОДІ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 129

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх 129

§ 2. Криміногенні чинники, які детермінують злочинність неповнолітніх 137

§ 3. Попередження злочинності неповнолітніх 139

§ 4. Особливості кримінологічної характеристики злочинності молоді, її причин та заходів попередження 143

РОЗДІЛ 9

ПОСАДОВІ ЗЛОЧИНИ ТА ЇХ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 149

§ 1. Кримінологічна характеристика посадових злочинів 149

§ 2. Чинники, причини та умови посадових злочинів 156

§ 3. Попередження посадових злочинів 161

РОЗДІЛ 10

ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 167

§ 1. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності 167

§ 2. Криміногенні чинники, які детермінують жіночу злочинність 171

§ 3. Попередження жіночої злочинності 178

РОЗДІЛ 11

РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 184

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика рецидивної злочинності. 184

§ 2. Причини та умови рецидивної злочинності 191

§ 3. Попередження рецидивної злочинності 195

РОЗДІЛ 12

ПРОФЕСІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 203

§ 1. Поняття і визначення професійної злочинності 203

§ 2. Кримінологічна характеристика професійної злочинності 209

§ 3. Фактори, причини та умови професійної злочинності 214

§ 4. Попередження професійної злочинності 220

РОЗДІЛ 1

Загальна характеристика та система Особливої частини кримінології

Поняття Особливої частини кримінології, її значення і завдання

Кримінологія являє собою комплексну юридико-соціологічну науку про закономірності злочинності і окремих її проявів, про особистість злочинців, фактори, причини й умови, що породжують та обумовлюють злочинність і конкретні злочинні посягання, а також про форми і методи соціального та нормативного впливу з метою контролю за цими негативними явищами. Це не лише теоретична, але значною мірою і прикладна наука. Її покликанням, крім усього іншого, є розробка і обґрунтування різноманітних заходів з попередження злочинності в цілому і окремих злочинів зокрема.

Кримінологічні знання склалися протягом багатьох століть. На сьогодні вони за своїм обсягом становлять величезний науковий матеріал. У зв'язку з цим висувається завдання надати їм чіткої системи, без якої, зрозуміло, виникають труднощі на шляху їх засвоєння і подальшого розвитку.

Кримінологію прийнято підрозділяти за обсягом інформації та рівнем її узагальнення на Загальну та Особливу частини.

У Загальній частині всі кримінологічні явища та поняття розглядаються на високому ступені узагальнення, без виділення, як правило, специфіки окремих видів (груп) злочинів. Тут висвітлюються всі елементи предмета кримінології (поняття та кількісно-якісні характеристики злочинності, вчення про особистість злочинців, теорія детермінації злочинності та причини конкретних злочинів і проблеми їх попередження). Загальна частина приділяє значну увагу питанням методології, методичі та методам кримінологічної науки, включає в себе науково-інформаційний матеріал про її становлення та розвиток, розглядає проблеми прогнозування стану злочинності та планування боротьби з нею.

В Особливій частині викладаються положення, що стосуються окремих видів (груп) злочинів. Рівень узагальнення інформації в ній є значно нижчим, ніж у Загальній частині. Це головним чином окремі прикладні питання кримінологічної науки, присвячені певним видам (групам) злочинів: їх специфіка, характерні риси, причини та умови існування та відтворення, конкретні заходи і рекомендації з їх профілактики, припинення і запобігання.

Весь масив злочинності в Особливій частині поділяється на кілька структурних різновидів за двома критеріями: по-перше, за особливістю антисоціальної спрямованості злочинного посягання та характером криміногенної мотивації злочинної поведінки винної особи; по-друге, за особистістю контингенту злочинців.

За першим критерієм виділяються: насильницька злочинність, корислива та корисливо-насильницька злочинність, злочини проти держави, економічна злочинність, екологічна злочинність, злочинність з хуліганських спонукань (мотивів), організована злочинність та ін.

Згідно з другим критерієм розрізняються такі групи (види) злочинності, як злочинність неповнолітніх, рецидивна злочинність, професійна злочинність, пенітенціарна злочинність, жіноча злочинність, військова злочинність, злочинність мігрантів.

Значення Особливої частини полягає в тому, що вона збирає і накопичує значний емпіричний матеріал про окремі прояви злочинності, виявляє різноманітні ознаки і властивості певних злочинців, уточнює причинно-наслідкові комплекси, які породжують, обумовлюють окремі види (групи) злочинів, конкретизує заходи боротьби з ними. З цього випливає висновок: завдання Особливої частини полягають у тому, щоб, з одного боку, забезпечувати загальнокримінологічні теорії фактичними даними, а з другого — надавати правоохоронним органам конкретні рекомендації, які спрямовані на удосконалення їх діяльності з протидії злочинності.

У літературних джерелах Особливу частину кримінології іноді називають теорією попередження злочинності. Це не зовсім вірно. Як відомо, вихідні положення теорії попередження полягають в тому що:

- а) практика боротьби зі злочинністю знає два напрямки. По-перше, застосування до осіб, що вчинили злочин, покарання, передбаченого кримінальним законом. По-друге, вжиття суспільством та державою заходів щодо попередження ще не вчиненого, але можливого суспільно небезпечного прояву;
- б) призначення покарання за злочинне посягання, що вже сталося, є необхідним важливим актом. Це вимога соціальної справедливості — людина повинна нести особисту відповідальність за свої

неправомірні вчинки; це вимога також державної політики, спрямованої на зміцнення правопорядку у суспільстві, на захист прав та інтересів громадян. Органи кримінальної юстиції не відмовляться від покарань, поки буде існувати злочинність;

в) при всій значущості кримінально-правового впливу у боротьбі зі злочинністю він має обмежений характер. Через це політика боротьби зі злочинністю не може бути зведена лише до традиційного запізненого втручання правосуддя вже після вчинення злочину. Тут повинні мати місце випереджаючі кроки, якими є попереджувальна діяльність державних органів і громадських об'єднань. Слід наголосити, що заходи попередження злочинності є більш дійовими, раціональними і гуманними формами боротьби з нею, а тому і такими, яким має віддаватися перевага;

г) проблема попередження злочинності має свою логіку, філософію, значний теоретичний потенціал, свою історію. Більше того, розробка та застосування кримінологічно-попереджувальних заходів передбачає заздалегідь виявлення факторів злочинності, причин та умов окремих її видів і груп, глибоке вивчення особи злочинця, ознайомлення з методами кримінологічного прогнозування тощо. Все це свідчить про те, що ця проблема тісно пов'язана з усіма елементами предмета кримінологічної науки.

Спираючись на викладені положення, кримінологічна наука створює розгалужену теорію попередження злочинності. При цьому слід мати на увазі, що проблема попередження злочинності, як важливий елемент предмета кримінологічної науки, на високому теоретичному рівні вивчається в Загальній частині курсу кримінології, а її прикладний аспект розглядається в Особливій частині цього курсу.

В Особливій частині найчастіше досліджуються питання практичної діяльності з попередження окремих видів (груп) злочинів. Зокрема, тактика і загальна організація боротьби з кожним видом злочинів, форми правоохоронної діяльності залежно від змісту їх причин та умов, від їх поширеності і місця в системі злочинності в цілому, від характеристики особистості злочинців. Під загальною організацією боротьби зі злочинами мається на увазі інформаційно-аналітична діяльність, кримінологічне прогнозування та планування, реалізація цільових програм боротьби з певними видами (групами) злочинів, їх коригування відповідно до змін криміногенної та загальної ситуації в державі, координація діяльності всіх суб'єктів попереджувальної діяльності з урахуванням їх кадрового і ресурсного забезпечення тощо. А правоохоронна діяльність — це проведення конкретних операцій з профілактики, запобігання, припинення, розкриття злочинів і вжиття передбачених законом та відповідними нормативними актами заходів, а також відшкодування шкоди від злочинів, відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Деякі автори, зводячи Особливу частину кримінології до вчення про попередження (профілактику) злочинів, стверджують, що вона нібито являє собою самостійну наукову дисципліну (Ю. Д. Блувштейн, В. В. Романов та ін.). З їх точки зору попередження (профілактика) злочинів — це “супернаука” з попередження всіляких недозволених проявів (девіантної поведінки), яка об'єднує в собі правові, природничі, психологічні, соціальні та технічні знання. Вона не входить начебто в рамки кримінології, її слід розглядати як теоретичну модель відповідної практичної діяльності.

Вважаємо, що з подібними поглядами не можна погодитися з таких міркувань.

Насамперед, відокремлення проблеми попередження злочинів від кримінології позбавляє останню регулятивної функції. Як відомо, будь-яка наука виконує чотири функції: описову, пояснювальну, прогностичну і регулятивну. Якщо з кримінології вилучити проблему попередження злочинів (один з елементів її предмета), то вона виконуватиме лише функції опису злочинності, її пояснення та прогнозування. При такому підході вона позбавляється права вирішувати проблеми попередження злочинності, що має важливе загальнотеоретичне значення. Таким чином, кримінологія перетвориться на мертву, схоластичну науку.

Якщо визнати за можливе вивчення теорії попередження злочинів як у рамках кримінології, так і в рамках якоїсь іншої — спеціальної науки попередження злочинів, то це призведе до дублювання одного і того ж матеріалу в рамках двох самостійних наук, що, зрозуміло, є нелогічним, неприродним.

І нарешті, надання теорії попередження злочинів статусу науки, яка вирішує виключно проблеми протидії злочинності, означає позбавлення її фундаментальних кримінологічних концепцій.

Все наведене дає підставу стверджувати, що проблема попередження злочинів є обов'язковою, невід'ємною частиною єдиної кримінологічної науки. Причому вона на теоретичному рівні, на рівні узагальнення становить розділ Загальної частини кримінології, а в прикладному аспекті — це її Особлива частина.

Предмет, методологія та методи,

загальнотеоретична і нормативна база

Особливої частини кримінології

Головне завдання Особливої частини кримінології полягає у вивченні кримінологічних понять та характеристик окремих видів і груп злочинів, а також у розробленні комплексних заходів з їх попередження. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в предмет цієї частини кримінології входить:

- розчленування всієї маси злочинності на специфічні види і групи злочинів та опис їх кримінологічного поняття;

- з'ясування аналітичних кількісно-якісних характеристик цих видів і груп злочинів;

- виявлення факторів і причин, які обумовлюють їх вчинення;

- розробка рекомендацій та пропозицій з їх попередження.

Коротко про кожний елемент предмета Особливої частини.

Розчленування злочинності на окремі види і групи злочинів проводиться, як уже зазначалося, за особливостями антисоціальної спрямованості злочинного посягання та характеру криміногенної мотивації злочинної поведінки винної особи, а також за особистістю контингенту злочинців. Кримінологічне поняття таких видів і груп дається з соціологічної та правової точок зору, бо злочинність як соціальне явище має завжди і конкретну кримінально-правову оцінку.

Кримінологічна характеристика — це один з основних термінів кримінологічної науки. Але, незважаючи на те, що він широко вживається у науковому обігу, єдиного його тлумачення немає.

Висловлювалася думка, що кримінологічна характеристика того чи іншого виду, групи злочинів включає в себе всі їх параметри: і кількісно-якісні показники, і відомості про особистість злочинця, і питання детермінації злочинів, і навіть їх попередження. Це надто широке трактування цього терміна не знайшло багатьох прихильників.

Є й інша точка зору, згідно з якою кримінологічна характеристика злочину зводиться до показників злочинності та тенденцій її розвитку, а також до обставин, що сприяють їх вчиненню.

Окремі кримінологи визнають, що термін “кримінологічна характеристика” злочинів визначає тільки їх кількісно-якісні показники.

З нашого погляду, цей термін охоплює рівень, коефіцієнти, структуру та динаміку злочинів, описування особистості тих, хто їх вчиняє, мотиви і цілі їх злочинної поведінки. Такої точки зору дотримуються автори даного навчального посібника. Кримінологічна характеристика в такому її розумінні містить у собі достатню інформацію про певний вид (групу) злочинів. Що ж до їх причин та умов, то вони лежать в іншій площині.

Безумовно, проблемі детермінації злочинної поведінки в Особливій частині приділяється значна увага. Тут розглядаються фактори, причини та умови окремих груп злочинів і причинно-наслідкові комплекси на рівні конкретних злочинів. При цьому під факторами розуміють всі ті соціальні явища та процеси, з якими ці групи злочинів пов'язані і взаємодіють і які мають будь-яке детермінуюче значення, тобто ті, що породжують, визначають, обумовлюють злочини. Інакше кажучи, криміногенні фактори — це родові поняття, яке складається з різних форм криміногенної детермінації. На рівні окремого злочину встановлюються його причина, умови і причинно-наслідкові комплекси (причини + умови).

Під причинами злочину розуміють ті негативні явища та процеси нашої дійсності, під впливом яких у свідомості особи з'являються глибокі і стійкі погляди та звички, що свідчать про її готовність вчинити злочин. Умови — це об'єктивні обставини, які сприяють вчиненню злочину та досягненню злочинного результату. Вони викликають намір подальшого злочинного прояву.

Практично на рівні конкретного злочину діють причинно-наслідкові комплекси. Це пояснюється тим, що, по-перше, злочин є результатом не одного якогось соціального явища, процесу, а наслідком сукупності причин і умов; по-друге, причини і умови діють опосередковано; по-третє, вони (причини та умови) змінюються, а також не схожі в один і той же час у різних регіонах країни; по-четверте, одні і ті ж соціальні явища (процеси) можуть виступати залежно від обставин, що склалися, в значенні як причини, так і умови, тобто трансформуватися з однієї якості в іншу. Соціальні явища і процеси, що складають сутність причин та умов злочинів, як свідчить практика, часто міняються місцями.

Вивчення факторів, причин та умов певних видів і груп злочинів не є самоціллю. Завершальний етап кримінологічних досліджень полягає в розробленні заходів з попередження тих чи інших злочинів на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Такі наукові розробки, повторюємо, також становлять один з елементів предмета Особливої частини кримінології.

При описуванні, аналізі та вивченні різних елементів предмета Особливої частини кримінології використовується сукупність вихідних положень і вимог теорії пізнання, вихідних філософсько-

діалектичних законів та категорій, а так само основних логіко-гносеологічних принципів і способів. Усе це разом взяте складає її галузеву методологію. Похідними від неї є різні методи, тобто шляхи, засоби та прийоми збирання та оброблення фактичних даних про окремі види (групи) злочинів. До таких методів належать статистичні, конкретно-соціологічні, психологічні та інші методи. Пізнавальна діяльність кримінологів, які розглядають проблеми Особливої частини, реалізується саме у таких методах.

Вихідною теоретичною базою Особливої частини кримінології слід вважати науково-теоретичні положення її Загальної частини. Зокрема, вчення про злочинність, особистість злочинця, детермінацію злочинності та обумовленість окремих злочинів, а також проблеми їх попередження. Особлива частина конкретизує положення Загальної частини кримінології.

У цій частині кримінології вирішуються різні важливі питання, які мають чітко виражену практичну спрямованість. У зв'язку з цим істотного значення набувають джерела правового регулювання усіх сторін діяльності по боротьбі зі злочинністю. Найбільш важливими джерелами є такі законодавчі та інші нормативні акти:

- Конституція України 1996 року, в якій викладені основоположні принципи кримінальної політики (статті 3, 24, 27, 29, 58, 62, 63 та ін.);
- Закон України від 5 листопада 1991 року зі змінами, внесеними 1993 року “Про прокуратуру” (Відомості Верховної Ради України. 1991. № 53. Ст. 793);
- Закон України від 25 грудня 1990 року зі змінами, внесеними в 1992–1994 роках “Про міліцію” (Відомості Верховної Ради. 1991. № 4. Ст. 20);
- Закон України від 2 березня 1992 року “Про Службу безпеки України” (Відомості Верховної Ради. 1992. № 7. Ст. 382);
- Кримінальний, Кримінально-процесуальний та Виправно-трудова кодекси України;
- Закон України від 30 травня 1993 року “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” з подальшими доповненнями і змінами;
- Указ Президента України “Про затвердження комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю в Україні на 1996–2000 роки” від 17 вересня 1996 року №837/96.

До нормативної бази Особливої частини кримінології належать також різні відомчі акти — накази та розпорядження правоохоронних відомств, рішення органів місцевого самоврядування.

Зміст та система навчального посібника з Особливої частини кримінології

У даному навчальному посібнику дається кримінологічна характеристика найбільш поширених злочинів, висвітлюються питання їх детермінації та попередження. Всі такі злочини зведені в окремі групи згідно з особливостями антисоціальної спрямованості злочинного посягання та характером криміногенної мотивації поведінки їх суб'єктів і з урахуванням особистості контингенту злочинців. Це такі групи злочинів:

1 група:

- а) насильницька злочинність;
- б) злочинність з хуліганських спонукань (мотивів);
- в) злочини проти державної та колективної власності;
- г) економічна злочинність;
- г) пенітенціарна злочинність;
- д) організована злочинність.

2 група:

- а) злочинність неповнолітніх та молоді;
- б) посадові злочини;
- в) жіноча злочинність;
- г) рецидивна злочинність;
- г) професійна злочинність.

Кожна група злочинів розкривається в окремому розділі, перший параграф якого присвячується кримінологічному поняттю відповідної групи злочинів та їх кримінологічній характеристиці; другий і третій — відповідно викладенню матеріалу про причини і умови злочинів та їх попередження.

У розділах вказується рекомендована література.

Блувштейн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений. Минск, 1986.
Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку. Х., 1998.
Криминология / Под ред. А. И. Долговой. М., 1997.
Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. М., 1986.

Розділ 2

Насильницька злочинність проти життя і здоров'я особи та її попередження

Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи

Насильницька злочинність проти життя і здоров'я — це сукупність навмисних посягань, спрямованих на втручання у фізичну і психічну цілісність жертви злочину з метою заподіяння їй смерті або тілесного ушкодження. Тілесні ушкодження і навіть смерть потерпілого від необережних злочинів не пов'язані з поняттям насильства, оскільки злочинець не мав на меті їх настання. Тому вони не входять до складу насильницьких злочинів. Крім убивств і тілесних ушкоджень до насильницької злочинності часто відносять і розглядають їх разом ще й хуліганство і зґвалтування. Безперечно, ці злочини мають деякі спільні кримінологічні риси, але водночас не можна не бачити істотних відмінностей в їх природі, мотивації, у різній патології особистості злочинців, чинниках, які обумовлюють цей специфічний вид злочинного насильства. Крім того, попередження таких злочинів також має свої особливості. Ось чому вони розглядаються самостійно. У даному розділі основна увага зосереджена на найбільш небезпечних і поширених видах насильницької злочинності — вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях.

Результати вивчення навмисних убивств і тілесних ушкоджень свідчать як про певну стабільність їх основних структурних показників в Україні за багато років, так і про серйозні несприятливі тенденції у розвитку даних злочинів. Це особливо виявляється в останні роки, коли значно зросла частка таких злочинів, учинених з корисливих мотивів, з особливою жорстокістю, і виникли нові різновиди злочинів (убивства на замовлення, що чиняться професійними вбивцями).

Загальна кількість зареєстрованих навмисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень в Україні, починаючи з 1972 року, неухильно зростає: 1972 рік — відповідно 1577 і 2218; 1993 рік — 4008 і 8174; 1994 рік — 4571 і 8872; 1995 рік — 4783 і 8800; 1996 рік — 4896 і 8429; 1997 рік — 4529 і 7602; 1998 рік — 4563 і 6943 злочини. У структурі всієї злочинності такі злочини складають у середньому за вказаний період близько 1,9 %. Щодо навмисних тілесних ушкоджень середньої тяжкості, навмисних тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання, мордування, то їх частка у структурі всієї злочинності за той же період досягає у середньому майже 3 %, хоча динаміка цих злочинів має суттєві коливання. Наявність латентності злочинності дещо збільшує ці показники. Щорічно зростає кількість осіб, які зникли безвісти або причина смерті яких не виявлена.

Така тенденція динаміки даних злочинів, мабуть, збережеться у найближчі роки з огляду на поглиблення соціально-економічної кризи у країні.

Висновок вчених і практиків про переважно сімейно-побутовий і ситуаційний характер навмисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, притаманний насильницькій злочинності 70–80-х років, вимагає уточнення. Дійсно, значна кількість цих злочинів продовжує вчинятися ситуативно, імпульсивно, на ґрунті міжособистісних стосунків і конфліктів, що виникають у побутовій сфері життєдіяльності. Але, починаючи з 90-х років, у структурі злочинів намітилися деякі істотні зміни: постійно збільшується частка навмисних вбивств, що плануються завчасно.

Найбільша кількість злочинів учиняється під час сварок, які переходять у взаємні образи і бійки. При цьому основою криміногенної поведінки і злочинця, і потерпілого є побутові взаємовідносини, оскільки переважна більшість вбивств і тілесних ушкоджень, мордувань вчинено у квартирі, будинку, дворі, гуртожитку тощо. Близько 80 % таких злочинів вчиняється у вечірні та нічні години, під час та після вживання спиртних напоїв, шляхом заподіяння потерпілому побоїв руками і ногами, побутовими

предметами та іншими речами. Водночас понад 10 % цих злочинів вчиняється із застосуванням різної вогнепальної зброї, в тому числі і військового зразка, та вибухових речовин.

Сімейно-побутові і ситуаційні насильницькі злочини, як правило, вчиняються в умовах конфліктної ситуації (часто алкоголізованої), що виникла при раптовому розвитку подій, коли винні не мають часу всебічно їх осмислити, і тому оцінка обстановки і вибір лінії поведінки відбуваються виключно на емоційній основі. Нерідко такі злочини вчиняються імпульсивно, тобто у стані сильного душевного хвилювання, коли винний діє без більш-менш зрозумілої мети.

Посилюється тенденція підвищення ступеня суспільної небезпеки насильницьких злочинів, зростання тяжкості їх наслідків, зухвалості та невинуватеної жорстокості. Результативне вибіркове вивчення кримінальних справ про тяжкі насильницькі злочини, проведене у 80–90-х роках, показало, що з особливою жорстокістю їх учинили до 30 % засуджених за навмисне вбивство за обтяжуючих обставин, усі — за навмисні тяжкі тілесні ушкодження, вчинені способом, який мав характер мордування, близько 15 % — за навмисні тяжкі тілесні ушкодження, внаслідок чого настала смерть потерпілого.

Суттєво зростає кількість убивств на замовлення, вбивств при збройних сутичках між членами злочинних угруповань. Смерть “за прејскурантом” з мотивів кримінальної, підприємницької, політичної, іншої громадської діяльності потерпілих стає звичайним явищем. У 1995 році в Україні було зареєстровано 210, у 1996 році — 119 убивств на замовлення. Більш професійним стає спосіб їх виконання. Змінюється не лише динаміка цих убивств, але й контингент жертв. Якщо раніше вбивць наймали для знищення осіб з мотивів ревнощів, користі, помсти, які виникають на ґрунті побутових стосунків, то сьогодні це замовлення з метою усунення конкурентів, впливових бізнесменів, керівників злочинних угруповань тощо. Відбуваються певні негативні зміни в емоційно-мотиваційній сфері вчинення злочинів.

Значна частина злочинів пов’язана з мотивами ревнощів, помсти, хуліганськими спонукань і так званих “неприятних стосунків”, змістом яких є ненависть, неповага, ворожнеча, помста, заздрість, хуліганство та інше. Разом з тим різко зростають злочини, мотивом яких все більше стає користь: убивають заради декількох гривень, речей, майна, автомашин, приватизованих квартир тощо. Зростає також кількість неадекватних і навіть зовні безглузвих злочинів, мотив яких пов’язаний, певно, з внутрішньою готовністю до злочину. Почастішали випадки “багатосерійних” убивств, учинених вбивцями-маніяками. Збільшується кількість групової насильницької злочинності проти особи.

При загальній кримінологічній характеристиці насильницьких злочинів слід враховувати регіональні, демографічні, сезонні і часові коливання й особливості. Більше половини (52,8 %) вбивств у 1996 році припадає на Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Одеську, Харківську області та Автономну Республіку Крим. На 4,2 % менше зареєстровано тяжких тілесних ушкоджень, але їх кількість значно зросла у Волинській, Чернівецькій, Житомирській, Івано-Франківській областях.

Дослідження свідчать про те, що поширення насильницьких злочинів у містах і сільській місцевості має відмінність, але незначну. Влітку їх реєструється більше, ніж узимку.

Переважає частина тяжких насильницьких злочинів вчиняється чоловіками. Але спостерігається тенденція до постійного зростання жіночої насильницької злочинності. При цьому слід вказати на певну особливість: якщо у вчиненні вбивства за обставин, які обтяжують вину, жінка відіграє роль організатора, підбурювача або посібника, то при вчиненні вбивств за обставин, що пом’якшують вину, і тяжких тілесних ушкоджень вона є виконавцем злочину. Як правило, дії жінок — це реакція у відповідь на протиправну або віктимну поведінку потерпілих — чоловіків (бійки, аморальність, антисуспільна поведінка, приниження гідності тощо). Справедливо зазначається в літературі, що більш висока ймовірність настання “злочинного фіналу” спостерігається у разі конфліктів, які виникають не з зовнішніх об’єктивних причин, а через особисті характеристики їх учасників.

Кримінальна активність має і вікові особливості: по навмисних вбивствах при обтяжуючих обставинах вона припадає на 19–25, 30–40 років; по навмисних вбивствах — 30–40, 41–50 років; по тяжких тілесних ушкодженнях — 26–40 років. Висока кримінологічна активність зазначених вікових груп по вбивствах за обставин, що обтяжують провину злочинця, пояснюється мотивами вчинення злочину у молодому віці: корисливість, хуліганські мотиви, вчинення інших злочинів і протиправних діянь. Для вікової групи 30–40 років характерне алкогольне обтяження, сімейно-побутові сварки, судимість за аналогічні злочини тощо. Це стосується і характеристики іншої категорії вбивць. Тут кримінальна активність охоплює в основному вікові групи від 30 до 50 років, взаємовідносини яких з середовищем, де вони мешкають, характеризуються сталою криміногенністю, хронічним алкоголізмом, психопатіями тощо.

Зростає кількість неповнолітніх, які вчиняють вбивства і тяжкі тілесні ушкодження. У 1995 році серед вбивць більше 5 % було неповнолітніх.

По тяжких тілесних ушкодженнях активність характерна для різних вікових груп, але понад 50 % з них припадає на осіб віком 26–40 років. Це закономірно, оскільки напруження стосунків, наприклад у сімейно-побутовій сфері, обумовлюється найчастіше алкоголізацією злочинців і потерпілих, яка у ці роки набуває “злоякісного характеру”, наслідком чого стає агресивність, ревності, бажання помсти тощо. Ці дані ще раз підтверджують відоме положення про те, що прелюдія до злочину триває місяці, а то й роки.

Існувала думка, що у злочинців освітній рівень невисокий. Це підтверджувалося кримінологічними дослідженнями спеціалістів, що проводилися у 70–80-х роках. Але у наступні роки констатується значне підвищення освіти злочинців. Понад 60 % з них мають середню або середню спеціальну освіту. Мабуть, низька культура і прогалини в інтелектуальному розвитку злочинців пов’язані не стільки з їх освітою, скільки з загальною проблемою виховання людей.

Соціальний портрет злочинців “домальовують” відомості про їх сімейний стан. Особи, які учиняють кваліфіковані вбивства, здебільшого не мають сім’ї, серед осіб, засуджених за тяжкі тілесні ушкодження, близько 50 % неодружених. Значна частина злочинців розлучена.

Соціальний стан осіб до вчинення злочину також має певне значення у причинному ланцюгу. Понад 50 % злочинців на день злочину не працювало і не вчилася. Це особи молодого і середнього віку, які зловживають спиртними напоями, негативно себе поведуть, не мають будь-якої професії, постійно створюють криміногенні ситуації. За соціальним станом і за видом заняття серед винних виділяється група робітників і працівників сільського господарства, працівники некваліфікованої праці. Їх частка у структурі злочинців становить близько 40 %. Істотне зниження цього рівня (раніше було до 80 %) пояснюється тим, що багато осіб молодого віку, у минулому зайняті некваліфікованою працею, зараз частково перейшли до категорії службовців різних фірм, малих підприємств, кооперативів, об’єднань тощо. У структурі злочинців, особливо вбивць, незначна частка кваліфікованих робітників, службовців, учнів та інших категорій населення.

У структурі насильницьких злочинців спостерігається підвищення частки осіб без певного місця мешкання і заняття. У зв’язку з переходом до ринкових відносин і появою в країні безробітних ця негативна тенденція буде зберігатися.

Відомо, що переважна частка насильницьких злочинів проти особи вчиняється місцевими жителями і за місцем проживання громадян. Нині майже кожне п’яте вбивство, кожне четверте тяжке тілесне ушкодження зі смертельним наслідком і кожне друге-третє тяжке тілесне ушкодження без такого результату вчиняється або на вулицях, або в інших громадських місцях (двори, під’їзди, сквери, будинки, квартири тощо).

Заслугує на увагу і така соціально-демографічна ознака злочинців, як етнічна приналежність. Зараз проблема “закордонної” злочинності набуває в Україні тривожного характеру. “Гастролери” вчиняють багато злочинів, у тому числі вбивства і тяжкі тілесні ушкодження.

Серед морально-психологічних рис особистості злочинців помітні такі: алкогольне обтяження (70–90 %), імпульсивність, психопатичність, примітивність потреб, різні психічні аномалії, які мають соціальне і біопсихологічне походження. Так, за деякими даними проведених судово-психіатричних експертиз у кримінальних справах більше як третина злочинців-убивць мали травми голови, наслідком чого стали відхилення психіки (агресивність, дебільність, мстивість, надмірна підозрілість, грубість, брутальність тощо). Не виключено, що ці явища мають своїм джерелом хронічний алкоголізм, наркотизм, а також неодноразову судимість та ін.

Зміст мотивів злочинців стає конкретним, якщо аналізувати види зв’язків між злочинцем і потерпілим. Близько 50 % потерпілих при вбивствах без обтяжуючих обставин — це подружжя, в тому числі колишні, особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Таке не є характерним для кваліфікованих видів убивств, хоча й тут кожний шостий потерпілий — подружжя або розлучені. Основна маса потерпілих припадає на осіб, які знайомі із злочинцем (спільна робота, місце проживання і проведення дозвілля). Взагалі при сімейно-побутових та ситуаційних злочинах мотив має емоційно-ситуативне “забарвлення”. Збільшується частка неадекватних гостроті конфлікту, зовні безглузвих злочинів. Щодо вбивств з інших підстав, то їх мотиви часто лежать за межами міжособистісних стосунків між виконавцем і жертвою (наприклад, вбивства на замовлення). Мотиви дій вбивці-найманця, як правило, не співпадають з мотивами дій організаторів такого вбивства, які пов’язані часто з незаконними угодами у підприємницькій діяльності і сфері фінансово-кредитних відносин, злочинними засобами конкурентної боротьби тощо.

Як відомо, віктимна поведінка потерпілого, жертви є однією з умов, що сприяє вчиненню тяжких насильницьких злочинів. Багато хто з них напередодні злочину поводить себе агресивно, протиправно, провокаційно й іноді лише випадок вирішує, хто стане жертвою, а хто злочинцем. Найбільш віктимними є чоловіки молодого віку, котрі ніде не працюють або займаються некваліфікованою працею, рівню якої відповідає рівень особистості. Поведінка більшості з них часто відіграє провокуючу роль. Разом з тим у структурі потерпілих з'явилися особи нових соціальних верств населення (підприємці, бізнесмени, банкіри, фермери, спортивні діячі та ін.). Збільшується кількість потерпілих серед людей похилого віку, пенсіонерів, інвалідів.

Криміногенні явища і процеси, які детермінують насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи

Криміногенні чинники, які детермінують навмисні вбивства і тілесні ушкодження, включають криміногенні явища широкого діапазону: від явищ, котрі породжуються глибинними соціально-економічними і політичними протиріччями (погіршення психологічного стану суспільства, інтелектуального прошарку населення, руйнування духовності і законності, підвищення міжособистісної і міжгрупової конфліктності, агресивності та ін.), до патологічних рис і неусвідомлених настанов особи. Але передбачені законом тяжкі насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, маючи кримінально-правову видову спільність, за набором детермінуючих їх криміногенних факторів, а також структурою конфлікту у конкретній життєвій ситуації не однакові. Проблеми конфлікту, зокрема, криміногенного конфлікту, його структури, причинам виникнення й механізму розвитку присвячена значна кількість досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених. Структурними елементами будь-якого конфлікту можуть бути різні особисті та індивідуальні особливості учасників конфліктів.

Залежно від набору криміногенних явищ, а також структури і процесів, що лежать в основі міжособистісних криміногенних конфліктів, навмисні вбивства і тілесні ушкодження з цих кримінологічних класифікаційних підстав можна об'єднати у чотири групи: 1) сімейно-побутові; 2) ситуаційні; 3) ті, що завчасно плануються; 4) патологічні.

До першої групи входять насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, головним типом мотиву яких є тривала побутова й сімейно-побутова конфліктність між злочинцем і жертвою.

Другу групу злочинів складають ситуативні криміногенні конфлікти, тобто, як правило, одноразові сутички між злочинцем і потерпілим, котрі вичерпуються часовими рамками ситуації. Подібні короткочасні сутички відбуваються у громадських місцях, у місцях громадського харчування, мешкання, проведення вільного часу і відпочинку, спільного перебування та виконання особами будь-яких операцій, обов'язків тощо. Досить різноманітними є місця, де можуть вчинятися ситуаційні злочини. Якщо сімейно-побутові тяжіють до приміщень (квартира, гуртожиток, двір тощо), то ситуаційні — до вулиць, під'їздів, парків, ресторанів, кафе, транспорту тощо. До цієї групи можна віднести навмисні вбивства і тілесні ушкодження, які вчиняються з хуліганських спонукань, деякі злочини з корисливих та інших мотивів, імпульсивні насильницькі злочини.

Третя група злочинів є різноманітною за своїми мотивами та детермінуючими їх криміногенними чинниками. До даної групи злочинів належать: навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, завдані з корисливої мети; вчинені у зв'язку з виконанням потерпілим посадового або громадського обов'язку; вчинені з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а також поєднані із зґвалтуванням, з помстою, ревнощами; подружні вбивства, вбивства на замовлення. Для цієї групи є характерним те, що зникає ситуативність вчинення злочинів і з'являється намір, який деякий час виношується та планується. Але й тут діянню може передувати конфлікт. Проте він спричиняється, як правило, іншими вчинками його учасників, ніж сімейно-побутові та ситуаційні конфлікти. Мотиви цих злочинів більш обґрунтовані, глибокі. Для злочинця позбавлення життя жертви чи нанесення їй серйозного тілесного ушкодження є єдиним виходом чи то з глибокого особистого конфлікту, драми життя, чи то усунення перешкод на шляху до досягнення інших, більш значущих для нього матеріальних цінностей, благ, вигод, чи то звільнення від обтяжливих обов'язків, підлеглості, будь-якої іншої залежності. Агресивність набуває сталого характеру.

Четверту групу злочинів складають навмисні вбивства і тілесні ушкодження, що вчиняються особами, які мають аномалії психіки, котрі не виключають їх осудності (хронічний алкоголізм, психопатія, залишкові явища черепно-мозкової травми, органічні захворювання центральної нервової системи, наркоманія, сексуальна патологія, хромосомні аномалії, деякі психічні захворювання, деякі акцентуації особи тощо). Зв'язок насильницької злочинності з такими аномаліями, що є однією з

детермінант злочину, досліджувався раніше і продовжує досліджуватись нині. При цьому роль психічних аномалій у злочинній етіології значно перебільшується. Однак це зовсім не означає, що немає таких природжених патологій (у рамках неосудності), які “не беруть участі” у детермінації деяких насильницьких злочинів. Приклад тому — маніяки-вбивці. Отже, можна припустити, що деякі природжені, а у переважній більшості придбані у процесі індивідуального розвитку особи стійкі аномалії психіки насильницьких злочинців детермінують в окремих випадках вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, а частіше збільшують ступінь криміногенності таких осіб. Щодо останнього положення, то тут не психічні аномалії самі по собі активно сприяють злочинній поведінці, а ті соціально-психічні риси, які формуються в особи під їх впливом. Психічна патологія відбивається не тільки на інтенсивності переходу особи на злочинний шлях, але нерідко і наслідки злочину мають відбиток цієї патології (невмотивованість злочину, афективність, сексуальні збочення, жорстокість тощо).

Криміногенні явища і процеси, які детермінують сімейно-побутові насильницькі злочини. 1. Характерною особливістю цієї групи злочинів є те, що криміногенні явища й процеси переплітаються і створюється складне об’єктивно-суб’єктивне міжособистісне становище, яке породжує, як правило, стійкі або періодично криміногенні ситуації. Останні виникають або існують постійно, оскільки часто основу конфлікту складають тривалі сутички сторін з приводу дійсних чи надуманих матеріальних або духовних потреб і цінностей. Зовні вони виявляються у вигляді взаємної ворожнечі, ненависті, неприязні, підозри, ревнощів, помсти тощо; сварок через аморальну поведінку одного з учасників конфлікту, матеріальні або житлові проблеми, втручання родичів у сімейне життя подружжя та численні інші побутові та сімейно-побутові проблеми. Близько 70 % насильницьких злочинів було наслідком сварок, обопільних бійок, погроз, провокацій з боку потерпілих, жертв або оточення. 2. Злочинам нерідко передують загострення й ускладнення конфлікту у зв’язку з одностороннім чи взаємним застосуванням фізичної сили для розв’язання конфліктних епізодів. За даними досліджень у всіх криміногенних ситуаціях виявлено закономірність переходу від простих сварок до обопільних бійок і нанесення ушкоджень. 3. Важливим криміногенним детермінантом конфліктів і насильницьких злочинів є алкоголізація мікросередовища та безпосередніх їх учасників — сторін конфліктних інцидентів. Детермінують сімейно-побутові і насильницькі злочини недоліки у діяльності правоохоронних органів, місцевих органів влади, громадськості, пасивність близьких родичів тощо щодо попередження насильницької злочинності.

Криміногенні явища й процеси, які детермінують ситуаційні насильницькі злочини. 1. Недостатня матеріальна база закладів культури і дозвілля. Йдеться про недоступність культурного дозвілля для значної частини населення. Вуличні компанії молоді, безцільне марнування часу, сумнівний набір повсякденних розваг, вживання спиртних напоїв у випадкових місцях і з випадковими або малознайомими особами біля пивних барів, у скверах, дворах, підвалах; азартні ігри під “інтерес” тощо формують маргінальне середовище і створюють однотипні криміногенні ситуації. 2. Невисокий соціальний статус багатьох злочинців, обумовлений демографічними, сімейно-виробничими характеристиками (невисока заробітна плата, погані житлові умови, безробіття, зайняття сумнівними бізнесом та ін.). 3. Посилення в сучасних умовах психічного навантаження і напруження. 4. Негативна роль кримінальної субкультури, яка виявляється, зокрема, у тому, що поведінка судимих осіб у сфері дозвілля має нездоровий, часто антисупільний характер. Підвищена конфліктність, збудливість, пияцтво, хронічний алкоголізм, наркоманія, кримінальні звички, лихослів’я, нарочитий чи дійсний захист “блатного світу”, частота випадкових конфліктів — усе це робить таких осіб найбільш ймовірними суб’єктами та жертвами насильницьких злочинів. 5. Протиріччя між статусом особи та її завищеними орієнтаціями створюють психологічний дискомфорт, у зв’язку з чим, компанії, де проводиться дозвілля, для багатьох злочинців є зручним місцем для компенсації своїх невдач в інших видах заняття. 6. Зниження соціального та превентивного контролю державних органів, трудових колективів, громадськості за тими сферами життя, які сприяють розповсюдженню у суспільстві пияцтва, агресивності, насильства і зла, фрустрації, психічної патології, страху перед злочинністю, злочинного безкраю, організаційного та духовного згуртування злочинного світу, пасивності населення, формалізму і некомпетентності у роботі правоохоронних органів, особливо у сфері попередження злочинності, тощо.

Криміногенні явища і процеси, що детермінують навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, які завчасно плануються. 1. Несприятлива соціально-економічна і морально-психологічна обстановка у країні і близькому зарубіжжі. Докорінне і часом болюче реформування багатьох сфер життя викликало у країні економічну нестабільність, зміну на рівні державної політики ідеологічних настанов особи щодо власності, засобів виробництва, відверто корисливі прагнення

значної частини новоявлених бізнесменів і навіть приватновласницький (з метою первісного нагромадження капіталу) екстремізм багатьох з них. Зростає індивідуалізм, здирицтво, правовий і моральний нігілізм серед усіх верств суспільства, а тим більше серед його маргінального прошарку; обмеженість матеріальних ресурсів і намір отримати до них доступ щоб то не було, навіть ціною життя іншого, стає домінантою користолюбства, причиною напружених міжособистісних стосунків і конфліктів у багатьох сферах людського буття, які нерідко завершуються трагічно. Соціальна нерівність, яка в нашій країні проявляє себе різко і не виправдано жорстоко та несправедливо, применшує значущість людської особи як соціальної цінності, руйнує солідарність у суспільстві, знімає морально-правову заборону “Не вбий!” Зменшення рівня недоторканності особи робить її життя й здоров’я незахищеним і доступним для будь-яких кримінальних маніпуляцій. 2. Люмпенізація, маргінальність, алкоголізація, наркотизація значних груп населення. Розширення прошарку не адаптивного до законслухняності населення, поширення кримінальних поглядів і субкультури, а з нею примітивізму і стереотипу міжособистісних стосунків, які засновані на зневажанні особи, насильстві і зловживанні спиртними напоями, породжують конфліктність, агресивність, нерідко насильницький спосіб розв’язання конкретних життєвих ситуацій. 3. Криміногенна корисливість, котра викликається соціально-економічною психологією людей, в основі якої лежить таке, що не зникає століттями, не залежить від стадії розвитку суспільства, прагнення до накопичення грошей і матеріальних цінностей, захоплення чужих речей, до неправедного збагачення, багатства, розкошів тощо. 4. Різні форми віктимної поведінки потерпілих. 5. Слабка кримінологічна поінформованість населення про насильницьку злочинність, що значно утруднює вжиття запобіжних заходів. 6. Погіршення соціально-психологічного клімату на виробництві, в сім’ї, в подружніх стосунках, яке спричиняється, зокрема, девіантною поведінкою різних учасників стосунків. 7. Небувала пропаганда у засобах масової інформації, в кіно, на телебаченні культу сили і кулачного права, насильства, сексуальної розбещеності, розпусти, глуму над особою, влади грошей, що знижує недоторканність людської особистості, розпалює низькі пристрасті, вседозволеність, кримінальний бізнес, виправдовує “круту” поведінку. Такого роду інформація здатна підштовхнути до насильницьких посягань, тому що несе в собі стереотипи поведінки. З’явилися люди, готові за наказом і за гроші вбити кого завгодно. 8. Послаблення соціального контролю над злочинністю. Соціальний контроль постійно відстає від злочинного безкраю, тому що відсутня (або слабо налагоджена) система випереджаючого самозахисту суспільства. Послаблена попереджувальна робота усіх суб’єктів запобігання злочинності, не проводиться належна робота із кримінальним сімейним неблагополуччям, недостатньо реагують правоохоронні органи на ранні прояви насильницької злочинності, знизився рівень роботи органів внутрішніх справ з незаконним володінням громадянами зброєю, слабка робота у місцях позбавлення волі зі злочинцями, які вчинили насильницькі посягання, тощо. 9. Недостатній психологічний, фізичний, правовий, технічний захист особи.

Криміногенні явища і процеси, які детермінують патологічні навмисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження. Криміногенні явища, які детермінують цю групу злочинів, можуть включати явища соціально-психологічного і психіатричного, медико-педагогічного, медико-реабілітаційного, організаційно-управлінського, правового та іншого характеру. Перш за все, це чинник психічного нездоров’я населення як в цілому, так і у місцях позбавлення волі, де це нездоров’я посилюється і потім виявляється у рецидиві злочинів. Зростання психічних захворювань у всіх економічно розвинутих країнах світу є однією з важливих медико-соціальних проблем сучасності (розлад особистості, неврози, психози тощо). Дослідження свідчать, що існує пряма залежність між тривалістю злочинної діяльності і психічним розладом особи засуджених. Медико-педагогічний спектр криміногенних явищ охоплює недостатню диспансеризацію населення з метою встановлення осіб з психічними аномаліями. Слабо здійснюються заходи щодо боротьби з ранньою алкоголізацією і наркотизацією підлітків, відсутня чітко продумана концепція медико-педагогічного попереджувального впливу на психічну захворюваність дітей і підлітків. Криміногенні детермінанти медико-реабілітаційного характеру занадто складні, а деякі взагалі ще мало досліджені. До них можна віднести детермінанти генетичного і фізіологічного походження, вплив зовнішнього природного середовища на психічну активність людини тощо. У країні не створено системи своєчасного виявлення і обліку осіб з психічними аномаліями, спосіб життя й поведінка яких свідчать про реальну можливість вчинення насильницького злочину, не забезпечено на належному рівні співробітництва між медичними та правоохоронними органами, постійного відповідного інформаційного обміну між ними, консультативної допомоги тощо. Істотні недоліки має робота органів охорони здоров’я, органів внутрішніх справ та інших суб’єктів попередження злочинів з особами, які страждають аномаліями психіки. Правове забезпечення такої діяльності практично

відсутнє. Крім того, надто негативний вплив на нестійку психіку неповнолітніх та молоді мають література, кіно, телебачення, відеофільми з елементами сексу і садизму, що формує збочені морально-правові погляди і уявлення злочинців.

Попередження насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи

Загальносоціальне попередження насильницької злочинності являє собою комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і усунення разом з тим детермінант насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи. Основна роль в обмеженні та усуненні причин і умов насильницької злочинності належить соціально-економічній, господарсько-організаційній та культурно-виховній діяльності держави і суспільства у цілому. Використання загальносоціальних заходів є безумовно перспективною формою попередження правопорушень, оскільки у процесі її усувається сама можливість проявів злочинної поведінки особи. Попередження у даному разі базується на загальних закономірностях формування особи соціально-законослухняного типу. Це, проте, не виключає виділення і на загальносоціальному рівні конкретних кримінологічних аспектів і певного своєрідного супроводження крупномасштабних заходів, про що йдеться у Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки. Здійснення загальносоціальних заходів створює економічні, організаційні, політичні, ідеологічні, правові та інші умови для ефективного використання спеціального кримінологічного попередження насильницької злочинності.

З урахуванням криміногенних комплексів, які детермінують зазначені злочини, можна запропонувати такі основні напрями діяльності щодо спеціально-кримінологічного попередження навмисних вбивств і тілесних ушкоджень: кримінологічна профілактика, запобігання злочинам і їх припинення.

Кримінологічна профілактика — теоретично обґрунтована діяльність різних суб'єктів боротьби з насильницькою злочинністю, спрямована на завчасне відвернення виникнення криміногенно небезпечних явищ, їх обмеження, а якщо можливо, то й усунення та створення достатнього захисту і безпеки особи і матеріальних об'єктів від злочинних насильницьких посягань. Найважливішими профілактичними комплексами є: втручання у кризові ситуації; зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів; виховна та інформаційна робота серед населення; залучення громадськості до попередження насильницьких злочинів; надання допомоги жертвам цих злочинів.

Втручання у кризові ситуації припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистісних напружених конфліктів за допомогою набору спеціальних засобів діяльності суб'єктів попередження насильницьких злочинів. Цей набір складається з таких заходів:

- здійснення постійного соціального контролю за обстановкою у сімейно- подружній сфері і сфері дозвілля шляхом виявлення мотивів криміногенної поведінки, постановки на профілактичний облік конфліктуючих осіб і розробки конкретних організаційно-управлінських, педагогічних, психологічних, правових засобів їх усунення або послаблення ступеня конфліктної напруги;
- прийняття закону про попередження насильства у сім'ї;
- орієнтація правоохоронних органів на превентивну роботу з молоддю, обмеження практики притягнення до кримінальної відповідальності альтернативними засобами;
- створення електронно-пошукової системи “Насилля” для обліку злочинів проти особи та централізованої автоматизованої системи обліку прикмет невідомих осіб;
- проведення паспортизації вулиць, майданів, парків, транспортних магістралей та інших місць масового перебування і відпочинку людей у містах, інших населених пунктах з метою виявлення і усунення несприятливих для охорони громадського порядку чинників;
- підвищення рівня уваги до поведінки акцентуєваних осіб і осіб з психічними аномаліями та ін.

Зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів — це аспект кримінологічної профілактики, який передбачає вжиття заходів, що максимально ускладнювали б вчинення насильницьких злочинів у громадських місцях, на вулицях, у гуртожитках, домоволодіннях тощо. Для цього необхідно: посилення патрулювання у населених пунктах, містах, мікрорайонах, селах особливо у вечірні та нічні години; припинення перебування в Україні осіб без певних занять з інших країн, використання для цього відповідних адміністративно-правових норм; практикування комплексних оперативно-попереджувальних заходів у тих населених пунктах, де спостерігається складна криміногенна обстановка; посилення контролю за обігом зброї, боєприпасів, вибухових

речовин, наркотиків, отрути; підвищення рівня боротьби з пияцтвом, наркоманією, що є надійним способом попередження злочинів проти життя і здоров'я особи.

Виховна та інформаційна робота серед населення може включати таку групу заходів: запровадження у масштабах країни кримінологічної поінформованості населення про стан злочинності, причини і умови вчинення насильницьких злочинів, особу злочинців і потерпілих, попереджувальні заходи і роль населення при їх здійсненні; пропагандистські заходи з використанням засобів масової комунікації; розробку програм навчання для різних верств населення засобам захисту від насильницьких посягань тощо.

Залучення громадськості до попередження насильницьких злочинів. Широке залучення громадян у сферу попереджувальної діяльності передбачає розвиток правосвідомості і розуміння єдності суспільних і особистих інтересів. Для цього потрібна тривала та добре організована робота з розповсюдження відповідних знань, створення нової системи громадських формувань, налагодження взаємодії й координації з державними суб'єктами попередження насильницьких злочинів, інші заходи.

Надання допомоги жертвам злочинів. Надання моральної підтримки і матеріальної допомоги громадянам, які потерпіли від насильницьких злочинів, — обов'язок правової держави. Тому заслуговують на увагу такі пропозиції: створення фонду відшкодування шкоди громадянам або їх представникам, які зазнали збитків від насильницьких злочинів; підвищення готовності громадян до самооборони; прийняття закону про надання допомоги жертвам насильницьких посягань тощо.

Запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи переноситься на ту стадію злочинної поведінки, котра характеризується виникненням злочинного наміру вчинити злочин, або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати. Основними запобіжними комплексами заходів є такі:

- переорієнтація антисуспільних настанов (підвищення рівня інформаційного забезпечення суб'єктів запобігання насильницьким злочинам; зміна стереотипу поведінки, тобто цілеспрямований запобіжний вплив на осіб, які здатні до вчинення насильницьких злочинів або їх рецидиву; примирення конфліктуючих сторін та ін.);

- активні контрзаходи, які використовуються здебільшого на рівні індивідуального запобігання насильницьким злочинам проти особи (індивідуальна переорієнтація антисуспільних настанов особи; оперативне втручання у процес розвитку злочинної поведінки; створення умов, які усували б або утруднювали розвиток злочинної поведінки і схиляли особу до добровільної відмови від її продовження, тощо).

Припинення злочинів. У системі спеціально-кримінологічного попередження злочинів особливе місце посідає припинення початих насильницьких злочинів на стадіях приготування до злочину і замаху на злочин. Активний захист особи повинен виходити не тільки від суб'єктів припинення злочинів, але і від самої особи. У статті 15 КК, де регулюються положення про необхідну оборону, зазначено, що не є злочином дії, які спрямовані на захист законних інтересів і прав особи, інтересів суспільства й держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає, якщо дії були обумовлені потребою невідкладного попередження або припинення посягання. Залежно від характеру злочинних дій і криміногенної обстановки розрізняються такі комплекси заходів припинення насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи:

- організаційно-превентивний напрям припинення насильницьких злочинів (наприклад, створення спеціалізованих підрозділів, груп в органах внутрішніх справ по боротьбі саме з тяжкою насильницькою злочинністю; удосконалення кримінального і кримінально-процесуального права, а також правозастосувальної практики щодо посилення їх попереджувального ефекту та ін.);

- спонукальний напрям об'єднує різні заходи примушування осіб, які готуються до вчинення злочинів, до добровільної відмови від підготовки до вчинення злочину і замаху на нього, від продовження злочинної поведінки і взагалі кримінальної діяльності;

- активна протидія розвитку злочинної діяльності і настанню більш тяжких її наслідків (постійний і ефективний контроль за особами, які реально готуються до вчинення злочину проти життя і здоров'я особи; негайне вжиття заходів до забезпечення безпеки осіб, на життя і здоров'я яких готується замах; своєчасне запобігання груповим бійкам, кримінальним розборкам, сходкам; оперативне припинення злочинної діяльності; затримання, арешт тощо).

Існують також інші напрями та заходи попередження насильницьких злочинів, які відбилися у цільових програмах боротьби зі злочинністю, у тому числі і насильницькою, в законодавчих актах, методиках боротьби з цими посяганнями та наукових публікаціях.

Література

Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи. Х., 1997.

Голіна В. В. Злочинності — організовану протидію. Х., 1998.

Криминология / Под ред. А. И. Долговой. М., 1997.

Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. К., 1997.

Розділ 3

Хуліганство та його попередження

Поняття і кримінологічна характеристика хуліганства

Юридичне поняття хуліганства розкривається в ч. 1 ст. 206 Кримінального кодексу України. В диспозиції даної норми воно визначається як умисні дії, що грубо порушують громадський порядок і виражають явну неповагу до суспільства.

Певний теоретичний і практичний інтерес викликає питання про безпосередній об'єкт цього злочину. Воно має дискусійний характер. На нашу думку, хуліганство має основний і додатковий (факультативний) об'єкти. Як основний постійний об'єкт виступає громадський порядок в силу того, що проти нього в першу чергу спрямоване хуліганське посягання і він переважно охороняється кримінально-правовою нормою, яка закріплена в Кримінальному кодексі. За своїм змістом громадський порядок — це відносини, що забезпечують обстановку громадського спокою, належну поведінку громадян у громадських місцях, дотримання норм громадської моральності, повагу до результатів людської праці, фізичну і моральну недоторканність людей. Додатковими (факультативними) об'єктами складу хуліганства можуть бути особистість та власність.

Найчастіше таким додатковим об'єктом є особистість. Хуліганські посягання виявляються у насильницьких діях щодо потерпілих (у заподіянні тілесних ушкоджень, побоїв, у вчиненні психічного насильства). За вибірковими даними 93% хуліганських дій були спрямовані проти особи. Враховуючи цю обставину, багато авторів розглядають кримінологічні проблеми хуліганства у розділі насильницьких злочинів. Однак специфічність хуліганства, вважаємо, сприяє необхідності розглядати названі проблеми окремо. Із смислу закону випливає, що хуліганство завжди виявляється у суспільно небезпечних діях, тобто у діяльній поведінці, в активному прояві ставлення суб'єкта до суспільства і порядку, встановленого в ньому. В поняття хуліганської дії включається уся сукупність конкретних актів суспільно небезпечної поведінки. Причому хуліганськими можуть бути визнані не будь-які дії, а такі, що об'єктивно здатні завдати істотної шкоди громадському порядку. Хуліганство шляхом бездіяльності не може бути вчинене. Це пояснюється характером даного суспільно небезпечного вчинку. При утриманні від вчинення конкретної дії неможливо завдати значної шкоди громадському порядку. Хуліганським діям з об'єктивної сторони притаманні, таким чином, дві обов'язкові ознаки: по-перше, вони грубо порушують громадський порядок; по-друге, в них міститься явна неповага до суспільства.

Під грубим порушенням громадського порядку слід розуміти вчинення таких небезпечних антигромадських дій, що завдають або можуть завдати значної, серйозної, істотної шкоди правопорядку, правам і інтересам громадян. Дії ці є водночас зухвалими, цинічними, що глибоко ображають суспільну мораль, різко протирічають суспільним інтересам, правилам людського співіснування, що викликає справедливе обурення громадян.

Прояв явної неповаги до суспільства має місце тоді, коли винний відкрито висловлює неповажне ставлення до суспільства, до встановленого в ньому порядку і громадської моралі. Говорячи про явну неповагу до суспільства, закон має на увазі, що вона виражається при хуліганстві в найбільш відкритій і безпосередній формі, із очевидністю, яка безсумнівна для всіх, у тому числі і для самого винного.

Хуліганство може бути вчинене не тільки в громадському місці у вузькому значенні слова (вулиця, парк, стадіон, метро і т.п.), але і у всякому іншому, де повинен підтримуватися громадський порядок. Вирішальне значення для даного складу має не місце, а люди, суспільство, яким хуліган кидає виклик своєю поведінкою. Хуліганські дії, залежно від їх характеру, можуть бути вчинені як публічно, тобто у присутності громадян (хоча б однієї людини), так і не публічно — у їх відсутності (наприклад, вночі у безлюдному парку осквернення скульптур або знищення зелених насаджень, лавок тощо).

Хуліганство як дія, що порушує громадський порядок, характеризується умисною виною. Висловити явну неповагу до суспільства, грубо порушити громадський порядок, необережно практично неможливо, вина за шкідливі наслідки при вчиненні хуліганських дій, що посягають на особу або майно (поряд з посяганням на громадський порядок), може бути різноманітною — навмисною (побічний умисел) і необережною.

Для хуліганства характерна наявність специфічного мотиву. Це обов'язкова ознака суб'єктивної сторони даного складу. Причому внутрішня спонукаюча сила, яка штовхає на вчинення хуліганських дій, зводиться не до одного якого-небудь мотиву, а до безлічі їх, що прийнято називати хуліганськими спонуканнями. Такими спонуканнями, на наш погляд, є: прагнення відкрито показати свою зневагу до оточуючих, до суспільства; явно протиставити свою поведінку громадському порядку; показати зневагу до особистої гідності людини, до її праці, а також до правил людського співіснування; прагнення виявити кримінально карне бешкетування, хвастовство, п'яну хвацькість, свою "сміливість" і таким чином познущатися над беззахисним, задовольнитися неспроможністю слабого і хоча б на короткий час виявити свою "перевагу" над іншими законослухняними громадянами та інші негідні прояви. Усі перераховані спонукання можуть виявлятися окремо, але частіше — у певному поєднанні.

Хуліган не переслідує будь-яких цілей, що лежать за межами його дій. Він не прагне досягнути якого-небудь об'єктивного результату. Йому досить почуття внутрішнього самоствердження, задоволення, яке він одержує від реалізації примхи, від ефекту хуліганських дій, що вчиняються. Твердої і ясної мети у хулігана немає. Це призводить до збігу, до поєднання мети і мотиву. Мета хуліганських дій — у самих цих діях.

Хуліганство залежно від ступеня суспільної небезпеки, конкретних форм прояву поділяється на декілька видів: "просте" хуліганство (ч. 1 ст. 206 КК); злісне хуліганство, тобто хуліганські дії, що відзначаються за своїм змістом винятковим цинізмом чи особливою зухвалістю або пов'язані із опором представнику влади чи представнику громадськості, які виконують обов'язки по охороні громадського порядку, або іншим громадянам, які припиняють хуліганські дії, а так само вчинені особою, яка була раніше засуджена за хуліганство (ч. 2 ст. 206 КК); особливо злісне хуліганство, тобто дії, що підпадають під ознаки "простого" і злісного хуліганства, якщо вони вчинені з застосуванням чи спробою застосування вогнепальної зброї або ножів, кастетів чи іншої холодної зброї, а так само інших предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 206 КК).

Суб'єктами "простого" хуліганства є особи, що досягли на час вчинення злочину 16-річного віку, а злісного і особливо злісного хуліганства — особи, яким виповнилося 14 років.

"Хуліган", "хуліганство" — слова іноземного походження. Найчастіше появу цих слів пов'язують із прізвищем ірландської родини Нооліган, яка проживала у Лондоні наприкінці XVIII сторіччя і відрізнялася особливим буйством. Хуліганями згодом називали вуличних бешкетників, а саме слово стало називним.

З приводу етимології хуліганства є й інші припущення. Була невдала спроба пояснити, що "хуліган" походить немовби від двох російських слів — "хулить" і "гадить". Однак хуліганство — не типово російське явище. Деякі форми злочину, що тепер називаються хуліганством, відомі багатьом країнам з давніх часів. Між тим законодавці не всіх держав застосовують термін "хуліганство". Подібні або споріднені хуліганству вчинки називаються по-різному. Але, повторюємо, дикі забави заради цькування людей, п'яна хвацькість, бешкетування і дебоширство, цинічне знущання над слабими, грубе і зухвале порушення громадського порядку, що супроводжуються насильством над особою, варварським руйнуванням майна, стихійні бійки і побойща на стадіонах, вулицях, у танцювальних залах були і є нерідкими явищами скрізь.

Кримінальне законодавство радянського періоду з моменту свого зародження виділяє хуліганство в самостійний склад злочину. Спочатку даний склад був включений до кодексів союзних республік 1922 року (ст. 176 КК УРСР). Після цього з деякими змінами він увійшов до кримінальних кодексів союзних республік 1926–1928 років (ст. 70 КК УРСР). У чинному Кримінальному кодексі України відповідальність за хуліганство передбачена, як вже говорилося, в ст. 206.

Слід відзначити, що в кримінально-правовій літературі висловлювалася і висловлюється (особливо зараз, коли розробляється проект нового Кримінального кодексу України) точка зору, неначе б хуліганство — це не вчинок, а всього лише мотив суспільно небезпечної поведінки. Така точка зору тягне за собою заперечення хуліганства як самостійного складу, тобто вилучення його з переліку злочинів. Хуліганські спонукання можна немовби враховувати як обтяжуючу обставину будь-яких суспільно небезпечних дій, які вчинені в силу цих мотивів. Уявляється, що подібна позиція є помилковою. Вона не враховує соціальної цінності такого блага, як громадський порядок, для захисту

якого встановлені відповідальність за хуліганство, ігнорує багатолітній досвід боротьби з посяганням на нього за допомогою кримінально-правових засобів. Крім того, хуліганство, треба зазначити, є точним юридичним поняттям, що відрізняється від суміжних складів низкою специфічних об'єктивних і суб'єктивних ознак. Це, безумовно, складний з точки зору законодавчої техніки, але самостійний склад, вилучення якого з Кримінального кодексу негативно відіб'ється на протидії хуліганам і хуліганству. Ось чому автори нового КК Російської Федерації зберегли склад хуліганства (ст. 213 КК РФ), а у проекті КК України йому також відведене місце (ст. 271 КК).

Хуліганство — один з поширених злочинів. Так, за часів існування Радянського Союзу були відзначені особливі спалахи хуліганства у 1922–1925 роках і у 1935 році, коли міста буквально були наводнені хуліганамі. В середині 60-х років воно складало більше 30% у структурі всієї злочинності (а у великих індустріальних містах доходило до 40–45%). На початок 70-х років питома вага даного злочину знизилася до 16–17%. Таке його різке зниження пояснюється двома обставинами: а) по-перше, активністю роботи правоохоронних органів у боротьбі з хуліганством; б) по-друге, зміною диспозиції ч. 1 ст. 206 КК (за законом було вилучено із цієї кримінально-правової норми згадування такої ознаки, як вчинення дрібного хуліганства, якщо воно допущено було особою, яка протягом року підлягала за такий же вчинок заходам громадського або адміністративного впливу).

В період з 1972 по 1993 рік частка хуліганства в загальній масі злочинності складала 9,8%, в 1995 році — 5,6%, в останні чотири роки вона коливається в межах 6%. Щоб більш наочно уявити обсяг хуліганських посягань у наші дні, наведемо абсолютні цифри, що характеризують цей злочин за три роки: 1996 рік — зареєстровано 37789 злочинів; 1997 рік — 39105; 1998 рік — 31752 хуліганських прояви. Насторожує озброєність хуліганів у момент вчинення злочину (вогнепальною і холодною зброєю). У 1993 році зафіксовано 176 таких фактів, у 1994 році — 207, у 1995 — 123, у 1996 — 304, у 1997 — 214 подібних фактів. Слід відзначити високий ступінь рецидиву хуліганства: приблизно 60% засуджених повторюють такий злочин.

Рівень хуліганства не однаковий у різних регіонах України. Домінують тут Харківська, Запорізька, Львівська, Одеська області, Автономна Республіка Крим. Зазначене поширення хуліганства свідчить про високий ступінь його суспільної небезпеки. Не можна відкидати і високий ступінь латентності злочину, який розглядається; за вибірковими даними 58% потерпілих від хуліганських посягань не повідомляли правоохоронним органам про те, що трапилося.

Населення зустрічається з проявами хуліганства значно частіше, ніж з іншими злочинними проявами. Це тому, що вони, як правило, мають місце на вулицях, у дворах й інших громадських місцях. Відомо і так зване “побутове” хуліганство, що вчиняється на нездоровому родинно-побутовому ґрунті. Ось чому люди судять про ефективність роботи правоохоронних органів у цілому за станом їхньої боротьби з хуліганством.

Поряд з кримінально караним хуліганством закон передбачає відповідальність і за дрібне хуліганство, як адміністративне правопорушення (ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення). У 1995 році за дрібне хуліганство було притягнуто до адміністративної відповідальності більше 500 тисяч громадян. Практика показує, що часто хуліган, притягнутий до кримінальної відповідальності, вчинив до цього дрібне хуліганство.

Статистика свідчить, що поширення хуліганства зараз у містах і сільських населених пунктах має несуттєві відмінності порівняно з попередніми роками, коли з хуліганством частіше зустрічалися у містах.

Вивчення демографічних даних про хуліганів показує, що домінуючу роль відіграють серед них чоловіки — 94,1%. Однак питома вага жінок протягом останніх двадцяти років зросла з 2,8% до 5%. Майже половина хуліганських посягань вчиняється особами віком від 14 до 24 років. Хуліганам даної вікової групи властивий потяг об'єднуватися в групи для реалізації своїх хуліганських намірів.

Особи, що вчинили хуліганство, за загальноосвітнім рівнем характеризуються так: особи із середньою і неповною середньою освітою — 86,4%, з вищою і незакінченою вищою — 13,6%. Майже половина засуджених за ст. 206 КК — це особи неодружені або розлучені.

Як правило, хуліганські дії вчиняються у нетверезому стані (понад 90%). За даними вибірових досліджень 15% винних у хуліганстві за період з 1993 по 1995 рік страждали психічними захворюваннями (хронічний алкоголізм, психопатичні аномалії, десоціалізація).

З хуліганських спонукань вчиняється значна кількість убивств і навмисних тілесних ушкоджень. Як відомо, КК України спеціально передбачає відповідальність за умисне вбивство при наявності такої обтяжуючої обставини, як убивство з хуліганських мотивів (п. “б” ст. 93 КК).

Морально-психологічні якості хулігана характеризуються зневагою до суспільства і порядку, встановленого в ньому, побутовою розбещеністю, невитриманістю, домінуванням духовно збіднених, соціально збочених потреб, порушенням рівноваги між різними видами потреб і засобами їх задоволення.

Хуліган як тип особи — глибоко негативний, якому притаманні егоїзм, кичливість, неповага до людей. Саме ці якості роблять особу хулігана непередбаченою у його діях, криміногенно небезпечною. Ніхто з оточуючих не застрахований від спонтанних хуліганських посягань. На справедливе зауваження він може образити людину, проявити жорстокість, грубу силу, продемонструвати ворожість та іншими засобами довести свою “правоту”, задовольнити потребу у самоствердженні.

Хулігани характеризуються явною антигромадською установкою. У кримінологічній літературі залежно від глибини і стійкості антигромадської настанови осіб, які вчинили хуліганські дії, їх поділяють на дві групи:

- особи із стійкою хуліганською настановою;

- особи із ситуативною хуліганською настановою, що призводить до хуліганських дій лише при виникненні конфліктної ситуації.

У свою чергу, залежно від наявності або відсутності стану сп’яніння в момент вчинення злочину, тобто залежно від механізму прояву настанови, обидві названі групи поділяються ще на дві підгрупи:

- особи, у яких стан сп’яніння є необхідною умовою прояву хуліганської настанови (стійкої або ситуативної);

- особи, у яких хуліганська настанова виявляється незалежно від стану сп’яніння.

Все це накладає відбиток на мотивацію поведінки хуліганів. Мотивація — це не конкретний мотив, а така тенденція, що прагне виявити себе у поведінці індивіда, це сукупність тривалих психологічних станів, якими визначається поведінка людини в цілому. В процесі мотивації хуліганських посягань відбувається визрівання і оформлення конкретного мотиву, а після цього і реалізація його у фактичних злочинних діях.

Враховуючи специфіку хуліганських дій, їх мотивацію можна поділити на три основних види: анархічно-індивідуалістична мотивація, егоїстична мотивація, насильницько-агресивна мотивація. Для першої характерні такі риси, як протиставлення хуліганом своєї поведінки громадському порядку, правилам людського співіснування тощо. Егоїстична мотивація проявляється у виявленні хуліганом протесту проти громадської дисципліни, у зневазі до особистої гідності людини та її праці, до інших благ і інтересів, що охороняються правом. Насильницько-агресивна мотивація полягає у безчинстві, прояві грубої сили, жорстокості, особливо зухвалій поведінці, яка пов’язана з насильством над особою (побої, заподіяння тілесних ушкоджень і т. п.). У конкретних хуліганських діях можливі різноманітні поєднання трьох названих мотивацій, тобто вони інколи проявляються не в чистому вигляді, а в певному поєднанні.

Фактори, причини і умови хуліганства

Факторами (основною причиною) існування і поновлення хуліганства, як одного з видів злочинів, сьогодні є загострення економічної, соціальної, суспільно-психологічної і суспільно-моральної обстановки в країні. Всі сфери життя виявилися пронизаними глибокими протиріччями: падіння виробництва, інфляція, зниження життєвого рівня населення (значна кількість людей опинилася за офіційною межею бідності), безробіття, поділ суспільства за рівнем прибутків, падіння суспільної моралі тощо. Перераховане складає зміст криміногенних факторів, що детермінують значною мірою хуліганство взагалі. Між тим слід мати на увазі, що названі криміногенні фактори, що є наслідком соціальних протиріч, зумовлюють хуліганські прояви не самі по собі. Такі протиріччя неминучі при докорінному реформуванні суспільства. Мова йде про інше — про негативні, руйнівні, поступово відживаючі криміногенні сторони таких протиріч. Мається на увазі: зростання соціальної напруженості, зниження законслухняності громадян, правовий нігілізм, жорстокість, вседозволеність, незахищеність особи, погіршення у ряді регіонів громадського порядку тощо.

Безпосередніми причинами й умовами вчинення одиничних (конкретних) хуліганських дій є:

- несприятливі обставини морального формування тієї або іншої особи;

- недоліки і недогляди у діяльності державних органів і державних об’єднань, що забезпечують процеси нормальної соціалізації населення;

- незадовільна робота правоохоронних органів по зміцненню громадського порядку.

Охарактеризуємо три названі блоки обставин.

Передусім щодо несприятливих обставин морального формування, що викликають у своїй сукупності у свідомості осіб готовність вчинити хуліганські дії. Такі обставини мають місце в деяких сім'ях. Вони проявляються у культивуванні серед їх членів убогих потреб і інтересів, схваленні примітивних і вульгарних зразків поведінки, ігноруванні самооцінності інших індивідів. Для таких сімей характерна викривлена моральна і правова свідомість, нездорова обстановка, що формує схильність до вирішення конфліктів, що виникають, шляхом застосування насильства, часті випадки, які провокують нездорові взаємовідносини між людьми (образи, скандали, бійки). У подібних сім'ях поширене пияцтво, показуються приклади жорстокості до близьких, знущання над молодшими і слабкими, жорстоке поводження із тваринами. Окремі сім'ї перебувають у поганих матеріальних і житлових умовах. Ці обставини сприяють криміногенному впливу не напяму, а опосередковано, через свідомість людей. Загальновідомо, наприклад, що коли в одній квартирі проживають сім'ї, які розпалися, то тут відбуваються часті скандали, створюється нездоровий моральний клімат, що негативно відбивається на моралі і свідомості окремих членів сім'ї.

З обставинами такого роду часом можна зустрітися за місцем проживання винних, у молодіжних гуртожитках, у найближчому побутовому оточенні, особливо якщо таким оточенням є кримінально "заряджена" антисоціальна група, члени якої керуються негативними нормами поведінки.

Доцільним буде відмітити значне поширення серед деяких верств населення уявлень про припустимість насильницьких дій у міжособистісних стосунках і те, що певну роль у вчиненні хуліганських дій відіграють психофізіологічні особливості і відхилення у окремих осіб, а також стан фрустрації. Під ним розуміється психічний стан, що виникає як результат реальних або уявних перешкод до досягнення цілі. Такий стан проявляється у відчутті занепокоєння, відчаю, гніву, постійного незадоволення тощо.

А тепер про недоліки і помилки у діяльності державних органів і громадськості у сфері соціалізації громадян.

На жаль, не викликає особливої тривоги державних органів стан побуту і організація дозвілля населення. Ця сфера була і залишається на останньому місці серед загальнодержавних пріоритетів та інтересів. Побутові умови людей перебувають у соціально запущеному стані. Відсутні навіть мінімальні умови для більш-менш культурного дозвілля переважної більшості населення. Воно має, в основному, неорганізований, "самостійний" характер, який супроводжується колективним вживанням алкоголю.

Не вживається належних заходів до поліпшення суспільно-психологічної обстановки у регіонах, з якою хуліганство пов'язане напяму. Чим нижчою є планка моральності, тим вищим є рівень хуліганства.

Суспільство байдуже до долі людей, які відчувають комплекс соціальної неповноцінності.

У трудових колективах і побутовій сфері поблажливо, а то й байдуже ставляться до п'яниць, порушників громадського порядку, до фактів втягування неповнолітніх у пияцтво і наркоманію.

Не вирішується кардинально питання про заборону демонстрації фільмів і телепередач із сценами насильства, жорстокості, грубості, які навіюють деяким глядачам думку, що така поведінка є нормою.

І нарешті, про незадовільну роботу правоохоронних органів по зміцненню громадського порядку. Зокрема, це виявляється у тому, що вони:

- несвоєчасно виявляють криміногенні сімейно-побутові ситуації і належним чином не реагують на них;

- не ведуть обліку на рівні своїх низових відділень міліції осіб, які вчиняють дрібне, адміністративно каране хуліганство;

- не завжди вживають заходів щодо антисуспільних угруповань молоді;

- не реалізують своєчасно профілактичних заходів щодо осіб, схильних до хуліганських посягань;

- слабо контролюють поведінку осіб, умовно засуджених і достроково звільнених за насильницькі злочини, а також осіб, які перебувають під адміністративним наглядом;

- допускають недогляди в організації і здійсненні патрульно-постової служби;

- подекуди приховують від обліку відомості про вчинені хуліганські дії;

- часто не вживають заходів по заявах скаргах і повідомленнях громадян про злочинні та інші антигромадські вчинки;

- створюють обстановку безкарності хуліганів, проявляють лібералізм до порушників громадського порядку, які постали перед судом;

— не завжди здатні рішуче нейтралізувати конфліктні ситуації, що переростають у хуліганські дії.

Перераховані та інші подібні недоліки складають причинно-наслідкові комплекси (“причини + умови”), які обумовлюють хуліганські дії взагалі. Стосовно конкретного хуліганського прояву і його суб’єкта складається кожного разу свій причинно-наслідковий комплекс, що відрізняється за набором і складом несприятливих обставин, а також такий, що залежить від місця, часу і конкретної ситуації його дії.

Попередження хуліганства

Передумовами для поступового подолання злочинності, у тому числі і хуліганства, є проведення у країні докорінних економічних, соціальних перетворень, що назріли, їх реалізація на загальнодержавному рівні, спрямована на вдосконалення усіх сторін життя суспільства.

Стосовно цього виду злочинності слід особливо виділити такі загальнодержавні заходи, як підвищення і відносне вирівнювання життєвого рівня основних прошарків населення, гарантування загальної трудової зайнятості та своєчасної оплати адекватної винагороди за затрачену працю, створення нормальних умов побуту і змістовного дозвілля людей, зниження конфліктності у суспільстві і послаблення його дезорганізації, впровадження у свідомість громадян основних моральних принципів, підняття їх культурного рівня. Успішне виконання перелічених заходів підвищить повагу до людської особистості, захистить її недоторканність, сприятиме засудженню суспільством різних актів насильства над нею, проявів грубості і цинізму. Ці заходи повинні також переслідувати мету зміцнення громадського порядку, відродження втрачених останнім часом традицій милосердя, взаємодопомоги, співчуття до всього живого, повагу до людської праці, укорінення в громадській свідомості засудження розпусти і всездозволеності.

В окремих регіонах країни розробляються і вже певною мірою здійснюються різноманітні спеціально-кримінологічні запобіжні заходи. Уявляється можливим підрозділити заходи попередження хуліганства за їх змістом на кілька різновидів, а саме: виховно-роз’яснювальні, соціально-економічні, організаційно-управлінські, оперативні і правові.

У попередженні хуліганства особливе значення мають виховні та масово-роз’яснювальні заходи. Ні в кого не викликає сумніву необхідність проведення в регіонах і окремих колективах комплексу заходів з підвищення загальної культури громадян і, зокрема, культури міжособистісного спілкування, виховання шанобливого ставлення до іншої людини. Адже в основі своїй хуліганство — це наслідок відсутності культури, невихованості людей. Звідси випливає висновок — необхідно всім громадським інститутам по соціалізації особистості приділяти підвищену увагу вихованню людей.

Поряд із моральним вихованням повинно здійснюватися і правове навчання населення, стан якого в окремих соціальних групах є незадовільним. Воно повинно вестися в школах, профтехучилищах, за місцем проживання, у засобах масової інформації і силами інших виховних закладів. Правову пропаганду потрібно вести не з розрахунку “на усіх”, а індивідуально. Передусім серед тих осіб, яким притаманні такі риси, як грубість, зухвалість, цинізм, схильність до спалахів гніву. При цьому потрібно розвінчувати уявлення про немовби незначну суспільну небезпеку хуліганства і можливу безкарність за його вчинення.

Необхідно відновити і підняти якість системи педагогічного навчання батьків та інших вихователів підростаючого покоління.

Повинна наполегливо проводитися робота з протидії пияцтву і наркотизму, які дуже часто провокують хуліганські посягання.

Соціально-економічні заходи попередження хуліганства включають:

- поліпшення житлово-побутових умов життя людей;
- створення спеціального житлового фонду у великих мікрорайонах, де у виняткових випадках могли б тимчасово оселитися окремі члени сімей, що розпалися, родичі, які конфліктують, та ті, хто проживає у спільних квартирах, де створилася конфліктна ситуація.
- організаційне вдосконалення форм дозвілля і відпочинку населення з урахуванням інтересів окремих його категорій, професійних і вікових потреб (зокрема, передачу відомчих клубів і спортивних споруд, що перебувають у важкому фінансовому стані, до комунальної власності, виділення для їх утримання відповідних асигнувань, у тому числі і за рахунок місцевих бюджетів);
- створення фондів допомоги, милосердя, соціального захисту громадян, які переживають глибокі тривалі стресові зриви;

— організацію державної системи психолого-психіатричної допомоги тим, хто її потребує, раннього виявлення і діагностування відхилень у психічному розвитку особи; у проведенні групової терапії з метою корекції мотиваційної сфери хуліганів (психологічна наука сформулювала принципи і засоби, на яких повинні будуватися корекційні програми, але у практичному плані з усіх цих засобів психологічної корекції використовується незначна частина, і то лише у межах примусового лікування алкоголізму і наркоманії);

— застосування технічних засобів і можливостей при охороні громадського порядку (освітлення у нічний час вулиць, дворів, під'їздів, парків та інших місць, де найчастіше збираються особи, які займаються хуліганством).

Звичайно, реалізація окремих соціально-економічних заходів попередження хуліганства в умовах глибокої економічної кризи в країні вкрай ускладнена. Між тим їх реалізація не терпить зволікання.

У попередженні хуліганства значне місце займають організаційно-управлінські заходи: виділення у регіональних програмах боротьби зі злочинністю розділів про охорону і зміцнення громадського порядку; оздоровлення криміногенної обстановки в тих мікрорайонах і на тих об'єктах, де "процвітає" хуліганство; відтворення і розширення системи участі громадськості в охороні громадського порядку; проведення морально-соціальної паспортизації окремих мікрорайонів і житлових будинків з метою створення їх кримінологічної характеристики (наявність у них неблагополучних сімей, осіб, що вчинили адміністративно каране хуліганство, осіб, які проживають без прописки, раніше засуджених, мігрантів і т. п.), що підвищить ефективність профілактичної роботи дільничних інспекторів міліції.

До заходів організаційно-управлінських належать і заходи з попередження випадків приховування від обліку хуліганських дій, тому що латентність призводить до повторного вчинення злочину; впровадження постової служби; дислокації міліцейських постів у місцях, що відрізняються найбільшою криміногенністю; підвищення професійної і психолого-педагогічної підготовки співробітників міліції, необхідної їм для роботи з людьми; підвищення рівня індивідуальної профілактики з особами, які схильні до хуліганства.

Дещо докладніше про раннє профілактичне попередження хуліганства. Воно складається з виявлення і знання тих негативних якостей особи людини, тих обставин її несприятливого морального формування, які можуть призвести до посягань на громадський порядок, прояв у неї у початковому вигляді хуліганської мотивації — внутрішньої причини хуліганства. Рання профілактика припускає також виявлення джерел і каналів негативного впливу на конкретну особу, перекриття цих каналів і тим самим припинення можливості прояву умислу на вчинення хуліганства.

Рання профілактика є багатоцільовою і найбільш ефективною, і в той же час їй на практиці не приділяється належної уваги. Про це свідчить узагальнення практики боротьби з хуліганством. Встановлено, що у більшості осіб, які вчинили хуліганські дії, перші ознаки неповаги до громадського порядку спостерігались за один-півтора роки до вчинення злочину. Однак відповідних заходів до цих осіб не було вжито.

Докори у недооцінці ранньої профілактики хуліганства повинні бути висловлені у першу чергу сім'ї і школі, службам у справах неповнолітніх, кримінальній міліції тощо.

Заходи з попередження хуліганства оперативного характеру мають включати:

— виявлення і роз'єднання неформальних антигромадських груп агресивної спрямованості;
— негайне реагування на конфлікти у сімейно-побутовій сфері, що можуть перерости у хуліганські дії;

— здійснення дійового контролю за поведінкою громадян, які таким або іншим чином опинилися у групі підвищеного кримінального ризику: особи, які тривалий час не мають постійного джерела прибутків, безробітні, ті, хто систематично зловживає алкоголем і веде аморальний протиправний спосіб життя; особи без постійного місця проживання і ті, хто займається бродяжництвом і жебрацтвом; неповнолітні і молодь 18–24 років, які впродовж тривалого часу не вчаться і не працюють;

— систематичний контроль за поведінкою громадян, які взяті під адміністративний нагляд, тощо.

Заходи з попередження хуліганських дій кримінально-правового характеру стосуються удосконалення кримінального законодавства і практики його застосування.

Так, є необхідність передбачити кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з тваринами. Подібна норма вже є у проекті нового КК України (ст. 274 КК), у якій мова йде про жорстоке поводження з твариною, що потягло за собою її загибель, а також знущання над тваринами, яке вчиняється з хуліганських спонукань або у присутності малолітнього. У чинному КК Російської Федерації вже передбачена кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, яке

спричинило їх загибель або каліцтво, якщо “ це діяння вчинено із хуліганських спонукань чи із застосуванням садистських методів або у присутності малолітніх (ст. 245 КК). Криміналізація жорстокого поводження із тваринами, безумовно, має попереджувальне значення, а також сприяє моральному вихованню населення, особливо підлітків і молоді, прищеплює їм такі моральні якості, як повага до норм людського співжиття, чуйність, піклування про людей і природу.

Є сенс у встановленні кримінальної відповідальності за вандалізм, тобто за spaплюження будівель та інших споруд, за псування майна у громадському транспорті або в інших громадських місцях. Такий закон буде мати подвійне функціональне призначення: карати винних за вандалізм, з одного боку, і попереджувати хуліганство, поєднане з посяганням на майно, — з іншого. Це склад з так званою подвійною превенцією. У цьому відношенні бажано запозичити досвід російського законодавця, який встановив таку відповідальність (ст. 214 КК).

Має працювати на практиці і склад злочину, який передбачає відповідальність за побої і мордування (ст. 107 КК). Громадськість наполягає на прийнятті закону, який би встановлював порядок, механізм заборони виготовлення і демонстрації відеопродукції, яка є по суті пропагандою пияцтва, наркоманії, жорстокості і насильства.

Потрібно вимагати від правоохоронних органів своєчасно розкривати і розслідувати факти хуліганства, а від судових органів — вжиття до винних справедливого та індивідуалізованого покарання.

Деякі з перерахованих спеціально-кримінологічних заходів попередження хуліганства передбачені у державній Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю в Україні на 1996–2000 роки (розділи I, II, III, IV). Ця обставина підкреслює актуальність, важливість і терміновість таких заходів, а також викликає впевненість у тому, що вони будуть виконані.

ЛІТЕРАТУРА

Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. М.; 1973.

Проблемы охраны общественного порядка и совершенствования законодательства. Материалы научно-практической конференции. Х., 1994.

Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. К., 1998.

Розділ 4

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОЛЕКТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ

Кримінологічна характеристика злочинів проти державної та колективної власності

Навмисні злочини проти державної та колективної власності мають високий рівень суспільної небезпеки як за своїм характером, так і у зв'язку з їх розповсюдженням. Усі вони вчиняються з корисливою метою, спричиняють значні матеріальні збитки державі і громадським організаціям, громадянам, призводять до незаконного збагачення окремих осіб. За своєю кримінологічною характеристикою ці злочини можуть бути розподілені на відносно однорідні групи.

1. Ненасильницькі злочини, що вчиняються шляхом таємного обертання об'єктів державної або колективної власності на свою користь.

2. Крадіжки державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрата або зловживання посадовим становищем з використанням легального доступу до майна.

3. Крадіжки шляхом шахрайства, обдурювання або зловживання довірою.

4. Насильницькі злочини (розбої, грабежі, корисливі вбивства, бандитизм).

5. Привласнення знайденого, умисне необережне знищення або пошкодження майна, злочинно недбале ставлення до охорони державного або колективного майна.

У кримінологічній класифікації злочинності однією з основних груп є саме злочини проти державної та колективної власності, частка яких в останні десять років неухильно зростала. Так, якщо у 1990 році було виявлено 69686 злочинів проти державної і колективної власності, то у 1997 році — 120541, у 1998 — 125268. У загальній структурі цих злочинів найбільшу питому вагу рік у рік складає розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки. У 1997 році таких злочинів було

виявлено 91689, грабежів — 1667, шахрайства — 1183, привласнення, розтрата або зловживань посадовим становищем — 8903, розбоїв — 436, вимагательства — 161. Умисне знищення або пошкодження державного чи колективного майна склало 6273 випадки.

За даними Держкомстату України у загальній кількості кримінальних проявів, зафіксованих у 1997 році, майже 58 % складають злочини проти всіх форм власності.

За даними кримінально-правової статистики число злочинів проти державної і колективної власності у 1998 році порівняно з 1990 роком зросло майже у два рази. Однак при оцінці цих даних слід враховувати і великий ступінь їх латентності, запізнювання у розкритті.

Насильницькі злочини (грабежі, розбійні напади) проти державної і колективної власності хоча і складають незначний відсоток у загальній структурі цих злочинів (2,1 %), але характеризуються високим ступенем суспільної небезпеки, вчиняються, як правило, раніше судимими, групою осіб із застосуванням зброї, спричиняють найбільші збитки.

Взагалі структура аналізованих злочинів, за даними вибірових досліджень, має такий вигляд: розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки — 78,7 %; пограбування — 1,5 %; шахрайство — 0,2 %; привласнення, розтрата або зловживання посадовим становищем — 4,2 %; розбої — 0,6 %; розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах — 13,0 %; вимагательство — 1,8 %.

Рівень групової злочинності відносно невеликий (20,1 %), але він значно диференціюється стосовно окремих видів злочинів. Так, при вчиненні крадіжок у групі осіб діяли 48,7 % засуджених, пограбувань — 60,3 %, шахрайства — 36,2 %, привласнення, розтрата або зловживання посадовим становищем — 39,2 %, розбоїв — 76,2 %, розкрадання майна в особливо великих розмірах — 81,7 %, вимагательства — 8,2 %. Таким чином, груповий характер злочину більш притаманний насильницьким корисливим злочинам і розкраданням в особливо великих розмірах.

Злочини вчиняються в основному у сільському господарстві, промисловості, державній торгівлі.

Вивчення кримінальних справ про розкрадання, проведене Науково-дослідним інститутом проблем злочинності АПрН України, свідчить, що вони належать, головним чином, до поодиноких посягань. Таких злочинів враховано нами більше половини — 55,2 %. Декілька епізодів протягом року склали 24,3 % справ, від 1 до 2 років — 6,5 %, від 2 до 3 років — 12,1 %, від 3 до 5 — 1,9 %. Зазначимо, що вивчені кримінальні справи були порушені у більшості випадків у зв'язку із затриманням злочинців з речовим доказом — 54,2 % і, як правило, правоохоронні органи обмежувалися цим поодиноким фактом. Між тим у багатьох випадках мали місце розкрадання, що вчинялися систематично.

Оскільки більшість вивчених кримінальних справ про крадіжки порушувались у зв'язку із затриманням злочинців з речовими доказами, багато з них не встигали довести розкрадання до кінця. Тому приблизно у 75 % випадків викрадене майно поверталось підприємству і цивільний позов у суді не розглядався. Майже половина крадіжок припинялася на стадії посягання. У цьому виявляється специфіка кримінальних справ про розкрадання на підприємствах харчової, м'ясної і молочної галузей, легкої промисловості, з яких найчастіше виносяться продукти безпосереднього споживацького призначення.

Зрозуміло, що тривалість злочинної діяльності далеко не завжди достатньо повно встановлюється судом. Опитування засуджених з цього питання, як правило, дають відомості, далекі від дійсності: обвинувачені і засуджені не зацікавлені у висвітленні всієї своєї злочинної діяльності.

Кримінологічні дослідження дають підставу стверджувати і те, що крадіжки, вчинені з використанням доступу до майна, досить часто носять груповий характер. Значну кількість цих справ (39 %) порушено щодо групи обвинувачених. Ще частіше, як показали опитування засуджених, вчиняються у співучасті розкрадання у великих і особливо великих розмірах (76 % вивчених осіб були членами груп розкрадачів). Більшість з них була виконавцями — 65 %, близько 27,5 % — організаторами, 1,2 % — підмовниками, 6,3 % — посібниками. Як організатори розкрадань виступають посадові особи з великим досвідом і стажем роботи: обліково-ревізійні і бухгалтерські працівники, матеріально відповідальні особи.

Серед розкрадачів 18,1 % мали судимість, як правило, погашену. Більшість з них (58,5 %) раніше відбували покарання за корисливі злочини, головним чином розкрадання. Порівняно невисокий рівень рецидиву пояснюється обмеженням щодо працевлаштування осіб, які відбули покарання за корисливі правопорушення. В той же час повторні розкрадання свідчать про те, що вказані обмеження не завжди послідовно виконуються. Спеціальний рецидив, тобто повторне засудження за розкрадання державного майна шляхом привласнення, розтрата чи зловживання посадовим становищем, складає, за нашими спостереженнями, 30,9 %.

Опубліковані окремими авторами соціально-демографічні характеристики осіб, засуджених за розкрадання державного майна, багато в чому співпадають. Зокрема, однотайно відмічається відносно високий відсоток жінок серед засуджених за посягання на злочини, що розглянуті. Пояснюється це значною кількістю жінок серед працівників, які обслуговують матеріальні цінності, особливо на підприємствах легкої, харчової, м'ясної і молочної промисловості (12,6 %).

Порівняно з іншими засудженими розкрадачі є особами досить зрілого віку. Особи старші 30 років, за нашими даними, складають 55,6 %, що співпадає з відповідними даними з інших джерел. У загальній структурі злочинності особи старші 30 років у 1997 році складали 49,1 % від загальної кількості злочинців. Більшість розкрадачів належать до “зони пізньої злочинної активності”.

Розкрадачів виділяє серед інших правопорушників порівняно високий рівень освіти. В той час як освітній рівень усіх засуджених нижче відповідного показника для населення нашої країни, розкрадачі в цьому відношенні характеризуються більш високими показниками.

Серед вивчених нами засуджених за ст. 84 КК вищу освіту мали 12,3 %, середню спеціальну — 14,9%, середню — 52,6 %, неповну середню — 20,2 %. А за даними, що отримані шляхом узагальнення кримінальних справ, вищу освіту мали 8,5 % засуджених розкрадачів, середню (загальну і спеціальну) — 66 %, неповну середню (8–9 класів) — 11,5 %, менше 8 класів — 14 %. Це досить високий рівень освіти. Наведене в цілому відповідає даним, опублікованим іншими дослідниками, і, таким чином, заслуговує на довіру. Доводиться визнати, що освіта сама по собі не гарантує високого рівня правосвідомості. За своїм освітнім рівнем, як і за багатьма іншими ознаками особистості, розкрадачі мало чим відрізняються від більшості робітників і службовців відповідних підприємств. Майже всі засуджені (93%) займали посади, які відповідали їхній загальній і спеціальній освіті.

Певний інтерес становить стаж роботи розкрадача на об'єкті, де був вчинений злочин. Нами встановлено, що більшість засуджених за розкрадання досить довго працювали на даному підприємстві і, таким чином, добре знали свої обов'язки, а також порядок зберігання, охорони і обліку матеріальних цінностей. По вивчених кримінальних справах безперервний трудовий стаж засуджених визначився таким чином: менше 1 року — 15,4 %, від 1 до 3 років — 24 %, від 3 до 5 років — 9,4 %, вище 5 років — 36,7 %; 24,5 % трудового стажу не мали. Є підстави припускати, що багато з числа засуджених розкрадачів до викриття неодноразово розкрадали державне майно, але не були своєчасно викриті.

Більшість розкрадачів до засудження (76 %) мали сім'ю, були одружені. Сім'я не без підстав розглядається багатьма кримінологами як позитивний фактор. Однак щодо розглянутих видів злочинів попереджувальна роль сім'ї є, м'яко кажучи, не досить ефективна. Відбувається це з багатьох причин, одна з яких та, що члени сім'ї розкрадача, як правило, також користуються викраденими коштами і товарно-матеріальними цінностями.

Родинні відносини розкрадачів є більш міцними, ніж злочинців, засуджених за насильницькі злочини. Майже всі вони, як показало анкетування, болісно сприймають розлуку з родиною: 80 % вказали на цей бік покарання як на найбільш тяжкий, багато з них занепокоєні погіршенням матеріального становища сім'ї, що настало в результаті засудження їх до позбавлення волі; 88 % опитаних вважають, що під час відбування покарання стосунки з родиною залишаються нормальними. Але 12 % вважають, що під час перебування в місцях позбавлення волі їх сім'ї розпалися або не можуть визначитися у характері їх сімейних відносин. Розкрадачі значно частіше, ніж інші засуджені, зберігають свої сім'ї.

Причини та умови злочинів проти державної і колективної власності

Індивідуальна злочинна поведінка людини — наслідок несприятливого впливу на особу негативного мікросередовища, в якому вона живе, діє і формується як особистість. Саме стійкі антисуспільні погляди і навички особи, або, як їх іменують, “дефекти психології індивідуума”, “деформоване правоусвідомлення” безпосередньо призводять до вчинення злочинів. Вони, в свою чергу, виникають і закріплюються внаслідок впливу на свідомість людини негативних соціальних явищ і процесів. Саме це, на наш погляд, є основою казуальної детермінації такого виду злочинної поведінки.

Розглянутий у часі, в конкретній обстановці виховання і життєдіяльності, динамічний процес взаємодії особи із зовнішнім середовищем породжує, змінює і закріплює небажані морально-психологічні її особливості і при наявності відповідних умов спонукає до вчинення суспільно небезпечного діяння. Таким чином, злочину завжди передують ряд етапів психічної діяльності суб'єкта, які формують його антисуспільну спрямованість. Поступово, “по крихах”, складаються контури майбутнього злочину. Під причиною будь-якого злочину, у тому числі і розкрадання державного і

суспільного майна, в кримінологічній літературі називаються реально існуючі негативні явища і процеси конкретного мікросередовища, під впливом яких у свідомості винної особи виникають антисуспільні погляди, уявлення і звички, що обумовлюють вчинення діяння, забороненого кримінальним законом. Зовнішнє середовище впливає на винну особу не лише у формі причини, але й у формі умови, під якою розуміють численні явища і процеси соціального життя, які об'єктивно сприяють вчиненню злочину і настанню злочинного результату.

Причини та умови злочинів проти державної і колективної власності у своїй сукупності позначимо терміном “обставини”, бо їх на практиці буває важко розмежувати. Всі ці обставини, вважаємо, можна поділити на такі групи: обставини загальногосподарського характеру; типові обставини розкрадань в окремих галузях господарства організаційного характеру; типові обставини розкрадань в окремих галузях господарства технологічного і технічного характеру; обставини правового і морально-психологічного характеру.

Обставини загальногосподарського характеру — це негативні явища і процеси нашої сучасної дійсності, що притаманні багатьом галузям господарства. До них належать: безгосподарність; безкарність і безвідповідальність керівників підприємницьких структур; прояви бюрократизму, відомчості, формалізму, порушення економічних зв'язків, роздробленість підприємств, відсутність сировини, нестабільність і хаотичність змін у податковому законодавстві, загальна платіжна криза, велика кредиторська заборгованість, недоліки в сфері приватизації, відокремлення фінансів від виробництва, а в цілому — поглиблення кризи соціально-економічних відносин в Україні з подальшою деформацією і деградацією її економічного потенціалу.

Досить сказати, що Україна є єдиною державою серед європейських країн, де вже вісім років продовжується спад виробництва — втрачено за цей період 2/3 валового внутрішнього продукту, за рівнем конкурентноздатності країна займає останнє місце серед 53 країн, за якими веде спостереження Всесвітній економічний форум; зовнішній державний борг України перевищує 12 млрд. доларів або 240 доларів на кожного громадянина.

Серйозним недоліком у керуванні економікою, що сприяє розкраданням, є безгосподарність. У загальному значенні це означає таку практику роботи з товарно-матеріальними цінностями, трудовими і фінансовими ресурсами у сфері виробництва, розподілу і обміну, яка пов'язана з недодержанням оптимального режиму хазяйнування і тягне за собою спричинення збитків інтересам державного господарювання. Конкретизуючи це поняття, до нього включають комплекс негативних явищ, спрямованих на порушення принципів господарювання: нераціональне, неекономічне ведення господарства; невиконання посадовими особами покладених на них обов'язків, що призводить до порушення принципу економічності і раціональності використання грошових коштів, матеріальних цінностей і трудових ресурсів, до пошкодження і непридатності товарно-матеріальних цінностей; недбайливе зберігання і витрачання сировини і продукції; неритмічність роботи підприємств; послаблення діяльності, спрямованої на виконання законів про недоторканність державного майна.

Зв'язок безгосподарності з розкраданням державного майна досить чітко встановлений кримінологічними дослідженнями. На першому місці серед обставин, що сприяють розкраданням, — безвідповідальність. За даними результатів вивчення громадської думки про причини, умови і попередження розкрадань державного і колективного майна 70,7 % працівників підприємств, установ і організацій вважають, що безгосподарність, яка проявляється у невиконанні або неналежному виконанні посадовими особами покладених на них обов'язків, потягла за собою розкрадання.

Більше 2/3 опитаних робітників і службовців підприємств, де були прояви безгосподарності, і 3/4 опитаних розкрадачів вказали на такі обставини, прямо пов'язані з розкраданнями, як недостатньо ефективна система збереження державного майна, слабка активність діяльності адміністрації і бухгалтерського апарату.

Безкарність, безвідповідальність призводять до формування у розкрадачів цинічного, зневажливого ставлення до державного майна, зневаги до принципів розподілу матеріальних благ за кількістю і якістю праці. Розкрадання у таких умовах перетворюються на звичну норму поведінки, оскільки порушення законності з боку окремих керівників і працівників пов'язані з отриманням нелегальних коштів, які значно перевищують заробітну плату.

Прояви безкарності і безвідповідальності можуть виявлятися у різних формах. Опитувані вказали на такі їх форми, як слабкість кримінально-правових засобів впливу на розкрадачів, зниження адміністрацією підприємств розміру і суми викраденого, розповсюдження дрібних крадіжок.

Бюрократизм, відомчість, формалізм, які сприяють посяганням на державне майно, є проявом низької управлінської культури. Бюрократизм з його формалізмом, канцелярщиною та іншими

перекрученнями в управлінні господарством, з одного боку, деморалізуюче діє на тих, хто працює, і їх робота певним чином не оцінюється, а з іншого боку, на тих, хто бореться з цією злочинністю. Бюрократизм, відомчість, при зовнішньому додержанні державних інтересів, підбивають зацікавленість, ініціативу, підприємливість посадових осіб, громадян, завдають збитків загальним інтересам держави.

У керівників господарств достатньо і правових та організаційних засобів для забезпечення недоторканності державної власності, однак з особистих інтересів нерідко вони не використовують їх у повному обсязі (не виконують або формально виконують свої прямі обов'язки, проявляють безпринципність і некомпетентність).

Типові обставини розкрадань в окремих галузях господарства організаційного характеру. До таких обставин належать: штучне створення умов для невиплати заробітної плати робітникам і службовцям, протекціонізм, слабкий контроль за діяльністю підлеглих підрозділів і служб, недоліки в організації збуту виготовленої продукції.

Серед типових обставин розкрадань у харчовій, м'ясній і молочній галузях, легкій промисловості і сфері побутового обслуговування населення перша обставина займає особливе місце за характером несприятливих соціальних наслідків. В умовах штучно створеної або такої, що дійсно має місце, відсутності коштів люди прагнуть будь-яким шляхом забезпечити своє існування, у тому числі і за принципом взаємного обміну, послуги за послугу, неправомірним шляхом. Справедливо зазначається у кримінологічній літературі, що створюється загроза повної втрати принциповості контролю, зрощення господарського апарату з контролюючим. Криміногенність даних обставин полягає у тому, що постійне ігнорування інтересів працівників породжує викривлене ставлення до власності у значної частини населення.

Однак, як свідчать кримінологічні дослідження, розкрадання, що вчинені з мотивів неможливості придбати відповідні товари законним шляхом, не засуджуються громадською думкою як аморальні та протиправні.

Дослідження показують, що занадто високі ціни на окремі товари і продукти харчування порівняно з заробітною платою значних верств населення формують у деяких осіб корисливо-споживацькі погляди і настрої, потяг до майнової престижності: 54,5 % розкрадачів вчинили розкрадання для задоволення престижних потреб (придбати дорогий одяг, жити у розкошах і т. д.). Престижні потреби людей отримали широке поширення. За даними вибіркового дослідження цей мотив був виявлений у 38 % випадків. Поряд з цим 32,2 % розкрадачів посилялися на інший мотив — матеріальні нестатки, скрутне становище родини. Факти розкрадань, на жаль, зараз мають звичний характер.

До недоліків, що порівняно часто зустрічаються в організації та здійсненні контролю, належать різні правові порушення з боку бухгалтерських працівників, контрольно-ревізійних ланок, працівників відділів державної охорони, втрата ними почуття особистої відповідальності за протиправні дії.

Рівень контролю за забезпеченням зберігання державної власності прямо залежить від діяльності адміністрації підприємств і організацій по забезпеченню відповідних умов для зберігання майна, а також діяльності органів державного і громадського контролю, їх укомплектованості кваліфікованими кадрами.

Невиконання або неналежне виконання керівниками підприємств, організацій та установ своїх обов'язків — одна з основних умов створення на підприємстві, в установі можливостей для розкрадань. Вони проявляються у відсутності належної організації роботи, неможливості до підлеглих. Через це відомчі накази і розпорядження, які видаються ними, ігноруються і не виконуються підлеглими, а відповідальності за їх виконання ніхто не несе.

Результати опитування громадян свідчать про те, що серед обставин організаційного характеру, які сприяють розкраданню державного і колективного майна, основними є недоліки в організації і здійсненні контролю (близько 40 %). Ця думка підтверджується об'єктивними даними. Серед проведених ревізій 55 % здійснювалися відомчими ревізорами і лише 13 % — невідомчими. Несподівані ревізії (за дослідженим масивом кримінальних справ) проводились лише у 3,6 % випадків. Даних про інвентаризацію ще менше: факти, що інвентаризації проводились, встановлено у 17,8 % кримінальних справ, і лише у 23,9 % з них виявлені окремі недоліки і зловживання, однак не всі вони стали сигналом до порушення кримінальних справ.

Очевидно, що організація і здійснення контролю потребує більш високого рівня. Це однаковою мірою стосується і контролю з боку адміністрації, керівників за діяльністю підлеглих, і роботи контрольно-ревізійних органів, що покликані виявляти факти розкрадань. Однак часто ревізії та інвентаризації проводяться з грубим порушенням інструкцій: серед порушень — некваліфікованість або

малокваліфікованість ревізорських кадрів, поінформованість тих, у кого проводиться ревізія або інвентаризація, про склад комісій і час їх проведення; недодержання строків і процедури проведення ревізій та інвентаризацій (наприклад, проведення їх за документами без перевірки фактичного стану матеріальних цінностей); формальність перевірок без достатнього аналізу і співставлення документів про рух товарно-матеріальних цінностей з бухгалтерськими операціями, зустрічних перевірок руху матеріальних цінностей і розрахунків з постачальниками, без перевірок дійсної виплати грошових коштів за трудовими угодами, які нерідко бувають фіктивними, тощо. Іноді ревізори з різних причин (часто корисливих) навмисно приховують встановлені факти незначних недочетів, хоча за ними криються — і про це вони можуть здогадуватись — нестачі більш великі.

Значні недоліки спостерігаються у зберіганні матеріальних цінностей і розпорядженні ними. Неналежне їх зберігання і використання — одна з обставин, що найчастіше детермінує розкрадання. Відсутність достатньої кількості спеціальних складів для зберігання матеріальних цінностей, їх непридатність для зберігання промислових і продовольчих товарів, доступ до них робітників і сторонніх осіб у силу причетності їх до технологічного процесу або виконання будь-яких допоміжних робіт (завантаження, розвантаження, транспортування цінностей); розпорядження матеріальними цінностями і грошовими коштами, яке не контролюється, тощо — все це результат тієї ж безгосподарності.

Підстави порушення кримінальних справ значною мірою свідчать про те, що 59 % кримінальних справ по розкраданнях порушувались при затриманні винних з речовими доказами і лише групові розкрадання (28 %), які відбуваються, як правило, тривалий час, були виявлені в результаті дій правоохоронних органів і адміністрації.

Однак наведені дані зовсім не свідчать про надійність роботи служб охорони підприємств. Практично всі затримані пояснили, що виносячи (вивозячи) продукцію та інші цінності, вони були впевнені в тому, що на контрольно-перепусковому пункті не підлягатимуть огляду. І дійсно, більшість звинувачених у розкраданнях затримані при спробі реалізації викраденого за територією підприємства.

Неналежне виконання вимог профілактики розкрадань з боку трудового колективу, правових служб підприємств, правоохоронних органів перешкоджає виявленню і усуненню причин і умов, що сприяють розкраданням. Недоліки і помилки в діяльності суб'єктів профілактики розкрадань, за даними вибіркового дослідження, багатогранні і зводяться до неповного, формального або — через різні об'єктивні і суб'єктивні обставини — некомпетентного, несвоєчасного і недостатнього виконання покладених на них обов'язків. Якщо говорити узагальнено, то типові обставини розкрадань організаційного характеру є результатом слабкої профілактики розкрадань у трудових колективах.

Типові обставини розкрадань технологічного і технічного характеру в окремих галузях господарства. Негативними обставинами, якими користуються злочинці, є недоліки в організації і технології виробництва і виробничого процесу; упущення в обліку і русі матеріальних цінностей; недоліки планування постачання і технічного забезпечення виробництва сировиною і матеріалами; застосування завищених норм природних збитків; неконтрольовані норми витрат сировини і матеріалів; неврегульованість використання бракованої продукції тощо. Такі обставини включають в себе, передусім, використання злочинцями недосконалості правил єдиного обліку на різних стадіях виробництва. У 30 % випадків ця обставина використовується злочинцями при розкраданнях, особливо групових. Створюючи надлишки сировини, злочинці або викрадають її, або виготовляють з неї невраховану продукцію, яку потім реалізують. Такою недосконалістю користуються й ті розкрадачі, які мають доступ до сировини у зв'язку з виконанням будь-яких робіт (експедитори, слюсарі-наладники, водії автомашин тощо). За нашими даними, 44 % розкрадачів використовували саме цю можливість.

Серед криміногенних обставин розкрадань при вивченні громадської думки було названо слабкий контроль списання природних збитків.

Обставини правового і морально-психологічного характеру. Ця група обставин, що детермінують розкрадання, включає в себе як недоліки, пов'язані з застарілою регламентацією окремих сторін виробництва і обслуговування населення, так і упущення, обумовлені слабкою роботою правоохоронних органів і громадських організацій.

Обставинами розкрадань є і таке негативне явище, як зневажливе ставлення окремих керівників до вимог закону ("правовий нігілізм"). Причини порушення закону пояснюються іноді так званою доцільністю. Така "гнучкість" керівника безпідставно розцінюється нерідко як підприємництво. Загальновизнано, що у сфері виробничо-господарської діяльності порушення законодавства, що регулює дану діяльність, виступає або як злочин або створює сприятливі умови для вчинення злочинів.

Відповідно до вимог закону керівник підприємства, установи, організації зобов'язаний своєчасно вживати заходів по встановленню причин нестачі матеріальних цінностей, відшкодуванню матеріальних збитків і притягненню винних до відповідальності.

Дослідження свідчать, що на багатьох підприємствах і в установах ця вимога закону не виконується. Більше того, зневажливе ставлення до закону, а інколи і незнання його, веде до звільнення винних від матеріальної та іншої відповідальності. Нанесені ж збитки, всупереч державним інтересам, списуються на виробництво.

Проблема підбору, виховання і розстанови кадрів, особливо керівних, як і раніше, залишається складною. Серед засуджених за злочинну безгосподарність 12 % керівників були раніше засуджені; 50% — характеризувалися негативно. При вивченні громадської думки 8,4 % опитаних заявили, що в розкраданні товарно-матеріальних цінностей беруть участь представники адміністрації та охорони.

Попередження злочинів проти державної та колективної власності

Будь-яка діяльність, у тому числі і попередження розкрадань державного і колективного майна, спрямована на певні об'єкти, переслідує конкретно поставлену мету, відрізняється за формою, здійснюється тими чи іншими суб'єктами.

Об'єктом діяльності з попередження розкрадань державного і колективного майна є те, на що вона спрямована і впливає. До таких об'єктів належать: чинники, що обумовлюють корисливу злочинність у сфері відносин власності; причини й умови вчинення розкрадань державного і колективного майна; кримінологічні ситуації (обстановка) в окремих регіонах і на окремих підприємствах, які провокують злочинні посягання на народне надбання; негативні особисті якості і властивості, а також антисуспільна поведінка людей, які вчинили розкрадання або схильні до їх вчинення; обставини, що впливають на зберігання державної і колективної власності; управління самим процесом попередження розкрадань.

Мета діяльності з попередження полягає в тому, щоб шляхом ефективного впливу на зазначені об'єкти усунути джерела існування корисливої злочинності; стимулювати дію позитивних обставин, що сприяють збільшенню і зберіганню державного і колективного майна; забезпечити послаблення, нейтралізацію причин розкрадання державної і колективної власності і умов, що їм сприяють; сприяти ліквідації різного роду криміногенних ситуацій, які виникають; не допускати можливості переростання деяких форм дозлочинної поведінки у розкрадання державного і колективного майна; створювати умови для належного морального формування особистості, усувати все те, що цьому перешкоджає.

За своїм змістом це мають бути заходи економічного, соціального, виховного, організаційно-управлінського і технічного характеру. За основу такого поділу стосовно трьох перших видів взято сферу суспільного життя (економічна, соціальна, духовна), в якій застосовуються заходи попередження розкрадань, а також методи, за допомогою яких вони практично здійснюються. Організаційно-управлінські і технічні заходи виділяються всередині кожної сфери суспільного життя. Конкретні попереджувальні заходи можуть сполучати у собі елементи кількох перелічених видів.

Розрізняються заходи попередження розкрадань державної і колективної власності і за способом (засобами) дії. За цим критерієм вони поділяються на правові і неправові. Правові заходи — це встановлення нормативними актами певних обмежень і заборон, надання окремим органам, посадовим особам і громадянам прав і покладених на них обов'язків з проведення відповідної попереджувальної діяльності. Неправові попереджувальні заходи також базуються на принципах права, але безпосередньо ним не регулюються. Таким чином, і ті, й інші заходи повинні відповідати вимогам законності, гуманності, відрізнятися обґрунтованістю, практичною необхідністю і доцільністю, максимальною конкретністю і реальним виконанням.

Плануються і реалізуються заходи з попередження розкрадань державної і колективної власності на трьох рівнях: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному.

Діяльність з попередження на загальносоціальному рівні спрямована проти корисливої злочинності у сфері відносин державної і колективної власності в цілому. Це заходи, які здійснюються державою в рамках соціально-економічної діяльності. В першу чергу серед них слід виділити заходи, що передбачають відродження національного виробництва, соціального захисту населення, вдосконалення організаційної роботи державних органів, ринкових економічних механізмів, грошової системи, реформування податкової системи, подолання платіжної кризи, підвищення матеріальної забезпеченості людей.

Спеціально-кримінологічні заходи попередження корисливої злочинності у сфері відносин власності спрямовані на усунення причин і умов вчинення окремих форм і видів розкрадань; їх попередження і припинення; формування і посилення позитивних явищ і процесів, що перешкоджають цим злочинам; виправлення і перевиховання осіб, які їх вчинили.

Різноманітні за змістом, вони зводяться до таких груп: господарсько-економічні, організаційно-управлінські, виховні та технічні заходи. До них належить і велика кількість правових заходів — сукупність різних способів і методів правового впливу, спрямованих на усунення будь-яких дефектів взаємодії між особою, мікросередовищем і державою. Розглянемо кожну з цих груп окремо.

Спеціально-кримінологічні заходи господарсько-економічного характеру стосуються попередження розкрадань у сфері виробництва товарно-матеріальних цінностей та їх реалізації безпосередньо працівниками підприємств. До них можна віднести: розробку технічних умов виготовлення, зберігання, транспортування і реалізації продукції, умов бухгалтерського обліку сировини, напівфабрикатів, готової продукції і розрахунків за них, використання бракованої продукції та її списання, розробку норм витрачання сировини на виготовлення продукції і маркування товарів.

Усі заходи даної групи мають бути спрямовані на створення такої системи, яка б дала змогу, з одного боку, створити надійний заслін для злочинних проявів, з другого — спростила б техніку виявлення цих злочинів і осіб, які їх вчинили, а також забезпечила б дію принципу невідворотності покарання і стимулювала законослухняну поведінку відносно державної і колективної власності.

Заходи організаційно-управлінського характеру. Для попередження розкрадань державної і колективної власності застосовується широкий арсенал заходів організаційно-управлінського характеру. Тут мається на увазі: усунення недоліків в організації процесу виробництва; впровадження ефективних важелів ринкового господарювання; створення гнучкої системи управління і взаємодії з державними органами, що регулюють економічні процеси в державі; встановлення дійової відповідальності керівників підприємств і державних посадових осіб за дії, що створюють умови для можливості вчинення посягань на власність; поліпшення обліку товарно-матеріальних цінностей (організація його на базі найновіших досягнень науки і комп'ютерних технологій). Цьому покликане також слугувати зміцнення фінансової, договірної, технологічної, трудової і виконавчої дисципліни, а також соціальне стимулювання і моральне заохочення добросовісної праці. Таким чином, організаційно-управлінські заходи попередження розкрадань державної і колективної власності пов'язані головним чином із вдосконаленням управління і підвищенням рівня господарювання взагалі.

Виховні заходи попередження розкрадань державної і колективної власності зводяться до роз'яснення чинного законодавства про відповідальність за посягання на державну і колективну власність, виховання ощадливого ставлення до власності, формування активної громадянської позиції у населення і керівників підприємств, установ і організацій, активної протидії злочинам проти власності.

Важливе значення для реалізації таких заходів має діяльність засобів масової інформації та виступи в них працівників правоохоронних органів, а також видання доступної для пересічного громадянина юридичної літератури про відповідальність за вчинення таких злочинів.

Технічні заходи попередження злочинів проти державної і колективної власності розраховані на те, щоб з допомогою спеціальних заходів і засобів ускладнити або зробити зовсім неможливим їх вчинення. Йдеться про впровадження спеціальних засобів та інших пристроїв, які не дають стороннім особам доступу на об'єкти, де зберігаються товари і цінності; встановлення технічної сигналізації, промислового телебачення; впровадження автоматів для фіксації виробничих процесів; спорудження загороджень довкола місць роботи з дефіцитними товарами; проведення трубопроводів для транспортування товарів з однієї виробничої ланки на іншу; посилення захисту від підробки документів, що можуть бути фальсифіковані (рахунки, накладні, платіжні відомості тощо), застосування нових матеріалів для їх виготовлення.

Існує багато технічних засобів і методик попередження розкрадань, як таких, що впроваджені в практику, так і тих, що розробляються криміналістами з урахуванням найновіших досягнень у галузі фізики, хімії, електроніки і прикладної техніки.

В системі заходів попередження розкрадань державної і колективної власності суттєве значення мають заходи правового характеру, які засновані на різних видах державного регулювання і примусу. Вони відрізняються від інших заходів попередження. Їх характер і зміст, точна спрямованість на об'єкти та чіткий порядок застосування попередньо регламентовані і мають відповідні юридичні гарантії. Реалізація таких заходів не потребує значних економічних витрат, створення нових структурних підрозділів у системі державного апарату і громадських організацій. До них належать юридичні засоби, передбачені нормами різних галузей права, які мають те чи інше профілактичне, попереджувальне і

превентивне значення. У зв'язку з цим, думаємо, що рекомендації, спрямовані на збереження власності, сформульовані у нормах цивільного, господарського, трудового, фінансового, адміністративного права, що відповідають загальній концепції боротьби зі злочинністю, повинні бути включені до системи попередження розкрадань.

Серед правових засобів попередження розкрадань державної і колективної власності передусім слід виділити кримінально-правові, кримінально-процесуальні і виправно-трудова заходи, тому що вони безпосередньо включені до орбіти кримінальної юстиції. Тут маємо на увазі ті інститути і норми згаданих галузей права, які по відношенню до злочинів проти власності відіграють попереджувальну роль.

Слід активізувати роботу по усуненню обставин, що породжують правопорушення незлочинного характеру, і розробці заходів попередження проступків у сфері господарських, трудових, агропромислових і адміністративних відносин. Деякі з цих правопорушень виступають як фонові явища злочинності, у тому числі і корисливої. Боротьба з ними за допомогою засобів різних галузей права служить, зрештою, попередженню злочинів.

Література

Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку. Х., 1998.

Криминология / Под. ред. проф. А. И. Долговой. М., 1997.

Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. К., 1997.

Предупреждение хищений государственного и общественного имущества. Под ред. И. Н. Даньшина. Х., 1988.

Яковлев А. М. Социология экономической преступности. М., 1988.

Злочинність в Україні. Державний комітет статистики України. К., 1998.

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Кримінологічна характеристика економічної злочинності

Економічна злочинність у широкому розумінні включає в себе злочини, що вчиняються в сфері відносин власності, господарсько-економічної діяльності, порушення посадовою особою своїх обов'язків, що завдали істотної шкоди економічним інтересам державних і колективних підприємств, в сфері економічної безпеки.

Оскільки кримінологічна характеристика злочинів проти державної та колективної власності, а також посадових злочинів висвітлюється в інших розділах посібника, в цьому розділі розглянемо питання, що стосуються тільки господарських злочинів, передбачених главою VI чинного Кримінального кодексу України. Це, так би мовити, економічна злочинність у вузькому розумінні. Вона має місце в промисловості, сільському господарстві, торговельно-посередницькій та іншій підприємницькій діяльності, у фінансово-кредитній сфері, в сфері державного контролю за господарською діяльністю, а також в інших галузях господарювання. Таким чином, мова йде про багатогалузеву злочинність.

Їй притаманні такі риси:

- 1) вчиняються злочини у сфері економічної діяльності;
- 2) суб'єктами цих злочинів можуть бути як підприємці, так й інші особи, які сприяють виконанню господарської діяльності;
- 3) злочини завдають політичної, економічної, моральної шкоди суспільству і державі;
- 4) спрямовані злочини на отримання незареєстрованих прибутків;
- 5) злочини вчиняються тільки навмисно;
- 6) злочини можуть вчинятися найрізноманітнішими способами, відповідальність за які передбачена чинним кримінальним законодавством.

В останні роки рівень економічної злочинності в Україні виявляє постійну тенденцію до зростання. Особливо ця тенденція загострилася у 1990–1992 роках, на початку переходу до ринкових

відносин в економічному житті країни. Питома вага корисливих злочинів склала 2/3 від загальної кількості зареєстрованих злочинів. А серед них найбільшу частку склали злочини у сфері економічної діяльності. Така тенденція збереглася і у наступні роки.

Так, якщо у 1990 році, за даними органів внутрішніх справ, було зареєстровано 35723 злочини у сфері економіки, у 1991 — 33830, то у 1992 році — 35872, у 1993 — 39917, у 1994 — 46828, у 1995 — 60846, у 1996 — 61042, у 1997 — 62371, у 1998 — 65322 злочини. До кримінальної відповідальності притягнуто у 1998 році 44773 особи; 11,2 тисячі злочинців у 1997 році вчинили злочини у групі осіб. Однак наведені статистичні дані зовсім не говорять про реальний стан економічної злочинності в державі. Вони свідчать лише про кількість офіційно зареєстрованих злочинів і активність діяльності правоохоронних органів по їх виявленню. І це підтверджується статистичними даними. Наприклад, якщо у 1997 році органами по боротьбі з економічною злочинністю було виявлено на 50,1 % більше фактів шахрайства з фінансовими ресурсами порівняно з попереднім роком, то у 1998 році цих злочинів виявлено на 1,3 % менше, ніж у 1997 році.

У загальній структурі злочинності питома вага економічних злочинів за вказаний період склала 9–10 %. Однак фактичний темп зростання злочинності у сфері економічної діяльності значно перевищує динаміку її виявлення. Слід зважити і на ту обставину, що близько 25 % злочинів економічної спрямованості за статистичними даними входять до групи “інших злочинів”, що не дає змоги дати їм більш об’єктивну характеристику.

Крім того, занадто високий рівень латентної злочинності у сфері економічної діяльності утруднює оцінку її реального стану. А якщо врахувати, що лише 1/3 кримінальних справ про злочини у сфері економічної діяльності доходить до судового розгляду, то можна зробити висновок, що держава проти цього виду злочинів не застосовує усіх засобів боротьби. За оцінками експертів розмах тіньової економіки, до якої належить й економічна злочинність, дорівнює річному державному бюджету. Ці оцінки зроблені без врахування швидкості обігу грошової маси і товарів. Отже, дійсне становище ще гірше.

Про зростання питомої ваги економічної злочинності свідчать і показники судової статистики. За 1992–1997 роки кількість розглянутих судами справ цієї категорії збільшилась майже втричі. Однак у структурі розглянутих судами справ про господарські злочини за даними вибіркового дослідження переважають такі види злочинів, як обдурювання покупців і порушення правил торгівлі. Їх сукупна питома вага склала у 1996 році 71,2 % від усіх господарських злочинів.

За масштабами заподіяної шкоди перше місце посідають злочини у сфері кредитно-банківської системи. У 1997 році було викрито понад 6,2 тисячі таких злочинів, що майже в 1,7 рази більше, ніж попереднього року. Загальна сума отриманих шахрайським шляхом кредитних коштів склала майже 260 млн. грн.

Значної шкоди суспільним інтересам завдають правопорушення у зовнішньоекономічній діяльності. У 1997 році тут було виявлено 1,2 тис. злочинів (+ 44,9 %). Порушено 198 кримінальних справ за фактами приховування валютної виручки. Забезпечено ж повернення в Україну лише її незначної частини на суму 33,5 млн. доларів США та 6,8 млрд. російських рублів. А за розрахунками Національного банку України відтік капіталу з України складає близько 1,2 млрд. доларів щороку. Західні експерти називають цифру 2,5–3 млрд. доларів.

Висока кримінальна активність характерна і для процесів приватизації державних і комунальних підприємств. Найбільш поширеним тут є: заниження вартості приватизованих об’єктів, усунення небажаних конкурентів, негативний вплив на процеси конкуренції, придбання нерухомості шляхом зловживання посадовим становищем, фіктивне банкрутство або доведення до банкрутства. В результаті бюджет держави втрачає сотні мільйонів гривень. Але викриття цих зловживань, як показують результати прокурорських перевірок, досить слабе. Слід відмітити, що з 2,8 тис. злочинів, викритих за фактами правопорушень у процесі приватизації органами Міністерства внутрішніх справ України, більше 90 % припадає на шахрайство з приватизаційними чеками. А притягнуто до кримінальної відповідальності лише 169 посадових осіб органів державної влади та управління. Засуджено — одиниці, переважно осіб, що працювали у найнижчих ланках державного управління.

Відносно новим для вітчизняної господарської практики є і такий вид злочинної поведінки, як ухилення від сплати податків, зборів та інших обов’язкових платежів. Це правопорушення було криміналізовано в Україні у 1993 році і отримало в останні роки значного поширення: у 1995 році було зареєстровано 3602 таких злочини, а у 1997 — 8796. У структурі господарських злочинів цей вид складає близько 14 %.

Кримінологічні дослідження свідчать, що мало хто з підприємців зараз не ухиляється від сплати податків. При цьому використовується безліч найрізноманітніших способів. Серед них найбільш поширеними є: навмисне заниження у звітності сум фактично виплаченої заробітної плати, приховування виручки від комерційних операцій, заниження доходу по експортно-імпортних операціях, таємний вивіз за кордон прибутку спільних підприємств, бартерні операції, маніпуляції з цінами на товари та послуги, перерахування грошей на рахунки фіктивних фірм, неприкрите ухилення від сплати податків та багато інших прийомів. Так, згідно з експертними оцінками лише 30 % фактично виплаченої заробітної плати проходить по бухгалтерських звітах, до 20 % виручки не оприбутковується у торговельних підприємствах, маніпуляція цінами на вивезену за кордон продукцію складає 40–50 %.

У структурі осіб, що вчинили господарські корисливі злочини, слід відзначити приблизно рівне співвідношення за статтю (50,6 % — жінки і 49,4 % — чоловіки), що відповідає загальному співвідношенню за статтю населення країни. Рівновага статевих співвідношень в економічній злочинності обумовлена тим, що жінки традиційно частіше займають посади, пов'язані з виконанням обліково-бухгалтерських функцій, обслуговуванням товарно-матеріальних цінностей, у торгівлі, сфері побутового обслуговування. За даними судової статистики динаміка жіночої злочинності по окремих видах злочинів неухильно зростає. Так, у 1993 році за контрабанду не було засуджено жодної жінки, у 1994 році питома вага жінок склала 6,7 %, у 1995 — 12,9 %, у 1996 — 16,2 %. За порушення правил про валютні операції у 1993–1994 роках не було засуджено жодної жінки, а у 1995 році питома вага жінок склала 26,3 %, у 1996 — 33,0 %. Стосовно господарських злочинів в цілому питома вага жінок у 1993–1998 роках складала майже половину засуджених.

Щодо вікової характеристики засуджених за економічні злочини, то тут переважають особи старших вікових категорій порівняно із загальною злочинністю. Основну вікову групу складають особи старші 30 років (75 %).

За даними кримінологічних досліджень кожен другий з трьох засуджених мав середню, середню спеціальну або вищу освіту. Цей показник набагато вищий за показник у загальній злочинності. Мабуть, це обумовлено тією обставиною, що для господарської діяльності потрібна відповідна спеціальність і кваліфікація.

За соціальним становищем, як свідчать дані вибіркового дослідження, переважають робітники (62,8 %), службовці склали 11,2 %, інші категорії — 26 %. При цьому слід відзначити, що ці показники значно відрізняються залежно від виду злочину. Так, серед засуджених за контрабанду найбільший відсоток склали особи, які не працювали (54,1 %). Серед засуджених за порушення правил про валютні операції непрацюючих було 49,5 %.

Для господарських злочинів не характерна рецидивна злочинність. Лише 5–7% осіб, за результатами вибіркового дослідження, раніше були судимі; 82,9% засуджених були притягнуті до кримінальної відповідальності лише за один злочинний епізод; 97,8% мали позитивні характеристики за місцем роботи і мешкання.

Чинники, що детермінують економічну злочинність

Господарсько-економічна злочинність безпосередньо обумовлюється суперечностями економічної політики держави. Ця політика в Україні в останнє десятиріччя характеризується рядом негативних обставин, а саме: ринкові перетворення здійснювалися непослідовно, стихійно, супроводжувалися прийняттям необдуманих і поспішних рішень; в умовах докорінного зламу старої соціально-економічної структури не було забезпечено чіткого контролю за розвитком економічної ситуації з боку державних розпорядчо-управлінських структур; основна маса населення не була підготовлена до докорінних реформ у сфері економіки. Більше того, як свідчить світова практика, ринкові економічні відносини на першому етапі об'єктивно запрограмовані на економічну нерівність, безробіття, одержання прибутку будь-якою ціною і у можливо більших розмірах, недобросовісну конкуренцію.

Все це породжує гострі соціальні протиріччя, які слід розглядати як чинники, що детермінують економічну злочинність. До них належать соціально-економічні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові чинники та чинники, пов'язані з ефективністю діяльності правоохоронних органів.

Соціально-економічні чинники є найголовнішими, бо вони забезпечують необхідні умови для життєдіяльності усього суспільства в цілому і кожної окремої особи.

Загальна економічна криза, що охопила Україну, характеризується спадом виробництва, розбалансованістю економіки, падінням життєвого рівня населення, інфляцією і гіперінфляцією, зниженням продуктивності праці тощо. Вона загострила кримінальну ситуацію в країні, створивши ідеальні умови для “розквіту” економічної злочинності.

Так, у 1991 році порівняно з попереднім ВВП скоротився на 8,7 %, у 1992 — на 9,9 %, у 1993 — на 14,2 %, у 1994 — на 22,9 %, у 1995 — на 12,2 %, у 1996 — на 10 %. Порівняно з іншими країнами СНД відбувається найбільше зниження цього показника. Спостерігаються також найбільші темпи спаду обсягів виробництва промислової продукції і товарів народного споживання. За останні п’ять років виробництво в цілому скоротилося більше ніж у два рази, а в окремих галузях — значно більше.

Посилення боргової залежності України ставить під загрозу її економічну безпеку. З 1991 року українське суспільство втратило 60 % свого економічного потенціалу. Усі ці прогалини у діяльності офіційної економіки заповнює тіньова кримінальна економічна діяльність, яка зараз за обсягом зрівнялася з легальною економікою.

Недоліки в регулюванні кредитно-фінансових відносин призводять до масового вивезення валюти та сировини за кордон, крадіжок валютних коштів. Підприємці йдуть на бартерні операції і залишають зароблені кошти на рахунках закордонних банків. Шахрайство в комерційних банках, акціонерних, трастових, інвестиційних, холдінгових, страхових компаніях є закономірним результатом недоліків економічної політики держави.

Кримінологічне значення мають і спроби створити конкурентоспроможну альтернативну економіку, зосереджену, головним чином, у торговельній і посередницькій діяльності. У цій сфері зараз діють понад 80 % зареєстрованих підприємницьких структур. Підприємницький сектор, орієнтований на торговельно-посередницьку діяльність, перетворився на могутню надбудову над виробничою економікою, державним сектором, швидко і з успіхом “ліквідував” виробничу промислову економіку, наживши при цьому величезні капітали. Доки не будуть вжиті заходи по стимулюванню промислової сфери, зберігатиметься і поглиблюватиметься тенденція до криміналізації економіки.

Усунення держави від регулювання економічним процесом, розрив економічних зв’язків з країнами колишнього СРСР, лібералізація цін, різноманітні маніпуляції з грошовим обігом, процентними ставками на кредити, ставками оподаткування, надання різноманітних пільг суб’єктам зовнішньоекономічної діяльності зробило економіку некерованою і створило підґрунтя для різкого зростання економічної злочинності.

Порушення системи грошового обігу в країні, фіскальна кредитна, податкова системи і система ціноутворення, спрямовані на залатування дірок економіки, що розвалилась, не тільки не врятували становище, а й ще більше погіршили його, створивши оптимальні умови для криміналізації усіх сфер суспільних відносин. В результаті бурхливо зростали всі види корисливих злочинних посягань і особливо злочини у сфері економічної діяльності, які не були характерними для командно-адміністративної системи: контрабанда, вивіз неліцензованої сировини, рідкоземельних металів, маніпуляції з ціноутворенням, шахрайство з грошовими ресурсами, поява заборонених видів промислів, фіктивних підприємств, кредитні операції за фальшивими авізо.

Дефекти у системі ціноутворення породили хвилю комерційної спекуляції, особливо у перші роки реформ, коли товари одержувалися у державному підприємстві за державними цінами, а потім перепродувалися, інколи по декілька разів, за вищими комерційними цінами. Підприємства-монополісти досить швидко зорієнтувалися у ситуації, перестали нарощувати виробництво і почали підвищувати ціни для отримання надприбутків.

Високі банківські кредитні ставки і ставки оподаткування довершили картину економічного краху виробництва, а відсутність стабільного грошового обігу і твердої грошової одиниці зробили цей крах незворотним. Значною мірою стимулювало зростання негативних тенденцій в економіці країни руйнування системи контролю за економічною діяльністю, що діяла раніше. Часткове зниження ефективності роботи спеціалізованого ревізійного апарату, а потім і його повна ліквідація створили безмежне поле для різноманітних фінансових махінацій. Контрольно-ревізійний апарат адміністративно-командної системи не був використаний при проведенні реформування економіки. Жодна з економічних програм уряду навіть не згадувала про контрольно-ревізійний апарат.

Згортання системи контролю за розвитком економічних процесів при збереженні і зростанні дії чинників, що обумовлюють економічну злочинність, породило вакуум суспільного контролю і байдужість населення до розкрадання національного багатства. В результаті держава лишилася одного з найважливіших важелів управління процесами економічних перетворень, а нової системи не було створено.

Ідея вільного підприємництва без адекватних заходів соціального контролю і відповідальності породжує у суб'єктів підприємницької діяльності впевненість у вседозволеності, провокує на антисоціальні способи вирішення економічних проблем.

Організаційно-управлінські чинники. До організаційно-управлінських чинників відносяться всі ті протиріччя, що склалися на сучасному етапі в управлінні економікою з боку державних структур.

Виконавча влада держави для вирішення економічних проблем провела лише косметичну перебудову структури управління економікою з використанням звичних методів адміністративно-командного регулювання, без рішучого переходу до ринкових важелів. Зволікання в цьому плані дало однозначний результат: жодна з проблем економіки не була вирішена, економічні болячки радянського періоду загнані ще глибше, і ситуація в економіці стала катастрофічною; основний результат діяльності в сфері управління економікою за останні роки — це повна втрата контролю над динамікою соціально-економічних процесів в Україні і повна відірваність від існуючих реалій в економічному житті. Економіка була доведена до такого стану, що вона практично стала некерованою.

Фактично безконтрольно діють керівники і посадові особи управлінських і господарських структур, в розпорядженні яких державне майно, сировина, трудові, матеріальні й фінансові ресурси, готова продукція, що вільно реалізується ними через різноманітні комерційні структури. Феодально-бюрократичний статус керівника державного сектора економіки призводить до створення корумпованих кланів, де корпоративні інтереси переважають інтереси держави. Все це підриває віру населення в законність, довіру до діяльності органів влади, управління як в центрі, так і на місцях, породжує стійкий правовий нігілізм, який є основним криміногенним чинником сьогодні.

Офіційно проголосивши знищення адміністративно-командної системи управління економікою і взявши курс на будівництво ринкової економіки, керівництво країни доручило їй створення тій же адміністративно-командній системі, яка швидко пристосувала її до своїх потреб. Послабивши державне керівництво економічними процесами і не створивши нової системи управління, економіку тим самим було віддано на пограбування кримінально-комерційним структурам.

Зараз ніхто не заперечує необхідності державного регулювання економікою. Історичний досвід підтверджує, що коли держава не втручається в економічне життя, це призводить до негативних наслідків, криз, безробіття, соціальних і політичних потрясінь, як це було в Європі, коли держава майже не втручалась в економічне життя, перекидаючи його регулювання на ринкові механізми. Про це ж свідчить і наш сучасний досвід. Але негативні наслідки породжує і тотальне державне регулювання економікою у вигляді недовиробництва, дефіциту, інфляції тощо, про що свідчить державне керівництво економікою за радянських часів. Тому тут необхідний зважений компроміс.

Соціально-психологічні чинники. Відомо, що інтенсивність дії криміногенних чинників значною мірою залежить від емоційного й психологічного стану людини, рівня її матеріального забезпечення, правосвідомості. Будь-яке нехтування правами та інтересами населення, особливо в економічній сфері, викликає моментальну відповідну реакцію, що нерідко виражається в протиправних діях. Економіко-правова свідомість — це основний регулятор поведінки людини в суспільстві, і її формування відбувається в конкретно-історичній ситуації. Тому не можна недооцінювати і негативного впливу на психологічний стан суспільства і, тим самим, на криміногенну ситуацію, економічної кризи, політичної нестабільності, різного роду конфліктів у суспільстві. Вони, з одного боку, можуть призвести до соціального песимізму, апатії, а, з іншого — до задоволення життєвих потреб на західний зразок: нажива будь-яким, у тому числі і кримінальним шляхом. До того ж засоби масової інформації іноді всіляко сприяють формуванню таких настанов у суспільній свідомості.

Таким чином, формування економіко-правової свідомості людини слід шукати у дисфункціях соціально-економічної сфери, життєдіяльності соціальних груп і окремих індивідів. І в цьому зв'язку кримінологічно значущими наслідками виступають: відмінність у матеріальному забезпеченні людей, особливості життєдіяльності окремих груп населення, вплив деяких засобів масової інформації і негативних сторін соціально-економічних протиріч суспільства.

Правові чинники. Недоліки законодавчого регулювання політичних та економічних реформ в Україні створили парадоксальну ситуацію, при якій законодавча база замість того, щоб створювати надійне правове поле і забезпечити дотримання режиму законності в сфері економічних відносин, стала одним з чинників, дестабілізуючих цей процес. Закони, підзаконні нормативні акти, які приймалися в перші роки і були спрямовані на регулювання нових економічних відносин, мали декларативний, абстрактний характер і не ставили надійних перепон на шляху зростання економічних злочинів. Суперечливість, внутрішня неузгодженість, безсистемність законів, невідпрацьованість механізму їх реалізації — найбільш характерні риси законодавства перехідного періоду. Усі ці негативні чинники

сприяли зростанню правового нігілізму суб'єктів підприємницької діяльності і окремих громадян; майже 2/3 громадян вважають ці обставини однією з причин правопорушень і злочинів у сфері економічної діяльності.

Отже, законодавча практика не відпрацювала надійного механізму переведення вимог об'єктивних економічних законів у чіткі рамки юридичних і стала одним з криміногенних чинників детермінації злочинів у сфері економіки.

Чинники, пов'язані з правоохоронною діяльністю. Важливою ланкою в системі контролю за генезисом економічної злочинності є діяльність правоохоронних органів. Статистичні дані, дані вибіркового кримінологічного дослідження свідчать про суттєві недоліки в організації системи протидії економічній злочинності. При загальній тенденції до зростання кількості злочинів економічної спрямованості кількість засуджених за контрабанду, спекуляцію, обдурювання покупців, крадіжок державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрата, зловживання службовим становищем, порушення правил торгівлі рік у рік зменшується. Із 34 складів злочинів, передбачених главою Кримінального кодексу про господарські злочини, за даними нашого дослідження правоохоронні органи не приділяли уваги, як уже згадувалось, 20 з них. Значна кількість порушень органами внутрішніх справ кримінальних справ не доходить до судового розгляду, близько 50 % припиняється на стадії попереднього слідства. Найбільшу кількість розглянутих судами справ складають злочини, передбачені статтями 154, 155, 156⁵ КК України. Їх сукупна питома вага у 1996 році склала 71,2 %, серед злочинів економічної спрямованості 55,9 % було виявлено у торговельній сфері.

Слід відзначити і лібералізацію судової репресії при визначенні покарання за ці злочини. Найбільш розповсюдженим видом покарань був штраф (51,4 %), 50 % осіб покарання призначалося нижче від нижчої межі. Значно рідше, ніж у минулі роки, застосовується і додаткове покарання у вигляді конфіскації майна і позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю. Такий підхід правозастосовних органів до боротьби з економічною злочинністю породжує у суспільстві недовіру до правоохоронної системи і правовий нігілізм. Послабшав і прокурорський нагляд за станом законності у сфері підприємницької діяльності і діяльності правоохоронних органів по виявленню, припиненню і розслідуванню кримінальних справ про економічні злочини.

В цілому ж можна констатувати, що правоохоронні органи ні в кадровому, ні в організаційному, ні в технічному забезпеченні не були готові до такого зростання економічної злочинності.

Попередження економічної злочинності

Попередження злочинності у сфері економічної діяльності залежить, перш за все, від реалізації економічної політики держави, її стратегічних напрямків і тактичних заходів. Як один з найбільш важливих напрямів соціального управління ця діяльність, зокрема, потребує здійснення заходів, спрямованих на нейтралізацію, зниження, перетинання, пересічення злочинів у сфері економічної діяльності.

З урахуванням цих обставин найважливіше значення для попередження цього виду злочинної поведінки мають загальносоціальні заходи. Вони повинні бути спрямовані на чітке визначення функцій держави в регулюванні економічних відносин, формування її економіко-правової політики, розподіл повноважень між центральними і місцевими органами в регулюванні економічних процесів, створення відповідних умов для належної правової поведінки суб'єктів економічної діяльності, забезпечення рівного правового захисту державного і недержавного секторів економіки, створення такої ринкової інфраструктури, яка забезпечила б рівні можливості для реалізації творчого потенціалу різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності, налагодження демократичних принципів контролю за діяльністю підприємницьких структур.

Для попередження економічної злочинності необхідна реалізація комплексу заходів: політичних, економічних, організаційних, технічних, правових, виховних.

Політичні заходи повинні бути спрямовані на чітке визначення пріоритетів по захисту економічних інтересів держави, окремих соціальних груп і громадян. Виходячи з того, що економічна діяльність громадян є основою економічного існування держави, пріоритет економічної політики може бути визначений як створення відповідних умов для реалізації трудової потенції громадян. Принципи економічної політики повинні бути узгодженими з Конституцією України і відповідати їй.

Економічна політика держави, спрямована проти людини, нічого іншого не може породити, окрім протистояння державі і всім напрямкам її діяльності. Наявність свідомої, а не декларативної політичної волі владних структур держави для реалізації послідовних і дійових економічних законів,

стратегій і програм — це зараз найголовніше. Без твердої політичної волі всі заяви і заклики про наміри посилити боротьбу зі злочинністю не можуть дати бажаного результату.

Сутність поняття політичної волі лежить у площині створення такого правового поля для економічної діяльності, яке б давало реальні можливості законослухняної поведінки у сфері економічних відносин, робило б абсолютно недоцільним вчинення таких злочинів. А це можливо лише через створення відповідних економічних стимулів для всіх суб'єктів економічної діяльності і встановлення жорсткої відповідальності за правопорушення.

Економічні заходи тісно пов'язані з політичними і обумовлюють їх. У загальній концепції боротьби з економічною злочинністю, в умовах переходу до ринкових відносин вони визначають економічну політику держави. Державні програми по окремих напрямках економічної політики повинні створювати необхідні умови для реалізації творчих можливостей громадян України у сфері підприємницької діяльності. Але, на жаль, і реформи, і програми розвитку підприємницької діяльності, і програми приватизації, і реформи банківської системи не створюють належних умов для доброчесної діяльності у сфері підприємництва.

Першорядне значення у структурі економічних заходів має розроблення:

— загальної Концепції боротьби з економічною злочинністю в Україні, яка б чітко визначила завдання, цілі реформування економіки України та фінансові можливості цього процесу;

— спеціальних програм по окремих напрямках державної політики стосовно різних галузей народного господарства;

— програм розвитку підприємницького сектора;

— програм приватизації державного майна;

— програм обмеження монопольної діяльності;

— програм реформування банківської системи і системи оподаткування;

— програм упорядкування торговельно-посередницької діяльності;

— програм упорядкування діяльності місцевих органів влади і управління стосовно регулювання підприємницької діяльності на місцях.

Розроблення Концепції боротьби зі злочинністю у сфері економіки, без сумніву, має пріоритетне значення. Сьогодні такої Концепції в Україні немає. Окремі фрагментарні положення, які містяться в Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю в Україні на 1996–2000 роки, не в змозі виправити становище в цій сфері і не містять детального викладу всіх напрямків цієї боротьби. Адже стан боротьби з економічною злочинністю визначає і стан боротьби з усіма іншими видами злочинів. Концепція повинна стати програмно-зобов'язуючим нормативно-правовим актом, настановам якого мають відповідати всі інші нормативно-правові акти, а також містити правові норми попередження і протидії економічній злочинності.

Важливе значення у групі запобіжних економічних заходів має гарантоване державою невтручання різноманітних контролюючих органів без належних для цього підстав в безпосередню оперативно-господарську діяльність. А якщо таке втручання відбувається без підстави, то відповідні державні органи мають відшкодувати завдані збитки.

В умовах розширення сфери фінансових зловживань, різного роду правопорушень у кредитно-банківській системі, ухилення від сплати податків особливе значення мають заходи, спрямовані на вдосконалення фінансового і податкового законодавства, реалізацію жорсткої податкової політики, вдосконалення всієї фіскальної системи з тим, щоб її діяльність сприяла підвищенню ефективності суспільного виробництва, а не його занепаду. Створення в Україні податкової міліції ставить і важливе завдання підвищення ефективності її роботи.

Приватизація, що триває в Україні понад шість років, не виконала тих завдань, які ставилися перед нею: підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України, створення належних умов для залучення інвестицій. За статистичними даними у 1998 році від приватизації держава отримала лише 25 % коштів від запланованих. Тому важливе значення має розробка чіткої програми приватизації державного майна, вдосконалення методик оцінки державного майна, умов використання іноземних інвестицій, розробка заходів для попередження зловживань і методик запобігання правопорушенням у цій сфері.

Для попередження міжнародної економічної злочинності важливе значення має поєднання зусиль України та інших держав у боротьбі з економічною злочинністю, міжнародне співробітництво, використання досвіду безпосередньої правоохоронної діяльності, спрямованої на викриття, розслідування і судовий розгляд справ про економічні злочини, вчинені міжнародними злочинними угрупованнями. Для нашої країни з її прозорими кордонами ця проблема має особливу актуальність у

зв'язку з економічними відносинами між країнами СНД. Особливість правового статусу цієї структури потребує створення відповідних координуючих органів, інформаційного обміну, проведення спільних заходів, а також укладання відповідних угод по боротьбі з економічною злочинністю.

Надійне наукове забезпечення боротьби зі злочинністю у сфері економіки передбачає налагодження системи фундаментальних і прикладних досліджень з проблем запобігання і протидії злочинності у сфері економіки, розробку сучасних наукових методик з цих питань, раціональне впровадження результатів досліджень і методик у практику боротьби зі злочинністю у сфері економіки, а також науковий аналіз заходів, що здійснюються, та прогнозування їх результатів.

Усі чинники, що обумовлюють існування і прояви економічної злочинності, достатньо відомі кримінологічній науці. Однак рівень пізнання цих чинників тільки за допомогою соціологічного аналізу в сучасних умовах мало що дає практиці боротьби з цим явищем. Тому зараз необхідна розробка відповідних комп'ютерних технологій аналізу їх взаємодії на основі математичного моделювання криміногенних процесів.

Організаційні заходи попередження економічних злочинів спрямовані на вдосконалення діяльності управлінського персоналу на засадах раціональної економічної діяльності, підвищення ефективності діяльності контрольно-ревізійних органів, вдосконалення систем обліку і звітності. Сюди ж входять заходи з підбору і професійної підготовки кадрів для всіх сфер господарства, кредитно-банківської системи, органів податкової інспекції для роботи в органах боротьби з економічною злочинністю.

Вивчення кримінальних справ про господарські злочини показує, що професійна підготовка слідчих і працівників дізнання з цієї категорії справ вкрай низька. Тому необхідна розробка та впровадження методики професійного відбору фахівців для роботи у цих органах, організація постійного навчання з основ бухгалтерського обліку, з вивчення законодавства про підприємницьку діяльність, створення необхідних умов та гарантій для нормальної посадової діяльності. Цілям профілактики мають слугувати і заходи щодо вдосконалення методів обліку і контролю за рухом товарно-матеріальних цінностей, які б відповідали світовим стандартам ведення господарського обліку і давали змогу проаналізувати та вивчити по кожній галузі господарства, на кожному етапі виробництва дії, операції, рішення, при здійсненні яких можливе вчинення економічних злочинів, розробити певні умови та процедури, що включали б такі факти, детально регламентували правила та стандарти прийняття розпорядчих, дозвільних, управлінських рішень, видання ліцензій, вирішення інших питань управління економікою.

Інформаційно-аналітичне забезпечення боротьби зі злочинністю у сфері економіки також є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів. Це передбачає створення системи інформування про стан, динаміку, структуру злочинів у сфері економіки в Україні, необхідної і достатньої для ефективної діяльності суб'єктів профілактики і для прийняття відповідних управлінських рішень щодо запобігання цим злочинам.

Організаційні заходи включають також: створення узгодженої системи показників, що відбивають реальний стан боротьби зі злочинністю в економічній сфері в Україні; створення єдиної Міжвідомчої системи інформування про такі злочини, причини та умови їх вчинення; створення банку нормативної, управлінської, аналітичної, науково-методичної, довідкової та іншої інформації, у тому числі із закордонних джерел, і розробку системи користування цією інформацією заінтересованими відомствами і науковцями; створення методичних рекомендацій по використанню методів статистичного аналізу динаміки окремих видів економічних злочинів, методик організації статистичних спостережень за збитками від економічних злочинів. Необхідно створити надійний механізм збирання і використання відповідних даних не тільки на республіканському, але і на регіональному рівні.

Технічні заходи попередження злочинної поведінки у сфері економічної діяльності в умовах комп'ютерного управління рухом фінансових ресурсів і товарно-матеріальних цінностей повинні забезпечити надійну охорону, облік, своєчасне визначення кількісних і якісних показників цього процесу через розробку сучасних комп'ютерних систем на основі математичного моделювання умов виробничих процесів, систем охорони об'єктів, запровадження технічних приладів, контролюючих кількісні і якісні показники сировини, комплектуючих елементів на кожному етапі технологічного процесу. Надійні системи контролю повинні бути розроблені по всій лінії технологічного процесу: постачання сировини — її оплата і система розрахунків — виробництво — виготовлення готової продукції — транспортування вантажів — захист документації та цінних паперів, аналіз фінансових документів — умов одержання продукції — її реалізація. До технічних заходів профілактики економічних злочинів слід віднести також створення більш досконалих засобів охорони при

транспортуванні сировини (особливо по трубопроводах), які б виключали можливість втручання в технологічний процес, розробку методів виявлення фальсифікованих продуктів і товарів.

Але головне — це забезпечення правоохоронних і контролюючих органів сучасними приладами і методиками виявлення правопорушень і злочинів, що здійснюються у процесі економічної діяльності.

Правові заходи у сукупності з іншими відіграють важливу роль у попередженні злочинної поведінки у сфері економіки. Особливе значення вони мають у сучасний період зміни форм власності і побудови на цій основі ринкової економіки. Правозабезпечувальний механізм цього процесу не в достатній мірі відтворює і регулює реальні економічні зміни в суспільстві і господарській практиці.

Вдосконалення законодавства з урахуванням цих обставин має бути спрямоване на:

- а) забезпечення прав людини і громадянина;
- б) встановлення загальнообов'язкових правил поведінки на ринку для всіх господарських і управлінських структур;
- в) встановлення реальної системи санкцій для органів державного управління, юридичних та фізичних осіб за порушення законодавства стосовно споживачів;
- г) введення адміністративної та кримінальної відповідальності посадових осіб за дії, що призводять до дестабілізації функціонування господарського механізму і спричиняють шкоду суспільним інтересам;
- г) приведення різних галузей законодавства до сучасних потреб суспільства;
- д) законодавче упорядкування підстав для надання відповідних пільг окремим суб'єктам підприємницької діяльності і встановлення кримінальної відповідальності за незаконне надання таких пільг;
- е) встановлення підвищеної кримінальної відповідальності за найбільш суспільно небезпечні форми економічної поведінки, що призводять до підризу економічної безпеки країни;
- є) реформування законодавчого процесу шляхом скорочення його строків, впровадження незалежної експертизи, розробки проектів законодавчих актів колективами юристів, економістів, психологів і практичних працівників;
- ж) вдосконалення правозастосовної політики, підвищення ефективності її діяльності з метою реалізації принципу невідворотності покарання незалежно від політичного і соціального статусу особи.

Сукупність правових заходів повинна створити таке правове поле, при якому будь-яке правопорушення або злочин у сфері економічної діяльності були б своєчасно виявлені, а також зробили б вчинення їх недоцільним як з боку державних службовців, так і окремих громадян.

Виховні заходи мають важливе значення у формуванні економіко-правової свідомості людини. Вони повинні забезпечити її законслухняну поведінку в існуючій системі економічних відносин на всіх рівнях суспільного життя. Цей напрямок найскладніший у системі профілактики економічної злочинності. Адже завжди існують протиріччя між потребами особи у досягненні матеріальних благ і можливостями держави їх забезпечити. Це протиріччя обумовлено ненадійністю і неповнотою програм соціального захисту громадян з боку управлінського апарату і підприємницьких структур. Ось чому важливе виховне значення в сучасних умовах має:

- виховання нетерпимості у громадян до порушення їх законних прав та інтересів як з боку державних службовців, так і підприємницьких структур;
- використання різноманітних форм протесту з метою наведення у державі елементарних форм порядку в економічному житті;
- своєчасне звернення до відповідних правоохоронних і контролюючих економічну діяльність органів про факти вчинення злочинів;
- активна участь у діяльності організацій по захисту прав споживачів;
- виховання через засоби масової інформації стійкої громадянської позиції для захисту своїх прав, подолання стереотипів урівняльного мислення, ефективного протистояння злочинним проявам у сфері економіки.

А найважливіше значення має виховання в суспільній свідомості ідеї побудови високоефективної економіки, здатної створити людям надійні умови життя. І на цьому повинна бути зосереджена діяльність ідеологічного апарату держави і засобів масової інформації. Ідеологічні, виховні заходи мають бути спрямовані на посилення стимулів і мотивацій членів суспільства до створення гідних умов економічного існування та активної протидії порушенням соціально-економічних підвалин такого існування.

Економіко-правові заходи боротьби з економічною злочинністю. К., 1996.
Кальман О. Г. Господарсько-правова статистика і проблеми попередження економічних правопорушень // Право України. 1995. № 1.
Преступность в Украине. 1994. № 2.
Попович В. М. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. К., 1996.
Турчинов О. Тіньова економіка. К., 1998.

Розділ 6

Злочинність у місцях позбавлення волі та її попередження

Поняття і кримінологічна характеристика злочинності у місцях позбавлення волі

Злочинність у місцях позбавлення волі іноді називається як “карна” злочинність (тобто така, яка має місце під час відбуття покарання), іноді як “пенітенціарна” злочинність, куди відносять сукупність злочинів, які вчиняються в пенітенціарних установах — місцях позбавлення волі. Але так чи інакше цей різновид злочинності характеризується такими ознаками: специфічним місцем вчинення злочину (виправно-трудова установа, слідчий ізолятор тимчасового утримання), своєрідним суб’єктом злочину (тільки особа, позбавлена волі), його спрямованістю проти інших засуджених або проти осіб адміністративного персоналу установи. Крім цього, слід пам’ятати, що вона є складовою частиною рецидивної злочинності.

Тривалий час про злочинність осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, було мало що відомо. Кількість в’язнів та число злочинів, ними вчинених, не підлягали оголошенню. Наукові дослідження були, як правило, спрямовані на вдосконалення виправно-трудового законодавства, форм і методів виховного впливу на засуджених. У зв’язку з цим і поняття злочинності осіб, позбавлених волі, у спеціальній літературі майже не вивчалось.

В Україні на цей час діє 183 установи, в яких утримується понад 205 тис. осіб, у тому числі у 128 виправно-трудовах установах — більше 155 тис., в 11 виховно-трудовах установах — 3,5 тис. підлітків, у 32 слідчих ізоляторах — понад 43 тис. ув’язнених. У 12 лікувально-трудовах профілакторіях — 3, 8 тис. осіб, які лікуються від алкоголізму.

Отже, в місцях позбавлення волі в специфічних умовах утримання і людських стосунків перебуває значна кількість суспільно небезпечного контингенту, що обумовлює своєрідність злочинності в сфері виправно-трудових відносин.

Протягом 1998 року у виправно-трудовах установах МВС України зареєстровано 405 злочинів (525 злочинів було вчинено у 1997 році і 560 злочинів — у 1996 році). Коефіцієнт злочинності на 1 тис. середньостатистичної кількості засуджених складає 3,5 – 3,2 злочинів. Найбільша кількість злочинів реєструється у виправно-трудовах колоніях суворого і посиленого режимів і колоніях-поселеннях (Вінницька, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Харківська області). При аналізі злочинності в місцях позбавлення волі слід враховувати значну латентність окремих видів злочинів: образа, клепа, побої і мордування, хуліганство, насильницьке мужолозтво та ін.

Кримінально-правова структура злочинності місць позбавлення волі характеризується відносною стабільністю. Основна маса злочинів припадає на ст. 183 КК (втеча з місця позбавлення волі або з-під варти) і на ст. 183з КК (злісна непокоря вимогам адміністрації виправно-трудової установи), які загалом складають більше 60 % усіх учинених у місцях позбавлення волі злочинів.

Як відзначається в літературі, серед в’язнів існує своя “філософія”: наше (засуджених) діло тікати, якщо пощастить, а ваше (адміністрації виправно-трудовах установ) — запобігати цьому чи ловити, тобто кожний робить свою справу. Форми і способи втечі бувають різні залежно від виду виправно-трудовах установ: від самовільного залишення особою, що відбуває покарання, місця позбавлення волі до підкопів і втеч з використанням насильства над охороною, зброї, технічних засобів. Втечі бувають одиночні, групові і масові під час масових безпорядків у колоніях. Але часто підготовка до втечі й сама втеча мають або спрощений, або ситуативний характер. Так, наприклад, всі шість випадків втечі з-під охорони у 1997 році вчинені чи то з допомогою примітивних засобів подолання огорожі (мотузка з кішкою та ін.), чи шляхом використання недоліків засобів охорони. Тому динаміка показників втечі багато в чому залежить від стану і організації охорони тієї чи іншої установи.

Непоко́ра адміністрації виправно-трудових установ виникає тоді, коли, на думку в'язнів, вона порушує їх права або незаконними діями позбавляє деяких благ. Причому ця думка може бути як обґрунтована, так і надумана, коли лідери засуджених роблять спробу взяти фактичне керівництво в колонії в свої руки. В цих випадках необґрунтоване потурання вимогам “авторитетів” може повністю дезорганізувати роботу виправно-трудової установи.

Другу — за кількісними показниками — групу складають злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних чи інших заборонених речовин, предметів, зброї. Рівень даних злочинів підвищується. Але й тут треба брати до уваги значну латентність цих злочинів. Незначне їх підвищення або зниження свідчить про випадковість показників, а не про дійсний стан цього різновиду злочинів. Разом з тим підвищення обігу в “зоні” наркотичних речовин може свідчити про посилення впливу кримінальної субкультури.

Третю — хоча й меншу за кількісними показниками, але небезпечнішу за видами — групу складають насильницькі злочини: навмисні вбивства, замах на вбивство, умисні тяжкі тілесні ушкодження, хуліганство, погроза або насильство. Треба відзначити несталу динаміку цих злочинів. Так, якщо у 1996 році було вчинено 10 умисних вбивств, то у 1997 році — 3, у 1998 році — 4. Коливається також рівень умисних тяжких тілесних ушкоджень, хуліганства, погроз та інших видів насильства.

За останні роки значно знизився рівень таких злочинів, як дії, що дезорганізують роботу виправно-трудових установ (ст. 69¹ КК), масові безпорядки (ст. 71 КК), захоплення заложників (ст. 123¹ кк). В 1997–1998 роках таких злочинів зареєстровано не було.

Окрему групу злочинів у місцях позбавлення волі складають крадіжки, розкрадання, пограбування і розбої. Крадіжки державного і приватного майна виявляються дуже рідко. Частіше крадуть засуджені в інших засуджених і за це, як правило, настає фізична розправа за традиціями злочинного світу. Нерідко речі й продукти харчування і передачі відбираються тими, хто займає в колонії становище лідера. Ці факти, як свідчить практика, часто не відомі адміністрації виправно-трудових установ, а коли й стають відомими, то на них не реагують або застосовують заходи дисциплінарного характеру. Що стосується пограбування і розбоїв, то вони не мають поширення у місцях позбавлення волі.

Специфічним злочином у місцях позбавлення волі, який має майже повністю латентний характер, є насильницьке мужолозтво (ст. 122 КК). Ці факти, на жаль, стали настільки повсякденним явищем, що вже не сприймаються як злочини, а тому дуже рідко реєструються і тільки тоді, коли цього вимагають обставини.

Дуже висока латентність злочинності в місцях позбавлення волі пов'язана з певними недоліками в системі оцінки показників роботи виправно-трудових установ. Позитивно оцінюється робота тих установ, у яких показники злочинності менші. Звідси і наслідок: та установа, де більше, краще і повніше виявляються і реєструються злочини, оцінюється негативно.

За деякими кримінологічними показниками структури злочинності в місцях позбавлення волі більшість злочинів учиняється у виправно-трудових колоніях посиленого та суворого режимів, що пояснюється контингентом засуджених, видами вчинених злочинів, строками покарання, наявністю кримінального середовища тощо. Злочини вчиняються у житлових і виробничих зонах установ, на виїзних об'єктах, найчастіше від 6 до 18 години, в робочі дні тижня. Наприклад, з 525 злочинів, зареєстрованих у 1997 році в місцях позбавлення волі, 328 вчинено у житлових зонах установ, 181 — у виробничих зонах, 1 — у штрафному ізоляторі, решта — на виїзних об'єктах. У 407 випадках злочини було учинено з 6 до 18 години; у 90 випадках — з 18 до 23 години; у 28 випадках — з 23 до 6 години. У робочі дні вчинено 504 злочини, у неробочі і святкові дні — 21.

Знаряддям злочинів у місцях позбавлення волі, особливо насильницьких і корисливо-насильницьких, є: кухонні ножі, металеві пластини, “заточки”, шнури та інші побутові або пристосовані предмети.

Що стосується динаміки злочинності в місцях позбавлення волі, то за офіційними даними майже по всіх кількісно-якісних показниках вона має тенденцію до зниження. Так, наприклад, за 1997 рік (порівняно з попередніми роками) не допущено дій, що дезорганізують роботу у виправно-трудових колоніях, з 10 до трьох випадків зменшилась кількість навмисних вбивств; з 24 до 20 випадків — навмисних тяжких тілесних ушкоджень; з 126 до 112 випадків — втеч засуджених. Факт зменшення кількості тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я засуджених і співробітників адміністрації установ, певно, пов'язаний, по-перше, зі змінами динаміки тяжкої насильницької злочинності в Україні взагалі; по-друге, з протидією злочинній субкультури в місцях позбавлення волі;

по-третє, з підвищенням рівня профілактичної роботи зі злісними порушниками режиму в установах виконання покарання.

Основні соціально-демографічні, кримінально-правові та моральні риси, притаманні особам, які учинили злочин у місцях позбавлення волі, особливо насильницькі злочини, непокору вимогам адміністрації, втечу з-під охорони та інші, мають певні особливості. За даними деяких досліджень, переважна більшість з них — чоловіки (частка жінок у структурі злочинів дорівнює приблизно 3,5 %), за віком — до 30 років; з середньою і неповною середньою освітою; за службовим становищем — переважно некваліфіковані робітники. Основна маса тих, хто застосовував насильство, мала судимість за корисливі, корисливо-насильницькі злочини, хуліганство, зґвалтування; перебувала на профілактичному обліку; була порушником режиму утримання тощо. Так, наприклад, з 525 вчинених у 1997 році в місцях позбавлення волі злочинів у 142 випадках злочини вчинені особами, що перебували на профілактичному обліку, у 287 випадках ці особи були порушниками режиму утримання; у 14 випадках — розконвойованими засудженими; 20 злочинів вчинено засудженими після вживання спиртних напоїв, 1 — у стані наркотичного сп'яніння.

Відносно моральних рис можна зауважити, що більшість засуджених мають обмежений світогляд і відповідну до нього примітивну структуру потреб. Найбільш характерні для в'язнів своя мораль і свої звичаї, які підтримуються в місцях позбавлення волі певними колами засуджених. Значна кількість їх хворі на різноманітні соматичні і психічні захворювання (туберкульоз, СНІД, виразки шлунку та інші шлункові хвороби, невротичні відхилення, алкоголізм, психічні аномалії тощо). Ці відхилення і хвороби ускладнюють відбування покарання, заважають адекватно оцінювати конкретні життєві ситуації, заходи виправно-трудоного характеру тощо. Дослідження свідчать про те, що емоційна нестабільність, нестійкість, нестриманість, обмеженість можливості самовладання у криміногенних сутичках, переважання збудження над гальмуванням, емоцій над розумом, залежність від інших засуджених, неможливість за власним бажанням змінити оточуюче середовище, надмірна підозрілість, песимізм, підвищена тривожність, упертість, брутальність, негативне ставлення до праці і режиму відбування покарання, байдужість до розвитку конфліктних стосунків, агресія, прийняття й підтримка злочинної субкультури і схвалення злочинів, які протидіють адміністрації, а також різний психічний стан (стрес, фрустрація, афект, істерія) — все це руйнує особу, викликає у неї відторгнення “офіційних” цінностей. Але є й такі категорії засуджених, які добре почуваються в місцях позбавлення волі, зараховують себе до “авторитетів”, “зłodіїв у законі”, лідерів, “паханів” тощо.

За основними кримінологічними рисами особа жертви злочинів у місцях позбавлення волі мало чим відрізняється від особи злочинця (це стосується, зрозуміло, самих засуджених, а не представників адміністрації). Однак особливу групу — штучно ізольовану від інших засуджених — утворюють так звані “опущені”. До неї належать засуджені, щодо яких було вчинено гомосексуальне насильство або які добровільно вступили в гомосексуальні зв'язки, а також засуджені, котрі нехтують особистою гігієною, дворушники, особи з жіночими рисами обличчя і тіла, дебіли, взагалі слабкі за характером і фізично нездатні протистояти погрозам і насильству. Принизливе становище “опущених” поширюється на весь строк відбуття покарання і навіть після виходу на волю. Адміністрація не завжди активна в попередженні цього явища. Часто вона не в змозі виправити становище, тому що за ним стоять злочинці, які його навмисно підтримують. Це — один з елементів кримінальної субкультури, страхіття для засуджених, з допомогою якого злочинці “авторитети” примушують інших засуджених підкорятися їх владі, схвалювати злодійські традиції. Відчуття страху, тривоги, погроза глузу впливають на психіку засуджених, спонукають частину з них підтримувати нелюдські звичаї, стимулюють злочинну поведінку.

Криміногенні чинники злочинності у місцях позбавлення волі

Криміногенні явища, які детермінують злочинність засуджених у місцях позбавлення волі, пов'язані з низкою чинників.

Соціально-економічні й “ідеологічні” чинники. Несприятлива соціально-економічна і морально-психологічна обстановка в країні і близькому зарубіжжі, болюче реформування усіх сфер життя викликають економічну нестабільність, зміну на рівні державної політики ідеологічних настанов щодо власності, засобів виробництва, особи; корисливі устремління значної частини новоявлених бізнесменів і навіть приватновласницький, з метою первісного накопичення капіталу екстремізм багатьох з них. Виникла значна група багатих людей, чий прибуток часто аж ніяк не законного походження. Обмеженість матеріальних ресурсів і намір отримати доступ до них що б то не було, навіть ціною життя

інших, стає рішучою домінантою користолюбства, насильства, жорстокості. Різко змінився склад злочинців, погіршилися їх основні кримінологічні риси. Як впливає з “Огляду стану боротьби зі злочинністю в СІЗО (слідчі ізолятори) МВС України за 1997 рік”, на рівень злочинності суттєво впливає криміногенний склад спецконтингенту, серед якого на 1 січня 1998 року утримувалося чотири засуджених і один заарештований, які зараховують себе до “злочинців у законі”, 17 “авторитетів” злочинного середовища, 24 лідери злочинних угруповань, 118 осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності за бандитизм, 17 найманих вбивць, 2 465 учасників організованих злочинних угруповань, у тому числі 167 рекетирів. І вся ця маса “загартованих”, найнебезпечніших, жорстоких і лютих злочинців потрапляє в місця позбавлення волі, створюючи в них — на довгі роки — тяжкий криміногенний клімат, провокуючи на вчинення злочинів з боку засуджених.

До своєрідних, так би мовити, “ідеологічних” чинників, які відіграють значну, а іноді й вирішальну роль у причинному комплексі злочинності в місцях позбавлення волі, належать кримінальні традиції і звичаї. За дослідженнями деяких вчених (О. І. Гуров, В. І. Бистрих, В. М. Анісімков та ін.) в місцях позбавлення волі кримінальна субкультура — неписані норми злочинного світу — регулюють відносини як в цілому, так і в малих групах засуджених. Переважна більшість в’язнів об’єднується в малі неформальні групи за різними критеріями. При цьому засуджені не тільки підтримують злочинні традиції, а й зацікавлені у розширенні своїх лав. Тому живучість кримінально-злочинських традицій і звичаїв — об’єктивне явище, обумовлене відповідною реакцією антисуспільних елементів на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства взагалі. Потрапляючи у виправно-трудові установи і тюрми, засуджені підпадають під вплив професійних злочинців, внаслідок чого багато з них засвоюють певні моделі поведінки, включаються до груп з негативною суспільною мотивацією, налагоджують певні зв’язки з досвідченими злочинцями, які підтримують і після звільнення з місця позбавлення волі. Головна небезпека кримінально-злочинських традицій на сучасному етапі полягає у постійному впливі їх на свідомість злочинців, у зв’язку з чим йде процес стабілізації антисуспільних настанов з усіма наслідками, що випливають з цього, в посиленні їх імперативності, тобто придбанні кримінальною субкультурою рис обов’язковості для багатьох категорій злочинців, проникнення її елементів у побут людей і суспільне життя. Отже, кримінальна субкультура, безумовно, є могутнім фактором, який породжує і сприяє вчиненню багатьох злочинів у місцях позбавлення волі.

Соціально-правові чинники. Суть покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції особи від суспільства, примусовому переміщенні в одностатеві колективи, в наявності певних обмежень. Цей вид покарання полягає в тому, що засуджений зазнає певних втрат і страждань, передбачених чинним кримінальним і виправно-трудовим законодавством. Вони виражаються в обмеженні життєвого простору і вільного спілкування з іншими членами суспільства, взагалі свободи поведінки. Кара, яка притаманна покаранню у вигляді позбавлення волі, особливо проявляється в місцях позбавлення волі, де оточуюче середовище поглиблює фізичні і духовні страждання особи. Покарання у вигляді позбавлення волі, з одного боку, нерідко виступає необхідним “поштовхом”, “каталізатором” для значної частини засуджених, який спонукає особу до правильного сприйняття заходів виправно-трудового впливу, до самовиховання, спокутування вини. А з другого — воно (особливо тривале і неодноразове), на жаль, відіграє роль засобу відчуження від суспільства, в багатьох випадках травмує особистість, руйнує соціальні, в тому числі важливі для особи сімейні і родинні зв’язки, що викликає фрустраційні настрої, песимістичне ставлення до життя, відчай, але в той же час формує і живить певні негативні риси особи і впливаючі з них форми поведінки: агресивність, примітивність потреб і способів їх задоволення, негативне ставлення до покарання і вимог адміністрації, взагалі відкидання соціальних цінностей.

Примусове одностатеве скупчення на обмеженому просторі великої кількості не кращих представників суспільства (будь то чоловіки чи жінки), нав’язування небажаних стосунків, постійний ґрунт для виникнення конфліктних ситуацій, відчуття незахищеності, ворожнече середовище, прояв стадних інстинктів, потурання примітивним бажанням, постійне очікування образи, глузу, нападу, насильства з боку тих, хто і до арешту вирішував свої проблеми за допомогою сили, а також наявність можливості безкарно (що добре знають засуджені) вчинити ті чи інші форми насильства — все це штовхає засуджених до різних за мотивами і цілями злочинів. Насильство, таким чином, невід’ємно притаманне такій системі виконання покарання.

Зрозуміло, що фізичні й духовні обмеження по-різному впливають на засуджених. Це залежить насамперед від особистісних якостей людини. Найбільш гостро втрату волі переживають засуджені віком до 30 років та ті, які мають сім’ї і дітей. Дослідженнями встановлено, що існує тісна залежність між рівнем переживання засудженим втрати волі і тривалістю строків покарання: чим довгостроковіше

покарання, тим значніші психологічні переживання її втрати. Це закономірно, оскільки довготривалість строків позбавлення волі значною мірою перекреслює життєву перспективу.

Певним чином впливають на поведінку деяких груп засуджених матеріально-побутові обмеження, що може викликати підвищене бажання покращити своє матеріально-побутове становище шляхом конфлікту або нанесення собі ушкоджень (ковтання різноманітних предметів, ламання кінцівок тощо).

Очевидно, що багато негативних наслідків позбавлення волі залежить і від системи відбування покарання, яка далеко ще не відповідає міжнародним актам, таким, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями (1955 р.), Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984 р.), Європейські в'язничні правила (1997 р.), в яких проголошено, що метою поводження з ув'язненими особами є підтримання їхнього здоров'я та почуття особистої гідності, а також, наскільки це дозволяє призначений вироком строк позбавлення волі, розвиток у них почуття відповідальності та тих здібностей, які допоможуть їм повернутися до суспільства, жити з повагою до закону та самостійно заробляти на своє життя після звільнення.

Між змістом переживання засудженим покарання у перший період перебування у виправно-трудових установах і їх антисуспільною поведінкою існує певний зв'язок. У перший період відбування покарання у засуджених частіше виникає емоційно нестабільний стан, прагнення діяти під впливом першого спонукання, постійне почуття тривоги, напруженість, пригніченість, нестриманість, агресивність, підозріле ставлення до оточуючих тощо. Неодноразово підкреслювалось у літературі різних років, що засуджені в першу третину відбуття покарання з найнезначніших приводів вчиняють правопорушення, порушення режиму утримання і злочини. Особливо характерні такі неадекватні реакції для в'язнів, які мають дефекти психіки.

Організаційно-управлінські чинники пов'язані з широким колом недоліків і пороків усієї системи відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Наукові дослідження і практика службових розслідувань свідчать про те, що основними причинами й умовами вчинення злочинів засудженими є суттєві недоліки в організації режиму, нагляду та контролю за засудженими, недоліки та вади в роботі адміністрації установ виконання покарання в частині організації належної охорони, конвоювання, проведення обшуків, халатне ставлення працівників до службових обов'язків по нагляду за засудженими.

До зазначених чинників належать також: переповнення місць позбавлення волі засудженими більше ліміту (за останні п'ять років кількість засуджених у місцях позбавлення волі зростає щороку на 11 %, що, зрозуміло, загострює питання їх розміщення); неукомплектованість адміністрації місць позбавлення волі кадрами; низький рівень професіоналізму працівників виправно-трудових установ; слабкість оперативно-розшукової і попереджувальної діяльності відповідних підрозділів місць позбавлення волі; порушення законності при умовно-достроковому звільненні від покарання і переведенні до інших видів виправних установ. Всупереч "Інструкції з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у виправно-трудових колоніях МВС України" від 29 грудня 1997 року не вжиті належні заходи щодо надійної ізоляції засуджених, повного перекриття каналів надходження до них заборонених предметів, профілактики заборонених стосунків працівників установ із засудженими. До них продовжують потрапляти заборонені предмети, канали надходження яких у деяких випадках залишаються невідомими. Так, наприклад, за 1997 рік працівниками установ виконання покарань вилучено: грошей — більше 50 тис. грн., наркотичних речовин — понад 20 кг, колюче-ріжучих предметів — 966 одиниць, іноземної валюти — більше 20 тис. доларів США та близько 10 млн. російських карбованців. Для доставки в установи виконання покарання заборонених предметів засуджені нерідко залучають військовослужбовців та працівників установ. У 1997 році виявлено 314 випадків недозволених стосунків, або на 13 % більше, ніж у 1996 році, в тому числі: начальницьким складом — 92 випадки, вільнонайманими працівниками — 105 випадків, військовослужбовцями — 117 випадків.

Технічна недосконалість охоронної сигналізації, інженерно-технічного устаткування, систем цілодобового стеження за засудженими, відсутність необхідної апаратури для перевірки посилок і передач, для догляду автотранспорту, поїздів — усе це також сприяє правопорушенням і вчиненню злочинів засудженими.

Взаємозв'язок і взаємодія цих та інших чинників породжують пенітенціарну злочинність.

Попередження злочинності у місцях

позбавлення волі

Злочинність у місцях позбавлення волі хоча й специфічна, але ж частина всієї злочинності. Тому і її попередження також повинно здійснюватись на двох рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному.

Загальносоціальне попередження злочинності в місцях позбавлення волі — це насамперед комплекс перспективних соціально-економічних, організаційно-управлінських, ідеологічних, культурно-виховних та інших заходів, спрямованих на вирішення гострих соціальних проблем і суперечностей у країні, які уже в деформованому вигляді проявляються в місцях позбавлення волі. Гострота соціальних протиріч проявляється перш за все у складі того спецконтингенту, що утримується в місцях позбавлення волі, у поширенні і розповсюдженні кримінальної субкультури і насильства. Зменшення суспільних суперечностей внаслідок проведення гнучкої і розумної соціальної політики, як доведено світовою практикою, істотно знижує рівень і тяжкість насильницьких і корисливо-насильницьких проявів, у тому числі і в місцях позбавлення волі, веде до певного витискування криміногенних явищ з виправно-трудових установ.

Саме загальносоціальне попередження злочинності спроможне вирішити такі складні проблеми, як праця, освіта, життєві умови, дозвілля засуджених у виправно-трудових установах і після звільнення з них, які повинні бути спрямовані на позитивну перспективу ресоціалізації особи (модернізація підприємств виправно-трудових установ, навчання перспективним професіям, що можливо лише за умови підвищення рівня освіти і загальної культури, сприятливості життєвих умов, змістовності дозвілля, підвищення духовності тощо). Тобто загальносоціальне попередження злочинності у кінцевому підсумку змінює уявлення про роль і місце виправно-трудової системи у попередженні злочинності і боротьбі з нею.

Цілком справедливо відзначається в літературі, що виправно-трудові установи повинні повертати суспільству повноцінну особу, а не остаточно калічити її. Тим більше, що відповідно до ст. 3 Конституції України практична діяльність держави, її органів і посадових осіб повинна утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, їх гарантувати.

Що стосується спеціально-кримінологічного попередження злочинності в місцях позбавлення волі, то його напрями й заходи досить різноманітні і мають як загальний, так і конкретний, цілеспрямований характер і спираються на багатий вітчизняний і світовий досвід.

Кримінологічна профілактика. Цей напрям попередження злочинності в місцях позбавлення волі включає заходи по втручання в кризові ситуації, зменшенню практичних можливостей вчинення злочинів, боротьбі з кримінальною субкультурою, а також залучення громадськості до попереджувальної роботи і надання допомоги жертвам злочинів.

Відомо, що втручання в кризові ситуації, як комплекс різноманітних заходів по стриманню злочинних проявів, припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистісних (групових) конфліктів засуджених з допомогою набору специфічних для місць позбавлення волі засобів діяльності суб'єктів попереджувальної діяльності. До них можна віднести:

1. Здійснення постійного оперативного (в тому числі і з допомогою технічних засобів) контролю за криміногенними зонами у виправно-трудових установах, де найбільш часто і у певний період виникають типові (і в той же час специфічні для кожної установи) негативні явища, які сприяють виникненню і розвитку напружених міжособистісних (групових) конфліктів або особливого психічного стану засуджених, що погрожує вчиненням злочинів. Наприклад, у результаті неналежного нагляду за засудженими, низької якості обшукової роботи, недоліків у виховній роботі протягом 1997 року вчинено три навмисних вбивства, зареєстровано 18 випадків заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень, шість випадків втеч з-під варти, 112 випадків втеч з колоній-поселень та ін. З метою посилення нагляду та ізоляції засуджених в установах виконання покарання в 1997 році створено службу нагляду та безпеки. До складу Головного управління виконання покарання передано понад 7,5 тис. військовослужбовців, значну кількість озброєння, спецзасобів, інвентарю. Наказом МВС України № 908 від 29 грудня 1997 року затверджено Інструкцію з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у виправно-трудових колоніях МВС України.

2. Проведення комплексних профілактичних операцій у виправно-трудових установах з участю всіх підрозділів, залучення сил і засобів інших установ для вирішення проблем. Як відмічається в аналізі роботи з забезпечення нагляду та ізоляції засуджених в установах виконання покарань ГУВП МВС України за 1997 рік, послаблення організації нагляду та безпеки, незадовільна організація обшукової роботи, тобто послаблення заходів втручання в кризові ситуації стали причинами різкого збільшення вживання засудженими спиртних напоїв, наркотичних речовин.

3. Реалізація заходів протидії професіоналізації та консолідації злочинців, особливо тих, хто відбуває покарання за насильницькі та корисливо-насильницькі злочини, а також серед жінок і молоді. Виправдали себе в цьому напрямку такі заходи: комп'ютерний облік інформації про засуджених осіб, руйнування угруповань засуджених з злочинною орієнтацією, підтримка і використання наявних угруповань з позитивною спрямованістю, створення "режимних загонів" з участю засуджених тощо.

4. Забезпечення психологічної підтримки засуджених, які прибувають у місця позбавлення волі, особливо в період пенітенціарної адаптації, орієнтування їх на свідомий вибір позитивного шляху відбування покарання; своєчасне блокування неформальних стосунків із засудженими з антисуспільною спрямованістю.

5. Удосконалення постпенітенціарної практики контролю, зокрема, створення спеціальної служби з нагляду за особами, що звільнилися з місць позбавлення волі, та надання їм підтримки і допомоги.

6. Вжиття необхідних заходів по виявленню осіб, які потребують психологічного, клініко-психіатричного або іншого обстеження з метою блокування й усунення відхилень, які травмують психіку.

Реалізація заходів, які б максимально зменшували практичні можливості вчинення злочинів у місцях позбавлення волі, передбачає перш за все усунення організаційно-управлінських, контрольно-доглядних, інформаційних, оперативно-розшукових та деяких інших недоліків, які сприяють учиненню злочинів. Для цього необхідні: а) організація належного оперативного обміну інформацією між різними підрозділами виправно-трудових установ про угруповання і "елітні" прошарки засуджених, які є потенційними джерелами негативного впливу і насильницьких дій; б) недопущення перевищення фактичного контингенту засуджених над лімітом, розширення наявних і будівництво нових, сучасних виправно-трудових установ, які відповідали б міжнародним стандартам утримання і поведінки із засудженими; в) своєчасне виявлення учасників конфліктів, професійний аналіз їх психологічних особливостей, пошук методів впливу на конфліктні ситуації без використання дисциплінарних і каральних заходів, гласне інформування засуджених про наслідки і санкції, які застосовувались до винних; г) впровадження групової профілактики злочинів, тобто створення механізму саморегуляції у спеціально або стихійно створених групах з метою управління розвитком криміногенної ситуації (групова психотерапія, групові заняття, соціогігієна, психогігієна, аутотренінг, проповіді тощо); г) соціотехніка, тобто проведення заходів по спеціальному управлінню групами засуджених — руйнування малих груп, включення до групи засудженого, який може запобігти розвитку конфлікту, поєднання різних за установками груп шляхом постановки спільної мети, для досягнення якої потрібні спільні зусилля та ін.; д) переорієнтація суб'єктів криміногенної ситуації засобом інформування про дійсні обставини; е) роз'єднання учасників криміногенної ситуації з допомогою обмеження або повного виключення особистих стосунків; є) використання інформації оперативних апаратів слідчих ізоляторів (наприклад, завдяки цьому в 1997 році вжиті заходи дозволили в 30 установах не допустити вчинення злочинів серед засуджених, попередити 1 291 злочин, у тому числі 395 втеч, 21 напад на охорону, 10 захоплень заручників, 6 навмисних вбивств, 138 тяжких тілесних ушкоджень, 383 фізичні розправи, 338 інших злочинів, а також 339 випадків самогубств; ж) підвищення рівня і вдосконалення методів проведення індивідуальної профілактики злочинів, особливо з засудженими, які: схильні до втеч, уже вчиняли злочини в місцях позбавлення волі, систематично або злісно порушують режим відбування покарання, мають психічні аномалії, є хронічними алкоголіками, наркоманами; з) закінчення формування служб нагляду та безпеки, укомплектування їх досвідченими кваліфікованими кадрами, забезпечення їх спеціалістами та технічними засобами і обладнанням.

Адміністрації виправно-трудових установ попереджувати злочини в місцях позбавлення волі надзвичайно складно через існуючу серед засуджених кругову поруку і підкорення їх злочинським законам. Як вже відзначалося, злочинські закони і традиції — це своєрідний неформальний регулятор "іншого життя". Характерно, що особи, які ніколи до засудження не стикалися з "правилами" поведінки засуджених, починають їх засвоювати з моменту надходження до слідчого ізолятора, проходять так звану "прописку". Але й тоді, коли засуджені поступають до виправно-трудових установ, продовжується їх обробка професійними злочинцями під різними приводами. Так здійснюється поступовий перехід до злочинського способу життя і поведінки з неофіційною системою стосунків. І цей процес активно йде не тільки в місцях позбавлення волі, але й поза їх стінами.

Отже, без руйнування кримінальної субкультури неможливе ні виправлення засуджених, ні ефективна попереджувальна діяльність у місцях позбавлення волі. Ідеології кримінальної субкультури треба протиставити метод розвінчання злочинного світу, підриву авторитету лідерів кримінального

середовища, формування в громадській думці певного ставлення до злочинної субкультури з метою зменшення її впливу на підлітків і молодь. Тому доцільно вжити в масштабі країни ряд дискредитаційних заходів за спеціально розробленою програмою через засоби масової інформації, кіно, театр, літературу, естраду тощо.

Консолідація зусиль широкої громадськості у вирішенні проблем пенітенціарної системи, в тому числі і у попередженні злочинності в місцях позбавлення волі, передбачає тривалу та добре організовану роботу, створення відповідних громадських структур, поширення кримінологічної інформації про стан злочинності в місцях позбавлення волі, їх причини і умови, про мотиви злочинів, осіб злочинців і потерпілих, про умови відбування покарання взагалі, налагодження взаємодії і координації між різними державними, громадськими і релігійними суб'єктами попереджувальної діяльності у виправно-трудових установах. Поінформована і активна громадськість є основною складовою демократичного суспільства.

У главі 23 Виправно-трудового кодексу України регулюються основні форми участі громадськості у виправленні засуджених і попередженні злочинності в місцях позбавлення волі. Такими є: спостережні комісії, служби у справах неповнолітніх, шефство трудових колективів та громадських організацій над виправно-трудовими установами. Можуть існувати й інші форми участі громадськості, які не передбачені чинним виправно-трудовим законодавством. Указані форми в цілому виправдали себе, хоча багато в чому їм не вистачає наполегливості, знання дійсного буття засуджених, взаємовідносин з адміністрацією виправно-трудових установ, відповідальності і принциповості у роботі. Необхідно підняти їх на новий рівень відповідно до сучасних поглядів на роль пенітенціарної системи в цивілізованому суспільстві.

Певну роль у попередженні злочинності в місцях позбавлення волі відіграє релігія. Багато з засуджених — віруючі люди. Церква, релігія з їх основними постулатами ненасильства, милосердя, співчуття, терпіння здатні сформувати такі відносини, які зможуть допомогти в подоланні духовної кризи, вирішенні міжособистісних і групових конфліктів, життєвих проблем і взагалі поступово підточувати кримінальну субкультуру. Крім того, деякі релігійні організації ведуть добровільну роботу серед засуджених, надають їм матеріальну допомогу.

Таким чином, активізація традиційних і впровадження нових форм участі громадськості у справі підвищення виховної роботи серед засуджених сприяє підвищенню рівня попереджувального потенціалу в місцях позбавлення волі.

Запобігання злочинам та їх припинення. Запобігання злочинам та їх припинення переносяться на ті стадії розвитку злочинної поведінки, які характеризуються або виникненням наміру вчинити злочин, або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати, або коли злочин вже почав фактично вчинятися.

Запобіжна діяльність у місцях позбавлення волі може спиратися на методи нейтралізації криміногенних явищ — деалкоголізацію і девіктимізцію, руйнування кримінальної субкультури, кримінально-правового утримання від вчинення злочинів та методи медико-реабілітаційного характеру. Основними запобіжними комплексами є:

- переорієнтація антисуспільної настанови особи чи групи осіб (цілеспрямований вплив на осіб, у яких, як стало відомо, виникло рішення вчинити злочин; вплив на осіб, поведінка яких в умовах виправно-трудових установ створює підвищену ймовірність вчинення відносно них злочинного посягання тощо);

- активні контрзаходи (оперативне втручання суб'єктів попередження з метою запобігання насильству, масовим безпорядкам, втечам; створення умов, які роблять неможливим продовження злочинної діяльності, огляд, обшук, перлюстрація кореспонденції, перевірка посилок і передач, прослуховування телефонних переговорів засуджених, виявлення криміногенних зон і угруповань, їх лідерів, “авторитетів”, “злочинців у законі” і впровадження відповідних заходів по зменшенню їх впливу на інших засуджених тощо);

- організаційно-превентивний напрям припинення злочинів (створення спеціальних підрозділів з попередження найбільш поширених злочинів, припинення розповсюдження різної дезінформації та чуток, якими вміло маніпулює певна частина засуджених для “відновлення справедливості” або виправдання своїх дій, та ін.);

- спонукальний напрям (цілеспрямована робота адміністрації виправно-трудових колоній та громадських організацій по схиленню засуджених до добровільної відмови від злочинів і взагалі відмови від злочинного способу життя, термінова ізоляція конкретних засуджених, переведення до інших загонів або виправно-трудових установ та ін.);

— рішуча протидія розвитку злочинної діяльності і настанню більш тяжких її наслідків (затримання, арешт, притягнення до кримінальної відповідальності тощо).

Література

- Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. М., 1990.
В пошуках альтернатив тюремному покаранню. Матеріали міжнародного симпозіуму 15–16 січня 1997 року. К., 1997. Вип. 1.
Європейські стандарти утримання в'язнів / Харківська правозахисна група. Х., 1998.
Карпец И. И. Преступность: иллюзии и реальность. М., 1992.
Криминология / Под ред. А. И. Долговой. М., 1997.

Розділ 7

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Поняття і кримінологічна характеристика організованої злочинності

У багатьох країнах здавна існують організовані угруповання, так звані мафіозні структури. Вони становлять значну загрозу для громадян, держави та суспільства.

Організована злочинність, на жаль, є сумною реальністю сучасного життя багатьох країн світу, у тому числі і України. Нею уражені практично всі регіони, всі галузі господарства і сфери управління країною. Вона являє собою відповідним чином згуртоване кримінальне середовище для ведення кримінального протиправного способу життя в умовах глибокої конспірації протягом тривалого часу.

Організована злочинність не вписується в рамки групової та рецидивної злочинності, відомої чинному законодавству. За своєю суттю — це надзвичайно негативне самостійне явище, яке виникло в процесі розвитку самої злочинності. Вона є не що інше, як злиття різних видів злочинів в єдину кримінальну діяльність. При цьому окремі суспільно небезпечні діяння є лише певними операціями більш складної злочинної діяльності. Тут є система багаторівневих, усталених злочинних зв'язків, що ведуть до концентрації злочинності.

Стрижень організованої злочинності становить корислива мотивація поведінки окремих осіб та соціальних груп. Жадібність, здирництво, порушення загальноновизнаних принципів розподілу національного доходу штовхають їх на пошук різних неправомірних засобів для задоволення власних завищених домагань, оволодіння непомірними багатствами. Мета організованої злочинності полягає в одержанні за будь-яку ціну постійної значної наживи.

Організована злочинна діяльність здійснюється в галузі економіки, фінансово-банківській сфері, системі зовнішньоекономічної торгівлі, різного роду посередницьких підприємницьких структур, підпільному виготовленні та збуті спиртово-горілчаних виробів, наркобізнесі тощо.

Організовані злочинні угруповання не можуть існувати без корупції представників державних, господарських, контролюючих органів. Йдеться найчастіше не про їх співучасть у конкретному злочині, а про потенційну можливість вчинити дії або утриматися від вчинення дій, що є вигідними для учасників даних злочинних угруповань, опосередковано сприяти їм, прихильно ставитися до них.

Незважаючи на переважно корисливу спрямованість організованої злочинності, вона разом з тим нерідко змикається з насильством, найбільш тяжкими його формами — вбивствами, заподіянням тілесних ушкоджень, вимаганнями, незаконним позбавленням волі тощо. При цьому насильство стає своєрідним прийомом у конкурентній боротьбі злочинних груп між собою, засобом залякування і фізичного усунення “неугодних” людей, свідків, журналістів, політичних діячів та ін. Внаслідок цього відбувається зрощення незаконних економічних способів витягування нелегальних доходів із загальнокримінальними насильницькими злочинами.

Суб'єктами організованої злочинної діяльності є члени організованих злочинних угруповань, яким притаманні значний склад (причому це не звичайна група осіб, а своєрідне ієрархічно побудоване злочинне об'єднання); усталеність, згуртованість, розподіл ролей між їх членами; їх зорієнтованість на тривалу спільну злочинну діяльність, її планування, розподіл сфер впливу; інформаційна та технічна забезпеченість.

Залежно від спрямованості, змісту, характеру та способу злочинної діяльності виділяють три види організованих угруповань-спільнот: а) спільноти, які створюються і спеціалізуються на вчиненні загальнокримінальних злочинів у поєднанні з організацією азартних ігор, вимаганням, викраданням людей, наркобізнесом тощо; б) спільноти господарської, комерційної, фінансової спрямованості, що паразитують на офіційних ланках економічних, банківських та організаційних структур суспільства; в) спільноти змішаного типу, які сполучають у собі риси вищезазначених організованих злочинних спільнот.

З урахуванням наведених характерних ознак організовану злочинність можна визначити як згуртування кримінального середовища у масштабі певного регіону, окремої галузі господарства (її виробничих об'єднань) або у деяких сферах управління шляхом створення усталених, згуртованих злочинних угруповань (спільнот), зорієнтованих на тривалу спільну діяльність з метою витягування постійних значних доходів, нерідко із замаскованим використанням офіційних економічних та організаційних структур, а також корумпованих елементів державного апарату.

Дане визначення має описовий характер, що задовольняє вимоги кримінологічної науки. Між тим на його підставі можна сконструювати кримінально-правову дефініцію, ядром якої має стати правова характеристика організованого злочинного угруповання. Адже злочинна спільнота — це одна з форм співучасті. Тому Кримінальний кодекс повинен будувати питання відповідальності за організовану злочинну діяльність у рамках інституту співучасті і відповідних у цьому зв'язку кваліфікованих обставин, які позначатимуться в конкретних складах злочинів.

Певний пізнавальний інтерес становить розуміння організованої злочинності в законах і практиці Італії та США, де здавна існує це складне соціально-правове явище.

В Італії розроблена широка і гнучка модель визначення організованої злочинності, під якою розуміється діяльність осіб, причетних до злочинних об'єднань мафіозного типу, по витягуванню прибутку в сфері виробництва, обміну та споживання різних товарів і благ, яка поєднана з активним використанням державних та інших соціально-політичних структур, рекетом, а в разі необхідності — й складних фінансових операцій (статті 416, 416₁ Кримінального кодексу Італії).

Відповідно до федерального Закону США 1970 року “Про контроль за організованою злочинністю...” її визначення також має широкий описовий характер. Тут організована злочинність розглядається як “поле активної діяльності членів високоорганізованих асоціацій, які одержують значну частину своєї влади, використовуючи гроші, здобуті від таких видів незаконної діяльності, як синдіковані азартні ігри, вимагання позик, крадіжки і торгівля викраденим, ввезення і розповсюдження наркотиків та інших небезпечних лікарських засобів, а також за допомогою інших форм соціальної експлуатації”. Законодавство окремих штатів тією чи іншою мірою конкретизує перелік кримінальних діянь, що вчиняються членами організованих злочинних асоціацій, а саме: викрадання людей, грабежі, вбивства, відмивання злочинно здобутих грошей тощо.

Організована злочинність в Україні характеризується низкою кримінологічно негативних показників, їй притаманні високий статистичний рівень та тенденція до зростання. Так, у 1995 році було виявлено 871 організоване злочинне угруповання, члени яких вчинили 4556 злочинів; у 1996 році — відповідно 953 угруповання та 6241 злочин; за 1997 рік зареєстровано 7434 злочини, вчинені 1079 організованими злочинними групами; у 1988 році виявлено 9273 злочини, які вчинили 1157 злочинних організованих груп. Таким чином, кількість злочинних організованих угруповань за чотири роки в Україні зросла на 25%, а кількість вчинених ними злочинів збільшилась на 51%. Це без урахування показників латентності. Найбільш уражені організованою злочинністю Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Закарпатська області, Київ та Автономна Республіка Крим.

Слід зазначити, що оприлюднені статистичні матеріали потребують критичного осмислення.

По-перше, на практиці організована злочинність розуміється надто широко. Це є наслідком того, що чинне кримінальне законодавство не дає чіткого її визначення. Сталося так, що в країні було оголошено війну організованій злочинності, а що слід розуміти під цим особливо небезпечним явищем в його точному правовому значенні, в законі не визначено. Тлумачення організованої злочинності, що міститься в Законі України від 30 червня 1993 року “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, позбавлено юридичної визначеності. У ньому не вказані конкретні якісні ознаки, за якими організоване угруповання відрізняється від співучасті у вчиненні злочинів за попереднім змовленням групою осіб. По-друге, за офіційною кримінально-правовою статистикою у структурі злочинів, вчинених організованими злочинними угрупованнями, переважають передусім загальнокримінальні злочини — крадіжки, грабежі, розбої та ін. Виникає питання: а де ж злочини в економічній, банківській, зовнішньоторговельній, підприємницькій, приватизаційній сферах тощо?

Адже саме на названі об'єкти передусім спрямована організована злочинність. По-третє, у статистичних зведеннях, на жаль, немає відомостей про юридичні наслідки, які настали після реєстрації злочинів, вчинених організованими угрупованнями: чи було пред'явлено обвинувачення всім винним, чи передана справа до суду, чи застосував суд покарання, а якщо так, то яке.

Внаслідок зазначених обставин виникають труднощі при вирішенні деяких кримінологічних питань, що стосуються у першу чергу особи винних. Тут доводиться оперувати вибілковими даними, відповідно до яких можна стверджувати що учасники організованих злочинних угруповань за соціально-демографічним статусом та соціально-ролевими ознаками не схожі між собою. Серед них зустрічаються люди зрілого і молодого віку, як правило, матеріально забезпечені; ділки "тіньової" економіки та кримінальні авторитети; хабарники-чиновники і працівники контролюючих та правоохоронних органів, колишні спортсмени та військовослужбовці, що вибилися з життєвої колії; безробітні фахівці-виробничники; валютчики, вимагателі, контрабандисти; люди високої кваліфікації, що займають відповідальні посади в управлінському апараті і мають великі ділові зв'язки, та ін. Що стосується їх морального обличчя, то їм притаманні такі риси, як правовий нігілізм, порочна правосвідомість, заперечення морально-соціальних цінностей, всепоглинаюче прагнення до збагачення тощо.

Вивчення організованої злочинності в Україні свідчить, що в останні роки ще інтенсивніше, ніж колись, простежується процес подальшої консолідації організованих злочинних угруповань. Вони зараз прагнуть до зміни тактики, форм та стратегічних цілей своєї протиправної діяльності. На розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, яке відбулося у листопаді 1997 року, відзначалося зокрема, що криміналітет проникає в легальні комерційні структури, намагається встановити контроль за бізнесом розваг, активно залучає до своєї роботи корумпованих чиновників, працівників правоохоронних, податкових та митних органів, які б захищали його інтереси щодо функціонування "тіньової" економіки, відмивання незаконно одержаних грошей, забезпечували його повну безпеку. Створюються стійкі й багаторівневі міжрегіональні кримінальні структури, є факти зв'язку окремих українських злочинних угруповань з міжнародною організованою злочинністю. Викликає тривогу політизація вітчизняної організованої злочинності. Її організатори і керівники переслідують мету розширити свою не тільки економічну, а й політичну владу шляхом проникнення в ешелони влади різних рівнів, з тим щоб там були "свої люди", щоб певні політичні структури лобіювали їх інтереси.

Фактори, причини та умови організованої злочинності

Існування організованої злочинності пов'язано із складним розвитком нашого суспільства, із суперечностями, які особливо загострилися у перехідний до ринкових відносин період. Деякі з цих суперечностей набувають властивостей криміногенних факторів злочинності, в тому числі й організованої. За змістом їх можна класифікувати на економічні, соціальні, організаційно-управлінські, суспільно-моральні та правові фактори. Вони у своїй сукупності породжують організовану злочинність.

До *економічних* факторів належать глибокі кризові явища в економіці: розрив господарських зв'язків, деформування зовнішньої торгівлі, тривалі взаємонеplateжі, помилки в процесі приватизації, неналежний контроль за діяльністю комерційних банків, широка лібералізація цін, поява спільних змішаних акціонерних товариств з участю іноземних фізичних і юридичних осіб (економічна репутація деяких з них породжує сумніви), зростання "тіньової" економіки і бартерних взаєморозрахунків, "непрозорість" паливно-енергетичного ринку та ін.

"Тіньова" економіка — це не враховані офіційною статистикою і не контролювані суспільством виробництво, споживання, обмін та розподіл матеріальних благ і коштів. Інакше кажучи, це економічна діяльність, що суперечить чинному законодавству, тобто сукупність нелегальних господарських дій. Сьогодні "тіньова" економіка являє собою розгалужену систему, яка має власну спеціалізацію і своїх "тіньових" лідерів, пронизана мафіозними структурами. За даними Кабінету Міністрів України обсяг незаконної "тіньової" економіки сягає 50%, і по суті вона діє не в інтересах держави, а всупереч їм. У "тіньовий" сектор перекочувало 14 млрд. гривень, вкрай необхідних державі. Вони перебувають поза банківським обігом. За масштабами "тіньової" економіки Україна, за даними Всесвітнього банку, посіла перше місце серед країн СНД.

Глибокі корені в економіці країни пустив бартер (прямий або через посередників). Він зараз становить близько 40% валового внутрішнього продукту. Така його поширеність завдає істотної шкоди країні, сприяє процвітанню організованої злочинності.

Виразно дають про себе знати криміногенні фактори *соціального* характеру. Це — безробіття; часто-густо відсутність можливості одержувати заробітну плату, адекватну затраченим праці та своїй діловій кваліфікації; розшарування суспільства на бідних та багатих; прагнення окремих громадян жити на рівні високих стандартів сучасних розвинутих країн (дорогий автомобіль, вілла, відпочинок за кордоном і т.ін.) при фактичній відсутності домогтися всього цього правомірним шляхом; недовіра окремих людей до держави тощо.

Організаційно-правові фактори, що обумовлюють організовану злочинність, проявляються у відсутності жорсткого контролю з боку державного апарату за обліком і розподілом національного багатства, недоліках господарського механізму і практики його функціонування, у кричущій безгосподарності та безкарності за її конкретні прояви, незадовільній роботі контролюючих органів. Ще не викорінена роз'єднаність у функціях по боротьбі з організованою злочинністю між різними правоохоронними відомствами. У цьому зв'язку слід відмітити також неналежне матеріально-технічне, ресурсне та кадрове забезпечення підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю. Викликає справедливі нарікання стиль їх роботи.

Під *суспільно-моральними* факторами у першу чергу розуміють погіршення морального клімату у суспільстві, девальвацію духовних цінностей. Багато прошарків населення заражені корисливо-здірницькою психологією. Тон у суспільстві стали задавати ділки “тіньової” економіки і корумповані чиновники. Ці особи вже не бояться демонструвати свої неправомірні доходи. Антисуспільні елементи певною мірою сприйняли досвід і спосіб життя зарубіжних злочинних спільнот.

Організованій злочинності сприяють і такі нездорові явища, як хвиля беззаконня, що вразила окремих громадян і керівників різного рангу; низька державна фінансова і виконавча дисципліна; недосконалість системи адміністративного управління; значна поширеність і дозволеність порушень службової честі та етики. Перелічені та інші подібні явища підживлюють організовану злочинність.

Особливу роль у визріванні злочинної діяльності кримінальних структур відіграють корупція та її найбільш небезпечний прояв — хабарництво. Згубний вплив корупції, тобто зловживання владою в особистих цілях (продажність влади), відчувається у всьому світі. Це відбувається тому, що владні та управлінські повноваження містять у собі велику спокусу для осіб, схильних до протиправного збагачення. Цим користуються учасники організованих злочинних угруповань, зближуючись з чиновництвом. Слід підкреслити, що деякі державні службовці нерідко самі йдуть назустріч кримінальним елементам, бажаючи найдорожче продати свої послуги.

Впровадження основних елементів ринкової економіки, децентралізація державних структур, обов'язковість одержання ліцензій на право заняття різною господарською, торговельною, посередницькою діяльністю, штучні протизаконні можливості занизити оцінку майна, що приватизується, ухилитися від сплати податків та зборів у повному обсязі та багато інших небажаних обставин періоду перебудови усіх сторін нашого життя відкрили необмежені можливості для корупції. Вона, немов злаякісна пухлина, підриває здоров'я державного і суспільного механізму. Кримінальні структури витрачають на підкуп посадових осіб різного рангу до 50% своїх злочинних доходів. У подібні кримінальні відносини втягнуто понад половину підприємців та комерційних структур.

Про високий рівень корупції в Україні йдеться на численних нарадах, у пресі, на телебаченні, у Верховній Раді. Інформація щодо неї надходить від власних оперативних органів, зарубіжних спецслужб, Міжнародного банку, іноземних інвесторів та ділових кіл. Проте реальних успіхів у боротьбі з корупцією поки що немає.

На стані боротьби з організованою злочинністю негативно позначаються деякі обставини *правового* характеру, що належать як до законодавства, так і до процесуальної діяльності правоохоронних і правозастосовних органів. Тут мається на увазі відсутність оптимальної правової бази по протидії організованій злочинності; низька якість попереднього розслідування по даній категорії справ; необґрунтоване розчленування багатоепізодних і багатосуб'єктних кримінальних справ, котре не дає змоги до кінця встановлювати усі злочинні зв'язки усередині кримінальних угруповань, що дозволяє багатьом їх членам уникнути кримінальної відповідальності; невиправданий лібералізм при призначенні покарання, а то й взагалі порушення принципу його невідворотності щодо окремих винних осіб; недостатньо гарантована безпека свідків, судово-слідчих працівників по справах щодо злочинів, вчинених організованими кримінальними угрупованнями; не вирішено однозначно питання про право керівників спецслужб по боротьбі з організованою злочинністю вимагати відомості і документи із банків про фінансові операції юридичних і фізичних осіб та ін.

Що ж до причин та умов конкретних злочинів, які вчиняють члени організованих злочинних груп, то поняття цих видів детермінації наведено в інших розділах посібника стосовно інших різновидів

злочинів. Тут лише нагадаємо, що слід під ними розуміти. Так, безпосередньою причиною одиначного злочину є окремі негативні соціальні явища та процеси, притаманні сучасній дійсності, під впливом яких у свідомості винної особи виникають глибокі, стійкі антигромадські погляди, звички, що породжують у неї високого ступеня наміри вчинити певний злочин. Під умовою конкретного злочину розуміються ті об'єктивні обставини, що сприяють вчиненню злочину і досягненню злочинної мети.

Причини і умови діють на індивідуальному рівні, фактори злочинності мають місце на загальносоціальному рівні.

Попередження організованої злочинності

Наведений, хоча й не повний, перелік факторів, причин та умов, що визначають організовану злочинність, обумовлює зміст і характер заходів щодо її попередження. Серед численних таких заходів розглянемо в рамках цього посібника лише окремі загальносоціальні, спеціально-правові та спеціально-організаційні заходи.

Загальносоціальні заходи включають радикальну перебудову економічних відносин у країні, їх спрямування на істотний підйом виробництва, підвищення валового внутрішнього продукту, вдосконалення податкового законодавства, упорядкування фінансово-банківської та зовнішньоторговельної діяльності. Вони полягають також у наведенні порядку в сфері приватизації, рішучому подоланні безгосподарності та безвідповідальності, у більш жорсткому контролі за збереженням національного багатства, ліквідації безробіття, розробці та реалізації ефективних соціальних програм.

Потрібно вжити заходів щодо легалізації та відкритості усіх форм бізнесу, корисних для країни, зупинення розширення “тіньового” сектора, включивши його в систему державного оподаткування. Тим самим можна зменшити згубний вплив “тіньової” економіки і підірвати ту владу, яку вона зараз має. Повністю її знищити неможливо (“тіньова” економіка тією чи іншою мірою існує в економічних системах усіх країн), але обмежити до мінімуму необхідно і можливо. І головне — слід перекрити шляхи для її лідерів, які рвуться до державної влади.

Потребує негайного вирішення проблема бартеру, заснованого на кримінальному посередництві. В усіх випадках хабарництва необхідно терміново застосовувати закони про відповідальність за цей злочин. Є нагальна потреба в моральному оздоровленні суспільства, підвищенні культури і правосвідомості.

Одне з першочергових завдань протидії організованій злочинності — створення відповідної кримінально-правової бази. Це не означає, що у нас відсутні у чинному законі норми, що регламентують кримінальну відповідальність за злочини організованих груп. Але питання ставиться про її удосконалення, про те, щоб вона була оптимальною, цілеспрямованою, наступальною проти членів організованих кримінальних структур. Така мета може бути досягнута в процесі доопрацювання і прийняття нового КК України та інших законів кримінально-правового циклу.

У статті 27 проекту нового КК поряд з існуючими формами співучасті передбачається ще дві нових їх форми: вчинення злочину організованою групою (п. 3 ст. 27) та вчинення злочину злочинною організацією (п. 4 ст. 27). Злочин визнається як вчинений організованою групою, якщо в ньому брали участь дві або більше особи, які попередньо об'єдналися в стійку групу для вчинення одного або кількох злочинів. Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він вчинений згуртованою організованою групою, утвореною для вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, або об'єднанням організованих груп, утворених з тією ж метою.

Деякі науковці з приводу конструкції закону про організовану групу і злочинну організацію, яка наведена в проекті КК, висловлюють ряд зауважень: по-перше, нібито при цьому розривається єдине поняття організованої злочинності; по-друге, під групою, мовляв, слід з психологічної та етимологічної точок зору розуміти об'єднання трьох або більше осіб; по-третє, поняття злочинної організації необхідно сформулювати більш чітко.

На нашу думку, перше зауваження не досить обґрунтоване, бо організовані кримінальні угруповання, як свідчить практика, розрізняються між собою ступенем суспільної небезпеки. Одні групи вчиняють будь-який злочин, інші створюються для вчинення тяжких або особливо тяжких суспільно небезпечних діянь, іноді об'єднавши декілька організованих груп з тією ж метою. В першому випадку мова йде про організовану групу, в другому — про злочинну організацію.

Що ж до другого зауваження — відносно кількісного показника організованої групи, то вона може мати місце і при наявності тільки двох осіб, які об'єдналися за попередньою змовою для

досягнення злочинної мети. В кримінальному законодавстві і теорії здавна визнається така кількість достатньою. Більше того, практика боротьби з організованою злочинністю знає безліч прикладів, коли тяжкі злочини вчиняються кримінальними угрупованнями в складі двох осіб (наприклад, деякі комп'ютерні, банківські, економічно-господарські злочини). Тобто з юридичної точки зору група з двох осіб цілком можливе явище.

Третє зауваження, гадаємо, заслуговує на увагу. Злочинна організація однією з своїх ознак повинна мати додаткову вказівку на те, що її члени зорієнтовані на тривалу спільну злочинну діяльність. В зв'язку з цим п. 4 ст. 27 проекту КК можна викласти в такій редакції: "Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він вчинений згуртованою організованою групою, яка утворена для вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, або об'єднанням організованих груп, утворених з тією ж метою, члени котрих зорієнтовані на тривалу спільну злочинну діяльність". Таке формулювання цієї норми включає в себе істотні відмінні риси, притаманні злочинним організаціям, а також містить явні ознаки для відмежування цієї форми співучасті від інших її форм.

У проекті нового КК (п. 2 ст. 63) серед обставин, які обтяжують покарання, названо й вчинення злочину організованою групою або злочинною організацією. Вважаємо, що така вказівка в законі істотно сприятиме боротьбі з організованою злочинністю.

Визнано за доцільне передбачити в Особливій частині нового КК кримінальну відповідальність за створення організованих злочинних угруповань, а так само керівництво ними і участь у них (ст. 230). Тут же застережено, що від кримінальної відповідальності за створення злочинних спільнот звільняються особи, які добровільно заявили про організацію злочинного угруповання і активно сприяли його викриттю. Відсутність такої кримінально-правової норми робить організаторів та керівників кримінальних угруповань невразливими. Маються на увазі ті лідери злочинних спільнот, які відокремлені від безпосередніх виконавців конкретних злочинів і займаються згуртуванням кримінального середовища, розробкою планів та створенням умов для спільної злочинної діяльності, інформаційним забезпеченням організованих злочинних угруповань, захистом їх безпеки. Це своєрідні "мозкові центри" організованої злочинності. Вони не знають конкретних виконавців злочину та усіх обставин вчинення суспільно небезпечних діянь. Як правило, вони діють через двох-трьох своїх підручних, які безпосередньо вершать справи у злочинному угрупованні.

Заслуговує на увагу і вдосконалення кримінально-процесуальних заходів попередження організованої злочинності: підвищення якості розслідування справ про злочини організованих угруповань, використання при цьому повною мірою в межах закону оперативно-розшукових засобів, забезпечення безпеки свідків, слідчо-судових працівників, які беруть участь у досудовому та судовому процесі, тощо.

Актуального значення набуває питання про координацію зусиль державних органів по протидії організованій злочинності. Зараз ці функції виконує Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, який функціонує з 1993 року. Він змінював свою назву, персональний склад та керівників. Ним здійснена певна робота по боротьбі з організованою злочинністю.

Однак з часом Координаційний комітет перетворився на суто дорадчий орган, йому став притаманний в основному формально-засідательський, неоперативний підхід до справи. Роботі комітету бракувало предметності і наступальності. Він часто тільки констатував наявність криміногенних явищ в окремих ланках, замість того, щоб забезпечувати до кінця кримінально-правове та кримінально-процесуальне реагування на організовані злочинні групи і корупціонерів.

З огляду на це у 1996 році обговорювалася пропозиція про перетворення цього комітету на спеціалізований орган зі статусом особливої юридичної особи і більш широкими повноваженнями, з підпорядкуванням йому за вертикаллю регіональних координаційних комітетів, очолюваних незалежними від місцевих органів керівниками. Однак така пропозиція не знайшла підтримки з тієї підстави, що її реалізація потягла б за собою створення громіздкої і дорогої системи державних органів на рівні областей, районів і міст з чималими штатами працівників.

Але необхідність реформувати Комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю була очевидною. В 1998 році Президент України видав указ про створення Національного бюро розслідувань (НБР) — сильного центрального органу виконавчої влади зі своїми структурними органами на місцях. На НБР планувалося покласти обов'язки: провадити досудове слідство та оперативно-розшукові заходи по особливо небезпечних кримінальних справах, які становлять велику суспільну небезпеку (а такими, вважаємо, є злочини, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями); здійснювати інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення і

усунення причин та умов корупції і організованої злочинності, прогнозування динаміки всієї злочинності в країні. Звичайно, потрібні були відповідні зміни та доповнення чинного законодавства, визначення основ процесуальної діяльності цього підрозділу, його повноважень, порядку формування, чіткої взаємодії з іншими правоохоронними органами. Безумовно, тільки після цього НБР стало б оперативним, ефективним державним центром боротьби з організованою злочинністю в сфері економіки, банківської, зовнішньоторговельної, підприємницької діяльності, приватизації, у посадовій діяльності (корупція, хабарництво у вищих ешелонах влади) та іншими організованими формами злочинності.

Однак з початком в Україні адміністративної реформи згідно з Указом Президента Л. Д. Кучми “Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади” від 15 грудня 1999 року НБР та деякі інші відомчі центральні державні структури були ліквідовані. Запропоновано не створювати нових органів для координації зусиль з протидії злочинності, а підняти рівень роботи Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю.

Президент у виступі на розширеному засіданні цього комітету 14 грудня 1999 року закликав докорінно переглянути зміст і стиль його роботи. Вона повинна бути адекватною масштабам корупції і злочинності в країні, їх змінам і тенденціям, сорієнтованою на цілеспрямовану діяльність по досягненню конкретних результатів у справі протидії злочинності з боку усіх правоохоронних і правозастосовних органів.

Координувати боротьбу зі злочинністю необхідно не тільки “зверху”, але й “знизу”, на місцях. Координаційний комітет при Президентові України повинен активізувати діяльність регіональних комітетів, вивчати досвід їх роботи, надавати їм всіляку допомогу. Слід рекомендувати їм використовувати позитивний досвід “ударних груп”, які діють у США на рівні штатів у боротьбі з організованою злочинністю. Такі групи створюються для вирішення завдань тактичного плану, спрямованих проти злочинної діяльності конкретних організованих злочинних груп, мафіозної “родини” або по конкретній справі. Період діяльності такої зведеної групи не регламентований, тобто вона може працювати до того часу, поки не вирішить поставленого перед нею завдання.

Регіональні координаційні комітети повинні проводити свої засідання один раз на місяць. У засіданнях мають брати участь керівники відповідного рівня правоохоронних органів, представники окремих державних, господарських структур та громадських об’єднань. Контроль за виконанням рішень цих координаційних комітетів повинні здійснювати відповідні (обласні, міські, районні) прокурори. Така система кримінологічно-попереджувальної діяльності гарантує підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю і корупцією в державі, а також підвищення рівня правопорядку в цілому у країні.

Організована злочинність стає все більш загрозливою. Вона виходить за національні кордони держав і набуває характеру транснаціональної організованої злочинності. А тому, звичайно, міжнародна спільнота не могла проігнорувати цей факт.

За останні десять років на рівні ООН прийнято ряд документів, в яких були сформульовані стратегічні принципи боротьби з організованою злочинністю. Серед них слід назвати матеріали VIII Конгресу по попередженню злочинності та поведженню з правопорушниками (Гавана, 1990 р.), Міжнародного семінару у Суздалі (жовтень 1991 р.), Всесвітньої конференції ООН по проблемах транснаціональної організованої злочинності (Неаполь, 1994 р.) та ін. В них, зокрема, проаналізовано національне законодавство окремих країн по боротьбі з організованою злочинністю і сформульовано рекомендації по підвищенню їх ефективності. Було визнано за необхідне:

- домовитись між державами про співробітництво у сфері боротьби з організованою злочинністю, практикувати обмін інформацією між відповідними установами держав — сторін цих угод; надавати один одному правову допомогу;
- зміцнювати технічне співробітництво в різноманітних формах, розширювати консультативні послуги з метою обміну досвідом та новими досягненнями у боротьбі з організованою злочинністю;
- посилити митний, паспортний та транспортний контроль за незаконними міжнародними поставками товарів, які здійснюються організованими злочинними групами;
- створити або розширити банк даних на учасників транснаціональних організованих злочинних груп;
- закликати фінансуючі установи розширювати свою допомогу національним, регіональним і міжнародним програмам з попередження організованої злочинності та боротьби з нею;
- надавати взаємну допомогу в галузі кримінального правосуддя;

— вважати необхідним криміналізувати злочинний “зговір” з наміром займатися організованою злочинною діяльністю, розглядаючи його (зговір) як “участь (членство) в організованому злочинному угрупованні”;

— ввести рішучу боротьбу з “відмиванням” грошей, здобутих незаконним шляхом;

— вжити заходів щодо обмеження банківської та комерційної таємниці, заохочувати в порядку, встановленому законом, виявлення підозрілих операцій і повідомлення про них, розширювати практику замороження або арешту активів, прибутків від злочинів, вчинених за кордоном;

— прийняти дійові закони по боротьбі з корупцією, яка значною мірою обумовлює діяльність організованих злочинних угруповань;

— зміцнювати інші механізми міжнародного співробітництва в протистоянні з організованою злочинністю.

Експерти ООН вважають, що кінцева мета міжнародного співробітництва полягає в тому, щоб створення і діяльність транснаціональних злочинних організацій була завжди поєднана з підвищеним ризиком; щоб уряди, комерційні структури та система кримінального правосуддя були невразливі для корупції і насильства з боку національних і транснаціональних злочинних угруповань; щоб добиватися поступового згортання діяльності організованих злочинних угруповань.

Значну роль у боротьбі з організованою злочинністю в Україні відіграє подальша взаємодія в цьому напрямку країн СНД. Необхідність такої взаємодії обумовлюється тим, що на території колишніх союзних республік зберігся “єдиний криміногенний простір” і що подолати поодиноці організовану злочинність неспроможні країни співдружності.

Виходячи з цього, Рада глав урядів СНД 18 березня 1993 року затвердила Програму спільних заходів по боротьбі з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території СНД. У зв’язку з Програмою було створено Бюро по координації зусиль у цій сфері у Москві. У лютому 1994 року у Ашгабаді по лінії міністерств внутрішніх справ була підписана угода про співробітництво згаданих міністерств у сфері боротьби з організованою злочинністю, а по лінії прокуратури у грудні 1995 року прийнято рішення про співробітництво прокуратур всіх країн — учасниць СНД.

Відповідно до перелічених угод співробітництво країн СНД у боротьбі з організованою злочинністю проводиться в таких формах:

обмін оперативно-розшуковою, довідковою, криміналістичною інформацією, яка становить взаємний інтерес, відносно вчинених або таких, що готуються, злочинів на території іншої держави в складі організованого злочинного угруповання; проведення на запит оперативно-розшукових заходів та окремих процесуальних дій по справах, пов’язаних з організованою злочинністю;

— обмін досвідом роботи, в тому числі шляхом проведення нарад, конференцій і семінарів з питань боротьби з організованою злочинністю;

— планування та проведення скоординованих заходів, направлених на попередження, виявлення та припинення злочинної діяльності організованих груп;

— обмін законодавчими та іншими нормативними актами, методичними рекомендаціями з питань боротьби з організованою злочинністю;

— сприяння на договірній основі в підготовці і підвищенні кваліфікації кадрів — співробітників служб по боротьбі з організованою злочинністю;

— проведення спільних наукових досліджень з проблем боротьби з організованою злочинністю.

У квітні 1996 року Рада глав урядів СНД схвалила уточнену Міждержавну програму спільних заходів боротьби з організованою злочинністю на території держав — учасниць СНД на період до 2000 року, яка включає в себе заходи по зміцненню міжнародно-правової бази співробітництва, удосконаленню та гармонізації національних законодавств у галузі боротьби з організованою злочинністю.

Безумовно, виконання цих рекомендацій міжнародного співтовариства та Міждержавної програми країн СНД з питань боротьби з організованою злочинністю дозволить завдати рішучого удару по цьому різновиду небезпечної злочинності.

ЛІТЕРАТУРА

Даньшин І. М. Організована злочинність (поняття, кримінологічна характеристика, чинники, шляхи протидії) // Вісник Академії правових наук України. 1998. №1 (12).

Криминология. СПб., 1998.

Организованная преступность. М., 1996.

РОЗДІЛ 8

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ І МОЛОДІ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх

Злочинна поведінка неповнолітніх та молоді має свої особливості, які виявляються у рівні, структурі, динаміці цієї злочинності, у причинах, умовах, мотивації злочинів. Ці особливості обумовлені певними рисами особи неповнолітніх і їх правовим статусом у суспільстві. Саме цим визначається і специфіка організації системи профілактики злочинної поведінки неповнолітніх та молоді. Організація надійної системи профілактики злочинних проявів неповнолітніх є одним з пріоритетних напрямків боротьби зі злочинністю практично у всіх країнах світу. Таке особливе ставлення до злочинної поведінки неповнолітніх з боку громадських організацій і державних служб обумовлено низкою обставин.

1. Йдеться про злочинну поведінку членів суспільства, які перебувають на стадії формування особистості, життєвої позиції, переходу від життя під опікою сім'ї і школи до самостійного життя, усвідомлення соціальних цінностей суспільства і виконання своїх особистих функцій у ньому.

2. Несформованість емоційної сфери і морально-психологічних настанов на різноманітні життєві ситуації обумовлює неадекватну реакцію на них.

3. Злочинність серед неповнолітніх є резервом дорослої злочинності. Кримінологічні дослідження свідчать, що свій перший злочин рецидивісти вчиняють, як правило, у неповнолітньому віці.

4. Є певна специфіка у проявах злочинності неповнолітніх, особливостях дозлочинної поведінки, структурі, динаміці, причинах, умовах, мотивах, цілях злочинів і заходах по їх попередженню.

5. Злочинні прояви неповнолітніх чутливіші до заходів протидії їм, тому неповнолітні злочинці більш піддаються профілактичному впливу, ніж дорослі злочинці.

6. Організація ефективної системи профілактики злочинів серед неповнолітніх забезпечує зниження злочинності серед дорослих осіб у майбутньому і зміцнення правопорядку в суспільстві у цілому.

Перелічені обставини і обумовлюють підвищену увагу суспільства до злочинності серед неповнолітніх.

При проведенні кримінологічного аналізу злочинності неповнолітніх слід враховувати її особливості.

Необхідно мати на увазі юридичну умовність встановлених законодавством вікових меж, які включають чотири вікові групи неповнолітніх: 14–15 років, 15–16 років, 16–17 і 17–18 років. Однак багато чинників, що впливають на злочинність неповнолітніх перелічених груп, мають місце і серед підлітків молодшого віку (10–13 років), а також у осіб молодіжного віку (18–21 та 22–25 років), що важливо враховувати при розробці профілактичних заходів. Законодавство деяких країн, наприклад Великої Британії, Індії, деяких штатів США, встановлює верхню межу неповнолітнього віку до 21 року. Є розбіжності і при визначенні нижньої межі.

Зазначене створює певні труднощі при аналізі процесів і обставин, що впливають на злочинну поведінку неповнолітніх, виявлення тенденцій і закономірностей цієї злочинності. Тому вивчення тенденцій у злочинності неповнолітніх, розробка заходів її профілактики повинні вестись з урахуванням даних про правопорушення серед дітей і підлітків (вікова група від 10 до 14 років) і осіб молодіжного віку (18–21 рік).

Специфічні труднощі аналізу злочинності неповнолітніх пов'язані також з відносно високим рівнем латентності злочинів, які найбільше поширені у їх середовищі, та значною кількістю кримінальних справ, що припиняються у процесі проведення дізнання чи попереднього слідства з різноманітних нереабілітуючих обставин. На практиці приблизно чотири з кожних п'яти вчинених

підлітками злочинів не становлять значної суспільної небезпеки. Особливо це стосується крадіжок у друзів, в учбових закладах, відбирання невеликих грошових сум у молодших підлітків, хуліганських проявів, бійок між групами підлітків тощо.

І, нарешті, слід враховувати, що на стан, рівень, структуру, динаміку злочинності неповнолітніх специфічно впливають соціально-економічні, демографічні, психолого-побутові характеристики регіонів їх життєдіяльності (наприклад, кількість неповнолітніх у регіоні, кількість неповних і неблагополучних сімей, число дітей у сім'ї, умови проведення дозвілля тощо).

Характерною особливістю злочинності неповнолітніх в останні 25 років (1972–1998) є тенденція до її зростання при досить значному скороченні рівня народжуваності. В цілому процент приросту злочинності серед неповнолітніх в 3–4 рази перевищує процент приросту неповнолітнього населення України за цей період. Стійке зростання рівня злочинності неповнолітніх спостерігається не лише у великих містах, а й у цілому по країні. Так, якщо у 1972 році неповнолітніми та з їх участю було вчинено 10066 злочинів, то у 1997 році кількість злочинів зросла до 40051, а у 1998 році склала 39076 злочинів. Кількість осіб неповнолітнього віку, що брали участь у злочинах, 1972 року склала 11758 осіб, у 1997 році — 29790, у 1998 — 28270 осіб. Таким чином, за даними офіційної кримінальної статистики кількість лише зареєстрованих злочинів зросла за вказаний період у чотири рази, кількість неповнолітніх злочинців — майже у три рази.

Аналіз динаміки цієї злочинності показує неухильну тенденцію до зростання при незначному зменшенні в окремі роки. Це підтверджується не тільки абсолютними показниками, а й середніми, розрахованими по п'ятирічках. Темпи зростання злочинності неповнолітніх майже втричі перевищували темпи зростання загальної злочинності.

Можна виділити такі структурні характеристики злочинності неповнолітніх:

1) частка неповнолітніх у загальній злочинності відносно невелика і у більшості регіонів складає від 8 до 13 %, а у середньому по країні за вказаний період — 11 %;

2) злочинність неповнолітніх порівняно зі злочинністю дорослих відрізняється менш тяжким характером, однак загальна кількість злочинів неповнолітніх має тенденцію до зростання. Кожен п'ятий злочин, вчинений неповнолітніми, належить до категорії тяжких;

3) структура злочинності неповнолітніх по видах і групах злочинів мало чим відрізняється від структури всієї злочинності: крадіжки майна усіх форм власності, пограбування, розбої, угони автотранспорту, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень. Так, наприклад, за даними МВС України у загальній структурі злочинності 1996 року неповнолітніми було вчинено: крадіжок приватного майна — 20,0 %, крадіжок державного майна — 14,3 %, розбоїв і пограбувань — 22,8 %, злочинів проти особи — 7,0 %, хуліганств — 7,9 %, інших злочинів — 28 %. Таким чином, можна зробити висновок, що у структурі злочинності неповнолітніх переважають злочини корисливої і корисливо-насиленої спрямованості, а коло цих діянь вужче, ніж у злочинності дорослих;

4) інтенсивність злочинності неповнолітніх у містах набагато більша, ніж у сільській місцевості, не лише за загальною кількістю, а і за тяжкістю й складає відповідно 77 % і 23 %. Певні сезонні коливання пов'язані з процесами міграції у літній період;

5) за даними вибірових досліджень близько 80 % злочинів неповнолітніх вчинені за місцем проживання, навчання або роботи, більше половини — після 20 години;

6) злочини неповнолітніх мають переважно груповий характер. Якщо загальний статистичний показник групової злочинності дорівнює близько 25 %, то для неповнолітніх — більше 60 %. Однак ці групи невеликі за своїм складом (2–3 особи), не мають чіткої організаційної структури, нетривалим є і час їх існування (2–3 місяці);

7) рецидивна злочинність серед неповнолітніх складає 15–18 %, серед дорослих — 25–30 %. І хоча кількість неповнолітніх у загальній структурі злочинності є значно меншою, цей показник слід визнати досить високим;

8) серед неповнолітніх досить високий відсоток осіб, які вчинили злочин у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. До 90 % насильницьких злочинів і до 70 % корисливих злочинів, за даними вибірових досліджень, було вчинено у такому стані;

9) в останні роки відбулися суттєві зміни у мотивації злочинної поведінки неповнолітніх. Так, якщо раніше лише 25–30 % крадіжок вчинялося з корисливих мотивів, а в інших випадках це були мотиви солідарності з друзями, бажання самоствердження тощо, то зараз корислива мотивація є домінуючою фактично у всіх складах злочинів. Корислива мотивація виявляється в тому, що крадіжки, пограбування, розбійні напади вчиняються не для задоволення необхідних життєвих потреб, а для придбання престижних речей. Предметами посягання стають різноманітні цінні речі: хутряні, шкіряні

вироби, аудіо-, відеотехніка, цінні папери і гроші, золото, зброя. Все частіше при цьому стала застосовуватися вогнепальна та холодна зброя, наркотики, усыпляючі речовини. Але відомі й випадки крадіжок з життєвої потреби. В минулі роки такі злочини були поодинокими;

10) для насильницької злочинності останнім часом характерні елементи жорстокості, знущання над жертвою, прояви цинізму, імпульсивність дій.

Злочинна активність серед різних вікових груп неповнолітніх значно відрізняється. Найбільшу питому вагу складають підлітки віком 16–17 років. Питома вага осіб чоловічої статі складає 90–95 %, жіночої — 5–10 %, причому кількість осіб чоловічої статі у структурі населення країни значно менша, ніж жіночої. Питома вага осіб жіночої статі у злочинності неповнолітніх у 3–4 рази менша від цього показника дорослої злочинності. Злочини дівчат мають більш прихований характер, менш небезпечні. У них й інша видова структура. Найбільш часто вони вчиняють крадіжки грошей, цінностей, одягу, інших речей. Однак в останні роки спостерігається і зростання пограбувань. За соціальною приналежністю, як і у дорослих, передує група тих, хто не працює і не вчиться. Далі — група учнів ПТУ і різноманітних курсів, робітники, ті, хто навчається у технікумах, працює в агропромисловому комплексі. В останній час помітно зростання злочинності серед школярів, які можуть стати другою групою серед неповнолітніх злочинців. За сімейним станом серед неповнолітніх злочинців в 1,5–2 рази вищий рівень тих, хто виховувався у неповних або в неблагополучних сім'ях.

Для всіх або майже всіх неповнолітніх злочинців вибір такого варіанту поведінки був пов'язаний з глибокими особистими деформаціями. Аналіз культурно-освітнього рівня неповнолітніх злочинців показує їх стійке відставання від однолітків на 1–2 роки, серед них багато осіб, які покинули школу, втратили інтерес до навчання, зневажливо ставилися до вимог навчальних закладів.

Реальний культурно-освітній рівень більшості неповнолітніх злочинців досить низький порівняно з однолітками. Для них характерно: обмежене використання каналів культурної інформації та ставлення до неї лише як до одного із засобів заповнення вільного часу, а не як до джерела культурно значущої інформації. Причому найбільшу зацікавленість викликають низькосортні, порнографічні фільми, бойовики. Книжки читають не більше 10–20 % обстежених підлітків. Перевага віддається своїм каналам інформації, яка отримується при спілкуванні у групах з асоціальною спрямованістю.

Вивчення морально-психологічної і емоційно-вольової сфери неповнолітніх злочинців свідчить, що для них характерне послаблене почуття сорому, бездушне ставлення до почуттів інших осіб, нестриманість, грубість, брехливість, відсутність самокритичності та жалю. Виражене послаблення вольових якостей зафіксоване у 15–25 % випадків. Тому чинники їх асоціальної поведінки не у слабовіллі, а у негативній вольовій спрямованості особи.

Переважає частина неповнолітніх злочинців не має явно виражених фізичних або психічних дефектів. Однак порівняно з дорослою злочинністю осіб з психічними аномаліями серед неповнолітніх значно більше, ніж серед дорослих. Важливою є і та обставина, що психопатологічні риси неповнолітніх злочинців у більшості випадків не пов'язані зі спадковістю. У 80–85 % випадків вони отримані внаслідок несприятливих умов життя і виховання.

Як соціально обтяжуючі дефекти психофізіологічного та інтелектуального розвитку і стану неповнолітніх злочинців кримінологами зафіксовані:

- різні порушення психофізіологічного розвитку, які відбулися у період внутрішньоутробного розвитку, пологів, у ранньому дитячому віці (зловживання матір'ю спиртними напоями, наркотиками в період вагітності; черепно-мозкові травми у дитинстві; загальносоматичні та інфекційні захворювання);

- явно виражені, починаючи з дитячого віку, нервово-патологічні риси характеру і патохарактерологічні реакції (крикливість, плаксивість, підвищена образливість, роздратованість, афектність, імпульсивність тощо);

- рання алкогольна неврастенія;

- фізичний і соціальний інфантилізм;

- виражене відставання у фізичному розвитку, включаючи дефекти зовнішнього вигляду, які компенсуються агресивною поведінкою;

- знижений рівень інтелектуального розвитку, що ускладнює сприйняття соціальної інформації та створює труднощі у спілкуванні з однолітками.

Однак за вибірковими даними лише 4 % засуджених підлітків мали явно виражені психічні відхилення, що співпадає із поширенням подібних порушень не лише серед підлітків, а й серед дорослих осіб.

У переважній більшості випадків неповнолітні злочинці — це особи з антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисуспільної поведінки. Випадково вчиняють злочини лише одиниці з них.

Для більшості неповнолітніх злочинців характерні такі риси:

- демонстрація протягом тривалого періоду своєї зневаги до морально-правових підвалин суспільства і до соціально-позитивного оточення;
- прояви вандалізму до матеріальних і культурних цінностей суспільства (написи на пам'ятниках, їх руйнування, пошкодження державного і колективного майна тощо);
- пристрасть до спиртних напоїв та наркотиків, азартних ігор;
- пропуски занять у школі, втечі з дому, навчально-виховних закладів, бродяжництво, жебракування, а то й вимагання;
- потяг до ранніх статевих зв'язків і виявлення статевої деморалізації;
- прояв навіть у безконфліктних ситуаціях агресивної поведінки;
- тероризування батьків та інших членів родини, провокація конфліктних ситуацій і сварок у родині у разі обмеження їх антисуспільної поведінки;
- прояв агресії щодо законослухняних неповнолітніх, участь у бійках з іншими групами неповнолітніх за “володіння” територією свого місцепроживання;
- потяг до задоволення матеріальних потреб шляхом вилучення матеріальних благ у більш слабких однолітків, які не здатні чинити належного опору.

Всі ці особливості дозлочинної поведінки неповнолітніх повинні бути досконало з'ясовані у процесі дізнання, попереднього розслідування і судового розгляду кримінальних справ про злочини неповнолітніх.

Аналіз особливостей особи неповнолітніх злочинців дозволяє констатувати, що криміногенні властивості особи розвинуті не у всіх неповнолітніх правопорушників однаково, і тут можна говорити про чотири основних типи неповнолітніх злочинців:

- а) ті, що вчинили злочин внаслідок випадкового збігу обставин і наперекір загальній позитивній спрямованості особи, — так звані випадкові злочинці;
- б) ті, що вчинили злочин, потрапивши у певну життєву ситуацію, яка викликала реалізацію нестійкої загальної спрямованості особи, — “ситуаційні злочинці”;
- в) ті, що вчинили злочин внаслідок домінуючої негативної спрямованості особи, — ті, хто раніше вчиняв різного роду правопорушення, перебував на обліку в органах і службах у справах неповнолітніх;
- г) ті, що вчинили злочин внаслідок сформованої стійкої антисуспільної спрямованості особи, яка обумовлює всю систему поведінки підлітка і є виявом його ставлення до соціальних цінностей.

Така типологія дозволяє виділити не лише основні варіанти поведінки і спрямованості особи неповнолітніх злочинців, але і вирішувати питання їх покарання і проведення індивідуальної профілактичної роботи з урахуванням особистих характеристик.

У цій класифікації можна виділити й інші категорії неповнолітніх правопорушників залежно від найрізноманітніших критеріїв, але головним критерієм з позицій кримінології та кримінальної юрисдикції є ступінь суспільної небезпеки особи.

Криміногенні чинники, які детермінують злочинність неповнолітніх

При характеристиці причин і умов злочинності неповнолітніх на сучасному етапі розвитку нашого суспільства слід розглянути особливості дії загальних криміногенних процесів, явищ і ситуацій, що відбуваються у суспільстві, з урахуванням соціального статусу неповнолітніх та їх соціально-психологічної характеристики. І в цьому розумінні злочинність неповнолітніх на сучасному етапі є виявом не тільки вад виховання, але і певних особливостей соціально-економічного розвитку держави у перехідний період. Зараз держава практично повністю відвернулася від проблем неповнолітніх. Це стосується освіти, виховання, проблеми соціальної зайнятості, професійної підготовки, діяльності навчально-виховних закладів і закладів по організації дозвілля неповнолітніх. І в цих умовах лише родина є єдиним суб'єктом виховно-профілактичної роботи з підлітками. У цілому формування негативних соціально-психологічних властивостей особи неповнолітніх злочинців відбувається під впливом причин, головними з яких є:

- 1) недостатня увага, а то і безпосередня зневага з боку держави і громадськості до проблеми неповнолітніх взагалі і злочинності серед неповнолітніх зокрема;

2) вади родинного виховання, обумовлені як випадками прямого негативного впливу родини, так і неможливістю родини вирішувати питання морально-психологічного виховання дитини в умовах руйнування системи державних органів виховання і підризу матеріальної бази родинного виховання;

3) негативний вплив найближчого побутового оточення, який нині є домінуючим фактором, сприяє антисоціальній орієнтації підлітків, формує в них уявлення про допустимість злочинних дій певного типу;

4) підбурювання з боку дорослих до вчинення злочинів, яке за вибілковими дослідженнями має місце не менше ніж у 20–30 % випадків. Воно нерідко пов'язане із прямим втягуванням неповнолітніх до злочинної діяльності як корисливої, так і насильницької спрямованості. Останнім часом є випадки залучення дітей віком 3–5 років у злочинну діяльність (використання їх для проникнення у приміщення, провокації насильницьких злочинів);

5) тривала відсутність соціально-корисної зайнятості (навчання, роботи) неминуче штовхає молодих людей на шлях вчинення злочинів найрізноманітніших видів;

6) одним з криміногенних чинників є також негативний вплив засобів масової інформації, пропаганда насильства, збоченого сексу, наркотизації і алкоголізації, легкого життя, злочинної діяльності, проституції тощо.

До умов злочинності неповнолітніх слід віднести такі чинники:

1) безнаглядність і відсутність належного контролю з боку відповідних служб і органів та родини за поведінкою, зв'язками і характером того, як підліток проводить час;

2) безнаглядність майбутніх неповнолітніх потерпілих, яка сприяє створенню ситуацій і приводів для злочинів проти них;

3) недоліки у роботі загальноосвітніх шкіл і ПТУ;

4) недоліки у системі правового виховання підлітків;

5) недоліки у системі організації працевлаштування неповнолітніх;

6) недоліки в організації дозвілля неповнолітніх;

7) недоліки у діяльності органів, на які покладені обов'язки здійснення безпосередньої роботи з профілактики злочинності неповнолітніх і передусім на рівні індивідуальної профілактики злочинів.

Таким чином, загальною обставиною злочинності неповнолітніх є антисуспільна спрямованість особи неповнолітніх, яка у взаємозв'язку з їх психофізіологічними особливостями і соціально-економічними умовами їх життєдіяльності у певній життєвій ситуації обумовлюють їх навмисну злочинну поведінку або вчинення злочину з необачності.

Попередження злочинності неповнолітніх

Під попередженням правопорушень неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних закладів для неповнолітніх, спрямовану на виявлення і усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на негативну поведінку окремих неповнолітніх.

Зниження ефективності боротьби зі злочинністю неповнолітніх в останні роки пов'язане із передчасною відмовою від старих форм попереджувальної роботи до створення нових.

Система профілактики злочинності і злочинів неповнолітніх у сучасних умовах повинна враховувати позитивний досвід і разом з тим нові вимоги суспільства. Вона має характеризуватися:

— поєднанням державних і суспільних начал, сил і ресурсів у цій діяльності;

— поєднанням п'яти завдань: вплив на особу, середовище, діяльність суб'єктів виховання і профілактики, суспільну думку;

— розподіленням функцій між окремими учасниками профілактичної діяльності з тим, щоб протидіяти дублюванню, спробам робити “все за всіх”;

— визначенням сфери застосування заходів виховання, забезпечення нормальних життєвих умов, соціальної допомоги і власне профілактики, включаючи правові її форми;

— переходом у разі необхідності від переважно загальновиховних до правових заходів впливу, забезпечення достатності і своєчасності цього впливу. В основі системи профілактики повинні лежати законність, справедливість, демократизм (у тому числі контроль суспільства за профілактичною діяльністю правоохоронних органів, а не лише допомога у ній).

Загальносоціальний рівень попередження злочинності і злочинів неповнолітніх можна визначити як комплекс таких великомасштабних заходів, що покращують можливості сімейного, шкільного, трудового виховання неповнолітніх, їх дозвілля (у тому числі у рамках визначеного контингенту,

території тощо), метою яких є орієнтація на пом'якшення, нейтралізацію, усунення тих недоліків і прогалин у загальній системі соціального виховання, умовах життя неповнолітніх, які найбільш часто продукують злочини у середовищі підростаючого покоління або сприяють їм. Такі заходи є базовими для спеціальної профілактики, розширюючи її можливості.

Учасниками (суб'єктами) попередження злочинності і злочинів неповнолітніх є:

— Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, служби у справах неповнолітніх уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів;

— загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

— центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх органів охорони здоров'я;

— притулки для неповнолітніх при службах у справах неповнолітніх;

— суди;

— кримінальна міліція у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;

— прийомники-розподільвачі для неповнолітніх органів внутрішніх справ;

— виховно-трудова колонія Міністерства внутрішніх справ України.

У здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх беруть участь у межах своєї компетенції інші державні органи, органи місцевого і регіонального самоврядування, підприємства, заклади і організації незалежно від форм власності, окремі громадяни.

Основним найважливішим етапом є рання профілактика. Далі йдуть етапи: 1) безпосередньої профілактики; 2) профілактики на момент передзлочинної поведінки, і, нарешті, 3) профілактики рецидиву. Ці етапи профілактики спрямовані на те, щоб, відповідно:

1) оздоровити середовище і надати допомогу неповнолітнім, які опинилися у несприятливих умовах життя і виховання ще до того, як негативний вплив цих умов суттєво виявиться у поведінці цих осіб (етап ранньої профілактики);

2) не допустити переходу на злочинний шлях і забезпечити виправлення осіб із значним уже ступенем дезаптації, які вчиняють правопорушення незлочинного характеру (етап безпосередньої профілактики);

3) не допустити переходу на злочинний шлях і створити умови для виправлення осіб, які систематично вчиняють такі правопорушення, характер і інтенсивність яких свідчать про вірогідність вчинення злочину у найближчому майбутньому (етап профілактики на час передзлочинної поведінки);

4) попередити рецидив підлітків, які раніше вчинили злочини (профілактика рецидиву).

Заходи раннього попередження мають своїм змістом:

— попередження і усунення суттєвих порушень нормальних умов життя і виховання неповнолітніх шляхом нагляду і контролю за дотриманням правових норм, що регулюють ці умови, надання соціальної допомоги у різноманітних формах для своєчасного їх поновлення;

— усунення джерел негативного впливу на умови життя і виховання неповнолітніх (у тому числі компенсації "тіньових сторін" деяких соціальних явищ і процесів);

— цілеспрямоване коригування відхилень у розвитку особи на початковій стадії, а також нормалізацію умов і оздоровлення середовища життя і виховання конкретних підлітків або їх певних груп (контингентів).

Заходи безпосередньої профілактики необхідні, якщо на попередньому етапі не було відвернуто формування у неповнолітнього схильності до правопорушення і він почав їх вчиняти. На цьому етапі також здійснюються заходи щодо нормалізації умов життя і виховання, оздоровлення середовища.

Заходи щодо самих неповнолітніх, яких помічено у правопорушеннях незлочинного характеру, включають:

— взяття на облік в органах, що здійснюють профілактику злочинів неповнолітніх, виховну роботу і контроль, які продовжуються (у тому числі через громадських вихователів);

— громадський вплив;

— влаштування до студентських будівельних загонів, що відроджуються, до спортивно-трудова таборів і клубів. Зокрема, досвід взаємодії шкіл із спеціалізованими районними клубами і спортивно-трудова таборами показав, що є можливість протягом літа подолати відставання навіть тих учнів, які не встигають з двох-трьох предметів, і тим самим усунути їх відчуження від школи;

— впливати через органи, що розглядають адміністративні правопорушення неповнолітніх (попередження, покладення обов'язків відшкодувати завдані збитки, передача під нагляд, влаштування до спеціальних виховних закладів);

— цивільно-правові заходи (відшкодування збитків).

Заходи попередження рецидиву включають:

- а) діяльність спеціалізованих інспекторів карного розшуку, слідчих, прокурорів, суддів по виявленню і усуненню причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми (наприклад, внесення подань, окремих ухвал); використання виховно-профілактичного впливу самого судочинства;
- б) своєчасне вилучення зброї і знарядь злочинів у раніше засуджених підлітків;
- в) правову і моральну підготовку до життя на свободі засуджених, які підлягають звільненню; трудове і побутове влаштування неповнолітніх, які звільнені з місць позбавлення волі або засуджені до мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, і контроль за їх поведінкою. Така робота ведеться співробітниками місць позбавлення волі, громадськими вихователями, органами соціального захисту і допомоги родині та неповнолітнім і контролюється прокуратурою.

Особливості кримінологічної характеристики злочинності молоді, її причин та заходів попередження

1. Характеристика злочинності серед неповнолітніх, її причин і заходів попередження повинна розглядатися у взаємозв'язку із злочинністю осіб молодого віку (від 18 до 25 років). Суттєво значущі показники тут співпадають або бувають схожими. Звичайно, ступінь зрілості, як і засвоєння правил поведінки, змінюються відповідно до віку. Однак зазначені раніше особливості юнацької психології у тому чи іншому ступені продовжують проявлятися протягом декількох років і після досягнення особою повноліття. Звідси відносно поширення “змішаних” злочинів, у яких беруть участь і неповнолітні, і особи молодого віку.

Усе наведене не виключає, однак, наявності особливостей кримінологічної характеристики злочинності осіб молодого віку, які потребують самостійного розгляду.

2. Динаміка злочинності осіб молодого віку (“молодих дорослих”) виявляє у цілому тенденцію до збільшення. Ці особи складають відносно значну частку як у злочинності у цілому, так і в окремих видах злочинів порівняно з неповнолітніми. У розрахунку на один віковий рік контингент 18–25-річних осіб перебуває на другому місці по розповсюдженню злочинів (після контингенту 26–29 років), а 14–17-річних — на третьому. Такий розподіл осіб, які вчиняють злочини, за віковими ознаками відповідає соціально-побутовим умовам життя, їх соціально-психологічній характеристиці.

За вибірковыми даними частка осіб віком від 18 до 24 років порівняно з часткою неповнолітніх у складі контингенту осіб, які вчинили хуліганські дії, вище у чотири-п'ять разів, пограбування і розбійні напади — у три-чотири рази. Причому середній вік молодих осіб — корисливо-насильницьких злочинців — припадає на вік до 18 років, у той час як пограбування і розкрадання найчастіше вчиняють особи більш старшого віку (19–21 рік).

Співвідношення осіб чоловічої і жіночої статі складає 9:1, не досягаючи, однак, величини відповідного показника злочинності дорослих.

Освітній рівень осіб молодого віку, які вчиняють злочини, як і у неповнолітніх злочинців, знижений: за вибірковыми даними від 50 % до 75 % з них мають освіту нижче 8 класів і, відповідно, низький культурний рівень.

Серед злочинців віком від 18 до 24 років домінує частка тих, хто працює, і зменшується частка тих, хто навчається, порівняно із структурою злочинності неповнолітніх. Меншою є і частка осіб, які не навчалися і не працювали на момент злочину.

Молодими людьми віком 14–25 років вчиняється близько 50 % злочинів в Україні. Кримінологічні дослідження підтверджують тісний зв'язок між злочинністю неповнолітніх і молодих дорослих, які залучають до злочинної діяльності осіб більш молодих вікових категорій.

Зв'язок між злочинністю неповнолітніх і молодіжною злочинністю має двосторонній характер. З одного боку, злочинність неповнолітніх є резервом молодіжної злочинності у цілому, а, з іншого, неповнолітні копіюють зразки молодіжної злочинності у своїй злочинній діяльності. Однак у них є і відміни. Молодіжна злочинність більш агресивна, ніж злочинність неповнолітніх. Але загальнокримінальна корислива злочинність неповнолітніх більш тісно пов'язана із корисливою злочинністю молоді і дорослих, ніж насильницька злочинність.

За останні роки спостерігається процес усе більш масового залучення неповнолітніх до структур тіншової економіки і організованої злочинності як низових виконавців.

Причини й умови злочинності осіб молодого віку пов'язані, передусім, із обставинами, що обумовлюють і злочинність неповнолітніх, але значення деяких із них змінюється.

3. Причини й умови злочинності молоді криються у протиріччях державної молодіжної політики і, перш за все, у сфері трудової зайнятості і професійного навчання, організації дозвілля молоді.

Соціально-економічні і соціально-психологічні протиріччя переходу до ринкових відносин призвели до глибинної переорієнтації молоді з колективістських духовних цінностей, що пропагувалися у радянський період, на корисливо-індивідуалістичні цінності у період переходу до ринкових відносин. Пропагується культ грошей і сили, ідея, що ціль виправдовує будь-які засоби, в тому числі і відверто злочинні. За останні десять років виросло ціле покоління молоді, яке займається лавочною і посередницькою комерцією, охоронною діяльністю у кримінальних структурах, грубо нехтуючих кримінально-правовими, адміністративно-правовими, податковими та іншими заборонами.

Розшарування суспільства у часи кримінального ринку призвело до загострення соціальних конфліктів між багатими і бідними, на що найбільш гостро реагує молодь. Це спричинило появу психології помсти за несправедливість щодо незахищеної державою молоді, що психологічно полегшує вчинення злочинів, особливо корисливої спрямованості, за принципом “грабуї награване”. Безробіття вдарило, перш за все, по молодих громадянах, які не встигли отримати досить високої кваліфікації або відповідної професії для роботи у нових структурах. Руйнування механізмів трудоустрою молоді, що діяли раніше, у тому числі й осіб, які звільнилися з виправно-трудова колоній, стає сильним криміногенним чинником як для формування кримінальної психології, так і антисоціальної спрямованості діяльності молоді і злочинної поведінки.

У системі ціннісних орієнтацій молоді традиційно важливе місце займають дозвілля і спорт, спілкування з однолітками. Комерціалізація сфер дозвілля і спорту призвела до того, що вони стали досяжними лише для частини молоді. Більшість молоді стала шукати умови для задоволення своїх потреб дозвілля на вулиці. Це призвело до зростання наркоманії, проституції, злочинів серед молоді.

Таким чином, виникли всі умови для посиленого формування антисоціальної спрямованості молоді, яка знайшла свій вихід у вчиненні корисливих, корисливо-агресивних, сексуально-агресивних і хулігансько-агресивних злочинів. Саме це і є безпосередньою причиною злочинної поведінки молоді.

Сприяють їй проявам і недоліки державного регулювання молодіжних проблем, індивідуальні обставини життєдіяльності, які не стимулюють законослухняну поведінку.

Молоді люди віком 18–25 років проводять у сім’ї батьків значно менше часу, ніж неповнолітні; вплив і контроль сім’ї, як правило, послаблюються при збереженні піклування про матеріально-побутові потреби молодих людей. У той же час у них збільшується вільний час, кількість власних грошей (заробітки, стипендія). Нерідко саме у цей період дають про себе знати негативні погляди і звички, сформовані сім’єю: споживацьке ставлення до життя, уявлення про те, що вимоги і заборони суспільства мають лише формальний характер; потяг до розваг як головного змісту життя; занижене уявлення про свої обов’язки перед суспільством і завищене — про обов’язки суспільства; притуплення відчуття соціальної справедливості; правова невихованість, жорстокість, егоцентризм, вузькість інтересів. У результаті протиріч між настанням фактичної зрілості і опікою сім’ї, яка продовжується, ці негативні морально-психологічні якості можуть інтенсифікуватися у відповідній ситуації, стати базою формування і реалізації конкретного злочинного умислу.

Слід відмітити також, що близько однієї третини молодих злочинців проживали у сім’ях із стійкою негативною поведінкою батьків; частка неповних сімей у досліджуваного контингенту є у півтора-два рази вищою, а частка батьків з низькою освітою — у два-три рази вищою порівняно з контрольною групою.

Посилюється і значення негативного впливу побутового оточення, оскільки у осіб, які досягли 18-річного віку, розширюється можливість встановлення і підтримки різних знайомств.

Для осіб молодого віку, які вчинили злочини, характерними є шлюбні проблеми (за вибіркоковими даними на момент злочину у більшості були коханки або коханці з негативним впливом).

Умовами, які об’єктивно сприяють вчиненню злочинів особами молодого віку, є недоліки в організації дозвілля молоді, у роботі закладів загальноосвітнього, культурного, професійного рівня.

4. Система попереджувальних заходів стосовно злочинної поведінки молоді суттєво відрізняється від системи попереджувальних заходів злочинності неповнолітніх перш за все тим, що на цю категорію осіб не може впливати система попередження злочинності неповнолітніх, значно послаблений і вплив сім’ї. Тому головна роль тут належить загальносоціальній системі профілактики і раннього попередження злочинів.

Викладене визначає і основні напрямки загального і спеціального попередження злочинності серед молоді. Заходи державних органів і суспільства по підвищенню загальноосвітнього і культурного рівня, забезпеченню правильного вибору професії і організації нормального дозвілля, формуванню

відчуття соціальної відповідальності і свідомості, смаків і інтересів — усі ці елементи виховання молоді мають у той же час значення заходів загального попередження злочинності у її середовищі. Важливо також враховувати специфічні інтереси і потреби молоді, надавати допомогу молодій сім'ї.

Суттєве значення має своєчасне припинення дій конкретних джерел негативного впливу на молодь (зокрема, встановлення гласного адміністративного нагляду за особами, які засуджувалися за тяжкі злочини).

У відношенні конкретних осіб молодого віку, поведінка, спосіб життя і зв'язки яких створюють реальну можливість вчинення ними злочину, практикується проведення роз'яснювальної роботи, застосування (відповідно до характеру вчинків) громадських або адміністративних заходів впливу, щоб у них не складалося уявлення про безкарність. Ці заходи поєднуються з контролем за поведінкою, усуненням дій конкретних джерел негативного впливу і обставин, що полегшують їх дії (постановка на профілактичний облік, усунення можливості збиратися для пияцтва у під'їздах, сараях, на горищах тощо).

У ході провадження по кримінальних справах про злочини осіб молодого віку значна увага має приділятися виявленню недоліків сімейного, шкільного, виробничого виховання, недоліків в організації дозвілля. Практично ця робота проводиться у тому ж обсязі, що і у справах неповнолітніх. Подібні і заходи, що застосовуються для попередження рецидиву. Потрібно лише відмітити, що відносно осіб молодого віку ширше, ніж стосовно неповнолітніх, практикується влаштування їх на роботу не у місця колишнього проживання після відбуття покарання з тим, щоб не припустити повернення у колишнє негативне середовище; у необхідних випадках застосовується також гласний нагляд.

Література:

Закон України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 6. Ст. 35.

Криминология / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. М., 1995.

Миллер А. И. Противоправное поведение несовершеннолетних (генезис и ранняя профилактика). К., 1985.

Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних К., 1982.

Розділ 9

ПОСАДОВІ ЗЛОЧИНИ ТА ЇХ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Криминологічна характеристика посадових злочинів

Чинне кримінальне законодавство України до посадових злочинів відносить вісім складів злочинів: зловживання владою або посадовим становищем, перевищення влади або посадових повноважень, халатність, одержання хабара, посередництво у хабарництві, давання хабара, провокацію хабара, посадовий підлог (статті 165-172 КК). Але з використанням посадового становища можуть вчинятися і злочини, передбачені іншими главами КК України. Такі, наприклад, як злочини проти правосуддя, господарські злочини, військові злочини тощо. Тому поняття “посадова злочинність” розуміється і у широкому значенні, як уся сукупність злочинів, вчинених посадовими особами, і у вузькому, як сукупність злочинів, передбачених тільки главою VII КК України. У цьому розділі будемо дотримуватися вузького тлумачення цього терміну, оскільки вчинення посадовими особами інших видів злочинів розглядається у відповідних розділах навчального посібника.

Усі посадові злочини можуть бути класифіковані на: посадові злочини корисливої спрямованості (хабарництво, зловживання владою) і некорисливої (перевищення влади, халатність, посадовий підлог), хоча корисливі мотиви можуть мати місце і при вчиненні цих видів злочинів. Серед них найбільшу суспільну небезпеку має хабарництво. Воно призводить до дезорганізації управлінської діяльності, підризу авторитету органів влади і управління. Досить часто хабарництво поєднується із вчиненням

різноманітних економічних злочинів. Ці та деякі інші обставини обумовлюють високий ступінь соціальної небезпеки цього злочину і віднесення його до категорії тяжких.

Посадові злочини є одним з основних чинників, що створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку України. Вони роблять суттєвий негативний вплив на всі важливі сторони суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну і правову сферу, громадську свідомість, міжнародні відносини. Такі злочини підривають авторитет держави, завдають шкоди утвердженню демократичних основ управління суспільством, побудові і функціонуванню державного апарату, порушують принципи верховенства закону і права, сприяють криміналізації економічних відносин, живлять організовану злочинність, нищать духовні та моральні цінності.

В останні роки, за наведеними даними кримінально-правової статистики, рівень посадових злочинів значно зріс. Так, якщо у 1990 році було зареєстровано 3199 посадових злочинів, то у 1995 — 5760, у 1996 — 8159, у 1997 — 11828. На жаль, кримінальна статистика не відбиває дійсних обсягів цих злочинів через високий рівень їх латентності, труднощі виявлення і низьку ефективність діяльності правоохоронних органів. Тому, виходячи з офіційних статистичних даних, можемо зробити висновок лише про активність діяльності правоохоронної системи у цьому напрямі. Однак і ці дані свідчать про неухильну тенденцію до зростання посадових злочинів, що пов'язано із загальним зростанням злочинності.

За даними судової статистики, за вчинення посадових злочинів (статті 165-172 КК України) у 1996 році було засуджено 1399 осіб, що у загальній структурі засуджених становить 0,6%, у 1997 році — 2273, що склало 1%. У 1992 році за одержання хабара було засуджено лише 72 особи, за посередництво у хабарництві — дві особи, за дачу хабара — 51 особа. У 1993 році ці показники склали відповідно 118, 9, 76 осіб. У 1995 році — відповідно 213, 8, 73 особи. У 1995 році — 234, 11, 62 особи. У 1996 році — 306, 9, 123 особи, у першій половині 1997 року — 145, 10, 87 осіб.

За оцінками деяких спеціалістів до кримінальної статистики потрапляє від 2 до 5% хабарництва. На нашу думку, рівень латентної злочинності хабарництва набагато вищий. Майже кожний з опитаних нами громадян давав хабара посадовим особам, а більше 70 % робили це неодноразово.

Кримінальна і судова статистика не дають показників про інші види посадових злочинів, однак і аналіз наведених дає змогу дійти висновку, що у структурі посадових злочинів домінують посадовий підлог, зловживання владою або посадовим становищем, одержання хабара.

Випадків хабарництва, вчиненого за попередньою змовою групою осіб, у 1996 році було виявлено 512, у 1997 — 697, у 1998 — 741; вчинених посадовою особою, яка займає відповідальне становище, в 1996 році — 321, у 1997 — 459, у 1998 — 571. Раніше судимі за хабарництво (ч. 2 ст. 170 КК) склали: у 1996 році — 83, у 1997 — 151, у 1998 — 278 осіб.

Характерною ознакою контингенту осіб, які вчиняють посадові злочини, є відносно велика питома вага жінок (близько 40%). Їх частка у цих злочинах у чотири-шість разів вища, ніж серед інших видів злочинів. Це пов'язано з переважною кількістю жінок серед працівників сфери господарського управління, торгівлі, побутового обслуговування тощо, де у першу чергу вчиняються посадові злочини (кожна друга-третья особа з них належить до сфери торгівлі і обслуговування).

Посадові злочини вчиняють переважно особи віком більше 30 років (75%). Це також пояснюється загальною демографічною характеристикою осіб, що працюють на відповідних посадах (зокрема, особа призначається на посаду, пов'язану з матеріальною відповідальністю, як правило, тоді, коли має трудовий стаж і життєвий досвід). Відповідно у контингенту, який розглядається, вищим є і освітній рівень порівняно із злочинцями інших категорій (близько третини мають вищу або середню спеціальну освіту).

Особи, які вчиняють злочини, пов'язані з порушенням посадових обов'язків, належать, як правило, до числа робітників, що мають безпосередній доступ до майна (комірники, касири, старші продавці, завідувачі відділами, складами, магазинами), або до співробітників, що здійснюють контроль за діяльністю останніх (бухгалтери, ревізори, інвентаризатори). Посадові особи адміністративного апарату складають невеликий відсоток (10,5%) від загальної кількості тих, хто вчинив посадові злочини.

Типовою для більшості осіб, які вчиняють посадові злочини, є відсутність спеціальної підготовки для здійснення управлінської діяльності, що ускладнює виконання службових обов'язків або сприяє формуванню неправильного ставлення до них.

Як уже зазначалося, значну частку посадових злочинів складають навмисні корисливі злочини (зловживання посадовим становищем, одержання хабара, посадовий підлог) або недоброякісне, халатне виконання обов'язків.

Негативні якості, властиві посадовим особам, які вчиняють корисливі злочини, подібні до особливостей, що характеризують осіб, які вчиняють розкрадання з використанням посадового становища. У свою чергу, особливості характеристики посадових осіб, які злочинно-недобросовісно виконують свої обов'язки, мають певну тотожність із особливостями осіб, які припускають злочинні порушення правил безпеки руху, техніки безпеки тощо. Зокрема, особам, які вчиняють посадові злочини, властиві такі риси, як корисливість, потяг до проявів адміністрування (це характерно для тих, хто припускає перевищення повноважень), зневага до закону і нехтування обов'язками виконувати його, підлабузництво, формальне або легковажно-безвідповідальне ставлення до наслідків своїх дій і рішень, зневага до людей тощо. Нерідко має місце і схильність до пияцтва, розгульного способу життя.

Серед посадових осіб, засуджених за халатність, переважають працівники господарського апарату (майже 80%); серед останніх перше місце посідають (не набагато більше половини) працівники торгівлі і, у першу чергу, посадові особи, які несуть матеріальну відповідальність за доручене їм майно, нестача якого виявляється при інвентаризації і ревізіях. На другому місці — особи, зайняті у виробництві (23%).

Аналогічна картина спостерігається і з таким видом посадових злочинів, як зловживання посадовим становищем. Тут домінують зловживання працівників господарського апарату, при цьому у таких його галузях, як торгівля (половина усіх випадків), і на виробництві (одна п'ята частина).

Серед одержувачів хабара на першому місці працівники адміністративного апарату (близько однієї третини хабароотримувачів) і на другому місці — працівники торгівлі (дещо більше однієї чверті).

Переважає більшість (до 95%) посадових осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, — представники середньої і найнижчої управлінської ланки. Серед них перше місце займають низові працівники, які безпосередньо несуть матеріальну відповідальність за майно, що їм доручене, — продавці, касири, комірники, завідувачі відділами баз, магазинів. Рахівники, які відповідають за постановку обліку майна (бухгалтери), а також за здійснення безпосереднього контролю за його зберіганням (інвентаризатори, ревізори), складають одну десяту засуджених. Працівники адміністративного апарату рідко виступають у ролі суб'єктів посадових злочинів.

За морально-психологічною спрямованістю особистості суб'єктів зловживання владою і халатності можна розподілити на кілька умовних типів.

1. Працівник господарського апарату, який розглядає своє посадове становище, головним чином, з корисливих позицій або інших особистих вигод; впевнений у владі грошей; одержує особисті матеріальні вигоди за рахунок державних або громадських організацій або окремих громадян; знає справу, вмілий організатор, але ігнорує інтереси служби, цікавиться ними лише для того, щоб залишатися на посаді, яку він обіймає. Звичайно приховує злочини, які вчиняють підлеглі, чим зміцнює своє становище серед них.

2. Посадова особа господарського і адміністративного апарату, у якої домінуючим мотивом злочинних зловживань є кар'єризм. Така особа стає на злочинний шлях, переслідуючи, у першу чергу, особисті інтереси, які виявляються у бажанні репрезентувати себе як працівника, який заслуговує подальшого просування по службі.

3. Посадова особа, як правило, низової або середньої ланки господарського апарату, яка не має достатньої кваліфікації. Мотиви посадових злочинів — забезпечення нібито інтересів підприємства, вузьковідомчий підхід до вирішення посадових обов'язків. Нерідко керується порочною формулою протиставлення доцільності і законності. Не вміючи організувати роботу, долати труднощі, що виникають, законним шляхом, легко йде на правопорушення.

4. Серед суб'єктів посадових злочинів певне місце посідає особа, яка дала згоду на виконання службових обов'язків, але недостатньо компетентна для успішного їх виконання. Така особа з самого початку виявляє самовпевненість, не підкріплену необхідними знаннями, навичками і здібностями для виконання відповідних організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків. Для суб'єктів посадової халатності характерний мотив безвідповідального, легковажного, недисциплінованого ставлення до служби.

За морально-психологічною спрямованістю хабарників можна теж виділити кілька типів.

1. Звичайний хабарник, який займається своєю злочинною діяльністю тривалий час, оскільки вміло маскує її. Він дуже активний у вишукуванні можливостей одержати хабара. Готовий одержувати його у будь-якому вигляді, але краще за все — грошима. Нерідко дотримується твердого "тарифу" за виконання службових дій, пов'язаних з наданням громадянам конкретних благ матеріального або іншого характеру. Такий тип хабарництва — найбільш суспільно небезпечний.

2. Хабароотримувач порівняно нестійкого типу, який виявляє нездатність утриматися від спокуси одержати “винагороду” за виконання посадових обов’язків. Активних дій, спрямованих на вишукування можливостей одержати хабара, він не робить. Значно частіше подібному суб’єкту злочину властива схильність до алкоголізму; схилення його до одержання хабара здійснюється у компанії “друзів”.

Серед хабародавачів можна виділити два типи, які різко відрізняються один від одного.

1. “Злісний” хабародавач часто користується хабаром та іншими видами “подяки” для досягнення як законних, так і протиправних цілей; додержується поглядів, що “все продається і все купується”. Якщо він є посадовою особою, то використовує і свої обов’язки відповідно до вказаної формули. У випадку, коли зустрічається з відмовою прийняти від нього “подяку”, пояснює це тим, що не “знайшов підходу”.

2. “Випадковий” хабародавач, який зважається на дачу хабара після тривалих вагань, використавши усі можливі, на його погляд, законні засоби. Нерідко ним буває малоосвічена людина, яка недостатньо чітко уявляє собі легальні можливості здійснення своїх прав.

Чинники, причини та умови посадових злочинів

Тривалий час у радянській кримінології домінував погляд на причини посадових злочинів (із різними модифікаціями) як на результат дефектів у сфері психології індивідів і соціальних спільнот, тобто посадова злочинність пояснювалась виключно суб’єктивними факторами. Об’єктивні ж фактори, пов’язані з економічним буттям суспільства, роллю і становищем посадових осіб у системі суспільних відносин, розглядалися лише як умови існування посадових злочинів. Таке пояснення причин посадових злочинів зустрічається іноді й нині.

Подібний погляд на причини посадової злочинності уявляється необґрунтованим. Звичайно, соціально-психологічні моменти відіграють важливу роль у генезисі індивідуальної злочинної поведінки, але визнавати їх головними є помилкою, адже у взаємодії суспільного буття і суспільної свідомості визначальною є роль суспільного буття. Таке трактування причин посадової злочинності не може задовільно пояснити зміни у динаміці цих злочинів. Більше того, воно невірно орієнтує практику у питаннях організації соціальної профілактики посадових злочинів, яка обмежується переважно рекомендаціями морально-виховного характеру або посиленням кримінально-правової репресії.

На наш погляд, глибокий кримінологічний аналіз посадових злочинів можливий, передусім, з урахуванням досліджень базисних економічних процесів і становища посадових осіб у системі суспільно-економічних відносин. Криміногенні чинники, які визначають причини й умови посадових злочинів, досить численні, різноманітні й обумовлені суттєвими змінами у соціально-економічному житті суспільства. За їх сутнісною характеристикою вони можуть бути поділені на п’ять основних груп: політичні, економічні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові.

Специфіка дії політичних чинників в Україні обумовлюється характером переходу суспільства від партійно-тоталітарної системи до демократичної, соціальної, правової держави. При цьому гіпертрофовані командно-адміністративні методи і функції управління різними сферами суспільного життя (закритість державного апарату, відсутність ефективного громадського контролю за його діяльністю, тотальність державного регулювання тощо) не були змінені відповідно до обраного шляху реформування політичного та соціально-економічного життя держави.

Стратегічні помилки, допущені в процесі переходу від бюрократично-планового регулювання економіки до регулювання, що базується на ринкових відносинах, призвели до специфічних проявів корпоративного та локального регулювання, які не вдалося вчасно усунути або нейтралізувати. Вплив на економічні і політичні процеси в суспільстві почали здійснювати корпоративно-бюрократичні структури (клани), що призвело до дисбалансу в системі розподілу ресурсів і, як наслідок, — до появи сфер діяльності з надприбутками (бізнес у сфері виробництва та торгівлі металопрокатом, енергоносіями, банківська діяльність тощо) та сфер з низькою концентрацією ресурсів (сільськогосподарське виробництво, виробництво товарів народного споживання тощо).

Наслідком цього стали активізація економічних чинників формування сфер економіки з отриманням надприбутків; утворення монопольних об’єднань і надання їм переваг у фінансуванні та кредитуванні з боку державних чиновників; створення фінансових структур для обслуговування сфер економічної діяльності з надприбутками; протиправне перекачування державних ресурсів недержавним суб’єктам підприємницької діяльності; створення фінансової бази для організації корпоративно-бюрократичних структур; перекоси в ціноутворенні; значний спад виробництва у сфері економіки з низькою концентрацією ресурсів. Високий рівень тіньової економіки та організованої злочинності

зумовлює наявність значних нефіксованих коштів організованих злочинних угруповань, що використовуються для підкупу осіб, уповноважених виконувати функції держави.

Обрані способи приватизації та її фактичне здійснення призвели до перерозподілу державної власності на користь корпоративно-бюрократичних структур. У результаті відбулося різке зменшення валового національного продукту та відповідне зменшення прибуткової частини бюджету, що зумовило потребу збільшувати видатки на соціальний захист осіб з низькими доходами, кількість яких неухильно зростала. Для вирішення цих проблем було обрано не зовсім виправдані шляхи, а саме: посилення податкового пресу на суб'єктів підприємницької діяльності; значне розширення цільових фондів; збільшення кількості контрольно-фінансових органів; невиправдане збільшення нарахувань на фонд заробітної плати.

Ці та інші обставини зумовили різке розшарування суспільства за рівнем доходів, що призвело до знецінення чесної праці, поляризації населення за соціальним статусом і появи нової соціальної верстви надбагатих людей і, відповідно, зростання їхнього впливу на політичну сферу, включаючи їх безпосереднє проникнення у владні структури. Зазначені обставини не дали можливості створити ефективну систему політичних, економічних і соціальних інститутів, а, навпаки, призвели до ще більшого загострення протиріч, які сприяли значному зростанню злочинності, в тому числі і посадової.

До організаційно-управлінських чинників, що безпосередньо обумовлюють посадові злочини в Україні, належать недоліки механізму функціонування системи державного управління та формування його апарату, а саме:

- система державного управління залишається спрямованою на охоплення державним регулюванням найширших сфер суспільного життя, особливо в економіці, без реальної на те необхідності;

- діяльність державного апарату здійснюється без належної її регламентації, що в багатьох випадках дає можливість використовувати посадовим особам свої повноваження всупереч інтересам служби;

- необґрунтоване закріплення у нормативних актах альтернативності при прийнятті того чи іншого рішення без чітко визначених критеріїв такого вибору;

- управлінська вертикаль формується за принципом особистої відданості працівників;

- відсутня система детального регламентування підбору та розстановки кадрів апарату управління на конкурсних засадах з їх тестуванням на відповідність за професійним рівнем та з урахуванням моральних якостей;

- відсутність механізмів, які б обмежували можливість робити політичну кар'єру лідерам і членам злочинних угруповань і, відповідно, впливати на управлінський апарат держави;

- відсутність механізму постійної ротації та горизонтального переміщення державних службовців;

- відсутність ефективної системи соціального контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Соціально-психологічні чинники виявляються, зокрема, у тому, що:

- діюча в суспільстві система соціального контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб не є дійовою і не забезпечує виконання покладених на неї функцій;

- система державного контролю розвивається екстенсивним шляхом;

- фактично поза державним контролем залишається діяльність посадових осіб у таких важливих сферах, як, зокрема, формування і використання бюджету, приватизація, ліцензування, діяльність митних і податкових, правоохоронних і судових органів;

- у системі державних органів, покликаних здійснювати соціальний контроль, має місце тенденція до створення замкнутого середовища, з певною системою взаємопідтримки та самозбереження, з корупційними зв'язками контролюючих і контрольованих органів;

- відсутній належний механізм залучення громадян до здійснення соціального контролю за діяльністю посадових осіб органів влади і місцевого самоврядування;

- засоби масової інформації не достатньо виконують у сфері громадського контролю притаманні їм функції “четвертої влади”, не створено системи гарантій розвитку незалежної преси.

Соціально-психологічна обстановка в суспільстві сприяє росту корупції і характеризується такими явищами, як наявність негативних поглядів у груповій та індивідуальній свідомості щодо можливості лише шляхом корупції добитися певних благ; деморалізація значної частини державних службовців та працівників правоохоронних органів і, що особливо небезпечно, — деморалізація тих, які

займають відповідальне або особливо відповідальне становище; зміна стереотипів поведінки багатьох державних службовців, їх готовність без вагань порушити закон, норми моралі та професійної честі за винагороду; девальвація в суспільстві цілої низки моральних цінностей та втрата соціально-вартісних орієнтирів; невіра громадян у здатність органів державної влади і місцевого самоврядування розв'язувати їхні проблеми і зумовлене цим намагання вирішувати їх незаконним шляхом; протиріччя між потребами державних службовців, зумовленими їхнім соціальним статусом, та можливостями їх задоволення офіційним шляхом.

Правові чинники — це, перш за все, недосконалість чинного законодавства, яка знаходить свій вияв у тому, що воно не передбачає цілісної системи заходів протидії корупції, необхідного впливу на її причини та умови; окремі чинні правові норми мимоволі сприяють хабарництву; відсутні спеціальні правові норми, які б передбачали відповідальність юридичних осіб за їх участь у посадових злочинах; залишаються неврегульованими відносини особи з державою у сфері контролю за доходами та видатками, в тому числі відсутній обов'язок особи доводити правомірність отриманих доходів; мають місце значні недоліки в діяльності правоохоронних органів щодо виявлення, розслідування та судового розгляду фактів корупції.

Причини та умови посадових злочинів відбивають як загальний стан суспільства, об'єктивно існуючі в ньому протиріччя, так і суб'єктивні чинники, в тому числі відсутність політичної волі найвищих органів державної влади вести рішучу боротьбу з цим негативним соціальним явищем.

Попередження посадових злочинів

Попередження посадових злочинів становить узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на випередження появи передумов таких злочинів, їх послаблення, нейтралізацію та усунення. Здійснення цих заходів повинно сприяти реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства, його окремих інститутів. Головні з них передбачені у Концепції боротьби з корупцією на 1998-2005 роки, затвердженій Указом Президента України від 24 квітня 1998 року № 367/98. Тільки таким шляхом має бути закладено підґрунтя успішної роботи по зменшенню посадових злочинів до мінімального рівня.

Попереджувальні заходи політичного характеру зводяться до програмованості та предметності у впровадженні демократичних засад у різних сферах суспільної організації, зокрема, утвердженні у громадській свідомості розуміння, що посадова злочинність підриває авторитет і силу держави, етичні основи суспільства; послідовності і активізації проведення антикорупційної політики щодо службовців, схильних до корупційних вчинків; створення громадських формувань, незалежних державних структур для участі населення у боротьбі з посадовими злочинами.

В економічній сфері заходи з попередження посадових злочинів включають:

- визначення чітких критеріїв державного фінансування економіки і відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів;
- встановлення реальних механізмів обмеження легалізації “брудних” коштів;
- розроблення системи заходів щодо зменшення сфери і обсягу тіньової економіки, для чого, зокрема, створення умов для природної конкуренції та законної приватизації;
- створення сприятливих умов для внутрішнього інвестування легальної економіки;
- зменшення розмірів нарахунків на фонд заробітної плати;
- встановлення обов'язкового декларування майна і доходів фізичних осіб і запровадження ефективної системи контролю за доходами та видатками державних службовців та інших осіб через систему оподаткування;
- забезпечення поступового зменшення безготівкових розрахунків за участю громадян;
- запровадження загальнонаціонального інформаційного комплексу, в рамках якого здійснення постійного моніторингу кредитно-фінансового становища та грошових операцій населення;
- удосконалення порядку реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності і запровадження практики продажу примусово вилученого майна, а також майна підприємств, оголошених банкрутами, шляхом публічних торгів;
- звуження переліку видів підприємницької діяльності, які підлягають ліцензуванню;
- організацію гласних та конкурентних систем державного замовлення, приватизації, оренди державного майна;
- передбачення можливості повної чи часткової деприватизації, якщо приватизація здійснена з порушенням передбачених законом умов та порядку її проведення.

У соціальній сфері попередження посадових злочинів передбачає доведення рівня оплати праці державних службовців до рівня задоволення соціально-значущих потреб відповідно до їх соціального статусу; зміну системи соціального забезпечення населення через зменшення питомої ваги виплат на соціальні потреби у валовому національному продукті, що здійснюється через державний бюджет та загальнодержавні фонди; запровадження дійових механізмів задоволення окремих потреб державних службовців через довгострокове, в тому числі й поточне кредитування; реорганізацію діючої системи соціального страхування.

Попередження посадових злочинів заходами правового характеру означає:

- запровадження кримінологічної експертизи проєктів нормативно-правових актів;
- проведення ревізій норм чинного законодавства на предмет виявлення та вилучення положень, які сприяють проявам корупції;
- здійснення повної систематизації антикорупційного законодавства;
- закріплення у Кримінальному кодексі України загальних правил кваліфікації злочинів з метою зменшення рівня деформації правозастосовної діяльності;
- законне обмеження повноважень працівників органів дізнання, слідства, прокуратури щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності за реабілітуючих обставин осіб, стосовно яких порушено кримінальну справу;
- зменшення різниці між мінімумом та максимумом покарання (стягнення) у певно визначених санкціях.

У сфері державного управління з метою попередження покарання злочинів необхідно:

- запровадити систему підбору та розстановки кадрів, яка базувалася б на конкурсній основі, на точних і спеціальних правилах (на основі тестування і професійних іспитів) і забезпечувала б прийняття на службу найбільш підготовленого кандидата;
- ввести обов'язкові спеціальні перевірки кандидатів на зайняття відповідальних посад в органах державної влади, а також осіб, які обіймають ці посади, та визначити порядок їх призначення;
- удосконалити систему спеціальних обмежень, встановлених для державних службовців, з метою уникнення конфлікту інтересів;
- запровадити практику обов'язкової ротації керівних працівників та інших працівників правоохоронних органів;
- чітко регламентувати процедури прийняття управлінських рішень;
- обов'язково розглядати на засіданнях колегій міністерств і відомств питання про виконання законодавства про державну службу, боротьбу з корупцією, державну, виконавчу та трудову дисципліну, розгляд звернень громадян;
- регламентувати умови і порядок правомірного отримання державними службовцями подарунків;
- розробити та прийняти Кодекс поведінки державного службовця, Кодекс працівника правоохоронних органів, Кодекс честі судді, а також відповідних дисциплінарних кодексів з визначенням у них видів і меж стягнень за конкретні дисциплінарні правопорушення, порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- встановити дисциплінарну відповідальність посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування за ухилення від реагування, відповідно до закону, на критичні виступи засобів масової інформації щодо оприлюднення ними фактів корупції, порушень прав і свобод громадян;
- законодавчо врегулювати механізм обмеження політичного і управлінського лобізму;
- локалізувати функціонування організованої злочинності — витіснити її з тих сфер, де вона найбільше зближується з діяльністю апарату державного управління.

Попри всю важливість заходів попередження через об'єктивні та суб'єктивні обставини вони не завжди досягають своєї мети. Тому особливо гострою залишається проблема оптимізації шляхів виявлення, розслідування конкретних фактів посадових злочинів і притягнення винних посадових осіб до передбаченої законом відповідальності. Виявлення посадових злочинів через специфіку їх прояву становить надзвичайну складність. Це зумовлює високий рівень їх латентності, перебування поза сферою юридичної відповідальності значної кількості осіб, діяльність яких є суспільно небезпечною.

У зв'язку з цим є нагальна потреба в підвищенні ефективності діяльності спеціальних органів по виявленню конкретних фактів злочинної поведінки; проведення спеціальних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення злочинів; забезпечення цих заходів відповідними матеріально-технічними, криміналістичними, науково-методичними засобами.

З метою вдосконалення діяльності спеціальних органів, які здійснюють виявлення посадових злочинів, необхідно:

- переорієнтувати їх з виявлення незначних фактів корупції на виявлення найбільш небезпечних злочинів, а також проявів у найбільш важливих сферах життя держави та у сферах, де ця злочинність набула найбільшого розповсюдження;

- розробити та запровадити в діяльність правоохоронних органів необхідні методики виявлення та збору інформації про факти корупції на різних рівнях державного управління, у тому числі на найвищих, у сферах розпорядження державними коштами, приватизації, охорони здоров'я, освіти, інших сферах громадського і державного життя;

- чітко визначити порядок повної та своєчасної реєстрації повідомлень про вчинені злочини та інші правопорушення і встановити юридичну відповідальність за його порушення працівниками правоохоронних органів;

- розв'язати колізію, що існує у чинному законодавстві, щодо порядку надання інформації правоохоронним органам відносно коштів та майна окремих юридичних та фізичних осіб; уніфікувати та конкретизувати в єдиному законодавчому акті умови та порядок надання такої інформації правоохоронним та іншим органам.

Сучасний стан розслідування кримінальних справ та адміністративного провадження у справах про адміністративні правопорушення свідчить про те, що через низьку якість наданих судам матеріалів кінцеві рішення у цих справах не завжди приймаються своєчасно. Таке становище є результатом певних недоліків чинного законодавства, а тому з метою вдосконалення діяльності щодо притягнення до відповідальності винних у вчиненні посадових злочинів, необхідно:

- запровадити оновлені методики розслідування кримінальних справ та адміністративного провадження у справах про корупційні правопорушення;

- привести кримінально-процесуальне та адміністративно-процесуальне законодавство в частині доказування у відповідність із сучасними вимогами;

- забезпечити дійовий механізм захисту від посягання на життя, здоров'я, свободу та гідність свідків, потерпілих та інших учасників процесу.

Ефективна боротьба з посадовими злочинами не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості на будь-якому рівні, а потребує довгострокових соціально-економічних, політичних і правових перетворень. Ця діяльність повинна базуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів. При цьому пріоритетна роль має надаватися профілактичним заходам на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

Закон України “Про боротьбу з корупцією” // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 34.

Кальман О. Г. Взаємозв'язок організованої злочинності та корупції у сфері економіки // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 4 (11).

Кальман О. Г. Стратегія і тактика боротьби з корупцією // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю. Х., 1998. С. 160-163.

Шакун В. І. Влада і злочинність. К., 1997.

Міжнародні правові акти та законодавство країн про корупцію. К. 1999.

Розділ 10

Жіноча злочинність та її попередження

Кримінологічна характеристика жіночої злочинності

У загальному вигляді жіноча злочинність являє собою сукупність злочинів, які вчиняються жінками. Однак це не означає, що такі злочини вчиняються виключно жінками, хоча у Кримінальному кодексі України передбачений склад злочину, спеціальним суб'єктом якого є тільки жінка (вбивство

матір'ю своєї новонародженої дитини). Жіноча злочинність — складова частина всієї злочинності і підкоряється загальним її закономірностям та змінам. Традиційне ж у кримінології відокремлення і вивчення жіночої злочинності обумовлено тим, що вона має певні особливості. Останні пов'язані як з біологічними, так і — значною мірою — з соціальними чинниками. За цілою низкою біологічних, психологічних і соціальних чинників жінка природно і історично покликана виконувати специфічні функції і ролі, які обмежують коло її зовнішніх зв'язків і життєву активність, відбиваються на формуванні її свідомості і типу реагування на криміногенний вплив зовнішнього середовища, визначають форми поведінки.

Взагалі жіночій злочинності — у порівнянні з чоловічою — притаманні такі риси, як більша стабільність її кількісно-якісних показників, певна структурна одноманітність, менша агресивність, жорстокість, вандалізм тощо. Звичайно, історично змінюються соціальні умови, гострота реагування держави на недопустимі форми поведінки, у зв'язку з чим змінюється і кримінологічна характеристика жіночої злочинності.

Рівень жіночої злочинності значно нижчий за чоловічу і її питома вага у структурі злочинності в цілому складає приблизно 17 %. У 1996 році було виявлено близько 59 тис., у 1997 році — 58,7 тис., а у 1998 році — понад 57 тис. жінок, які вчинили злочини. Як видно, має місце незначне коливання рівня жіночої злочинності.

Жіночій злочинності притаманні певні особливості, зокрема, переважання в її структурі таких корисливих злочинів, як крадіжки приватного майна (до 15 %), обман покупців і замовників (14 %), розкрадання державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрата або зловживання посадовим становищем (до 11 %), розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки (до 10 %), шахрайство та ін. Переважна більшість цих злочинів має безпосереднє відношення до тієї роботи, яку виконують жінки (промисловість, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут, заготівля, освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, сільське господарство, підприємницька діяльність тощо).

Жінки все упевненіше займають в управлінському апараті, державних установах і організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційних та адміністративно-господарських повноважень, що впливає на рівень, структуру і динаміку злочинності.

Насильницькі злочини не є характерними для жіночої злочинності і найчастіше вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Але в останні роки проявляється негативна тенденція до різкого зростання кількості жінок, які притягаються до кримінальної відповідальності за тяжкі насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, корисливо-насильницькі злочини (грабіж, розбій), за злочини, пов'язані з наркотиками. І хоча питома вага цих злочинів у структурі жіночої злочинності поки що невелика, але при загальній тенденції до зростання злочинності взагалі і жіночої зокрема вона, певно, може збільшитися у найближчі роки.

В умовах соціально-економічної кризи, яка значною мірою впливає на соціально-психологічний стан сімейно-побутових відносин і виникнення сімейного неблагополуччя, зростають тяжкі насильницькі злочини в сім'ї. Мотивами вбивств і тяжких тілесних ушкоджень стають прагнення вирішити проблемні ситуації, старі конфлікти; помста, ревнощі, користь, страх тощо. За даними вибіркового дослідження сімейно-побутових злочинів, проведеного в Україні у 80-х роках, питома вага жінок склала серед тих, що вчинили навмисні вбивства, 7 %; тяжкі тілесні ушкодження — 3,5 %; тілесні ушкодження середньої тяжкості — 19,7 %; легкі тілесні ушкодження — 20 %. Показовим є той факт, що частка жінок у злочинах, які спричинили легкі тілесні ушкодження, у 5,7 разів більша за частку у злочинах, котрі потягли тяжкі тілесні ушкодження. Ці дані свідчать про те, що сімейно-побутові правопорушниця учиняють, як правило, менш суспільно небезпечні злочини, ніж чоловіки.

Жертвами сімейно-побутових злочинів, учинених жінками, стають чоловіки, колишні чоловіки, діти, сусіди, співмешканці, родичі, друзі та знайомі. Але більшість сімейно-побутових злочинів вчиняється проти подружжя, в тому числі колишнього, і співмешканців, з якими винні підтримували постійні і тісні контакти. За деякими спостереженнями в організації вбивств родичів на замовлення, як це не дивно, "пріоритет" належить жінкам.

Питання про місце алкоголю в системі чинників, що мають помітний зв'язок зі структурою жіночої злочинності, є особливо актуальним тепер, оскільки в алкогольний полон потрапляє все більше жінок. Характеризуючи вплив алкогольної обтяженості на види та форми злочинної поведінки, треба відмітити, що агресивні злочини не властиві жінкам-алкоголичкам. Типовими видами злочинів є злочини з корисливою спрямованістю, проти громадської безпеки, громадського порядку, здоров'я тощо.

Дослідженнями виявлена специфіка мотивів, які лежать у генезисі кримінальної поведінки. Встановлено, що агресивно-хуліганські мотиви мають невелику питому вагу. Частка вбивств у групі злочинниць-алкоголічок нижча, ніж у злочинниць без таких ознак. Особливе місце серед вбивств при обтяжуючих обставинах, які учиняють жінки-алкоголічки, займає вбивство з користі. Цільова спрямованість вчинків таких злочинниць — це задоволення потреби в алкоголі. Майно, речі, цінності йдуть на придбання алкогольних напоїв. Заради алкоголю вчиняються крадіжки, грабежі. Значну групу злочинів, які вчиняють жінки-алкоголічки, складають крадіжки приватного майна. Тут характерним є ненасильницький спосіб заволодіння ним.

Після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі багато жінок стає соціально неадаптованими, особливо зараз: самотність, відсутність житла і роботи, сімейних і родинних зв'язків, надії на майбутнє. Наслідком цього стає рецидив злочинів.

Вивчення особи жінки-злочинниці має важливе значення для пізнання причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі жіночої злочинності і забезпечують застосування відповідних попереджувальних заходів. Даній категорії осіб властиві як деякі загальні для всіх злочинців риси, так і специфічні, що виділяють їх з основної маси правопорушників. На думку дослідників, біологічні особливості жінок, обумовлюючи або в деяких випадках обмежуючи кількісні показники окремих видів злочинів, не виступають головними у поясненні детермінації злочинів. І все ж не можна не враховувати те, що жінки виявляються, наприклад, менш захищеними психологічно від різних ускладнень в їх житті. Основну масу злочинниць, які перебувають у місцях позбавлення волі, складають жінки віком від 20 до 40 років (більше 70 %), що пов'язано зі зміною соціального статусу жінок, їх соціальною незахищеністю, безробіттям, посадовим становищем та становищем у сім'ї. Понад третина жінок одружені, інші — незаміжні або вдови. Для жінок-злочинниць характерна середня і середня спеціальна освіта (до 80 %). Зростає кількість злочинниць, які мають вищу освіту. Освітній рівень жінок завжди був вищий за чоловіків, що взагалі характерно для населення країни.

Переважає більшість жінок працездатні (до арешту працювало понад 40 % злочинниць). Серед них робітниці і працівниці у галузі сільського господарства становлять близько 40 %; незначна кількість службовців і тих, хто навчається. Збільшується група злочинниць, які працюють у сфері підприємницької діяльності.

Серед засуджених збільшується частка іноземок і осіб без громадянства, що пояснюється зокрема незаконним проникненням емігрантів в Україну.

Що стосується кримінально-правових рис засуджених жінок, то частка раніш судимих складає близько 70 %. Спеціальний рецидив найбільш поширений серед жінок-алкоголічок і становить понад 40 %. Переважній більшості засуджених призначено покарання у вигляді позбавлення волі від одного до п'яти років.

Однією з найбільш поширених морально-психологічних рис жінок-злочинниць є алкогольна і наркотична залежність, дезадаптованість. Аналіз рецидивної злочинності жінок-алкоголічок і наркоманок свідчить про те, що під впливом алкоголю і наркотиків зростає число судимостей, настає соціальна деградація особи, формується стійка психологія паразитизму, яка веде до нових злочинів. Більшість із засуджених, особливо неодноразово, втрачає зв'язок з сім'єю, дітьми, роботою, не має житла, взагалі засобів до існування. Соціально-психологічний портрет жінки-злочинниці є драматичним.

Динаміка жіночої злочинності протягом останніх років має тенденцію до зниження, що може бути пояснено загальним зниженням рівня злочинності в Україні.

Криміногенні чинники, які детермінують жіночу злочинність

Кримінологічна характеристика жіночої злочинності, її помітні істотні відміни від чоловічої свідчать про вплив на цю відмінність явищ біологічного характеру. Щодо ролі біологічних чинників у формуванні особи людини, у тому числі особи злочинця, висловлюються різні погляди. Тому природною є постановка проблеми біологічної відмінності жіночої злочинності від чоловічої. Ще у XIX столітті представники соціологічної школи у кримінології пояснювали менші злочинні прояви у жінок як їх фізичною слабкістю, так і відчуженням від громадського життя, замкненістю у колі сімейних обов'язків. Ясна річ, фізичні можливості для реалізації наміру вчинення, наприклад, насильницького злочину у жінки, як правило, більш обмежені у порівнянні з чоловіком. В ході сімейно-побутових чи іншої природи суперечностей жінка звичайно не може завдати чоловікові істотної шкоди. Але в той же час не слід забувати про те, що для жінок типовим є вчинення злочинів із заздалегідь обдуманим

наміром (згідно з деякими даними, до 60 % навмисних вбивств). У чоловіків відповідний показник складає понад 40 %. Давно було зазначено, що заздалегідь обдумане вбивство припускає відсутність боротьби з боку жертви і тому воно більш легке для слабкішої фізично статі. Що стосується вчинення корисливих злочинів жінками, то тут фізичні можливості суттєвої ролі не відіграють.

Певне відокремлення жінки від інтенсивного соціального життя, без сумніву, стимулює зростання жіночої злочинності. Але тенденція подальшої емансипації жінки, більш активна її участь у матеріальному і духовному процесі життєдіяльності, різні соціальні мікрогрупи, в тому числі з антисуспільною спрямованістю, ведуть до соціального “перероблення” жіночої природи, деформації і деморалізації особи. Жінка стає більш схильною вирішувати життєві проблеми з допомогою злочину.

Прихильники антропологічної школи у кримінології наполягали на тому, що різниця кримінологічних показників жіночої і чоловічої злочинності обумовлена генетичною природою жінки, певною мірою “біологічним її недорозвиненням”. Зараз, мабуть, ніхто не заперечує проти того, що біологічні і психічні властивості жінки відіграють певну роль у формуванні її особистості. Більшість сучасних дослідників схильні стверджувати, що особистість — це соціально-біологічний продукт епохи. Особистість людини постійно формується (удосконалюється або деградує) під впливом біологічних, психологічних і соціальних обставин. Суспільство, щоправда, контролює головним чином соціальні реагування людини на зовнішні подразники і віддає пріоритет у причинному комплексі жіночої злочинності соціальним факторам. Дійсно, злочинна поведінка жінки, як і її правомірна поведінка, обумовлена зрештою не її біологічною статтю, а соціальними умовами. Наше життя зовсім недосконале і сприяє не тільки законослухняній поведінці. Як показують численні приклади, жінка все більше засвоює ті форми суспільної поведінки, котрі раніше були прерогативою чоловіків. Негативні стандарти поведінки, характерні для злочинців-чоловіків (зловживання спиртними напоями, наркотиками, паразитизм, аморальність, бездуховність тощо), стають все більше притаманні і жінці-злочинниці.

Таким чином, біологічні особливості жінок (порівняно з чоловіками), визначаючи або у деяких випадках і обмежуючи кількісно-якісні показники окремих видів злочинів, самі по собі не виступають як причина їх вчинення. Розглядати феномен жіночої злочинності, як і її малорозповсюдження, тільки через призму її біологічної обумовленості навряд чи правильно. Це мало що дає для її розуміння і для організації боротьби з цим негативним явищем.

Що стосується природжених або придбаних з часом — різних за природою — тілесних і духовних пороків, спадкових аномалій і хвороб, деяких акцентуацій особистості, то вони, зрозуміло, обтяжують формування і пристосування до життя особи взагалі і жінки зокрема. Але й вони у більшості самотійно теж не можуть бути “володарями” вибору варіантів її поведінки. Поєднані з несприятливими соціальними умовами виховання й існування, ці аномалії сприяють формуванню таких сталих рис і уявлень особи, які у конкретній ситуації визначають вибір злочинного шляху задоволення потреб і досягнення життєвої мети. Походження жінок-садисток, жорстоких вбивць, особливо небезпечних рецидивісток, свідомість яких перебуває десь на межі неосудності, є все ж рідкісним явищем, хоча випадки такі трапляються. Але це винятки.

У кримінологічній літературі (Ю. М. Антонян, М. М. Голоднюк, Ю. М. Крупка, В. О. Серебрякова, Т. М. Явчуновська та ін.) відзначається, що головними чинниками, з якими пов’язана жіноча злочинність та її різновиди, є:

- зростання напруженості у суспільстві, конфліктів і ворожнечі між людьми;
- поширення таких явищ, як п’янство, алкоголізм, аморальність, наркоманія, психопатія, проституція, бродяжництво, жебрацтво тощо;
- істотне послаблення основних соціальних інститутів і у першу чергу сім’ї;
- більш інтенсивна участь жінок у суспільному виробництві.

Несприятлива соціально-економічна обстановка в Україні спричинила погіршення морально-психологічного стану суспільства. Зазнає змін соціальна структура населення, відбувається розшарування людей за майновим станом, збільшується кількість людей, які не мають соціального захисту, і серед них багато жінок. Усе це різко знецінило працю, чесність, життя й здоров’я, призводить до напруженості і підвищеної конфліктності у суспільстві. Жінки набагато вразливіші до цих змін, які безпосередньо негативно впливають на виробничу і сімейно-побутову сфери. Джерелом більшості злочинів у цих сферах є погіршення матеріального становища і конфліктність, яка виникає з повсякденних міжособистісних стосунків. На порозі — безробіття, яке може мати масовий характер. Апатія, глобальна недовіра, нігілізм, цинізм, втрата віри у майбутнє превалюють у свідомості більшості

людей, сприяють наростанню ворожнечі, конфліктності, обману, користолюбству, виникненню гострих криміногенних ситуацій. Буття і свідомість співвідносяться тут у діалектичній єдності.

Споживацтво, інфантилізм, насильство, алкоголізм, наркоманія, аморалізм, проституція, бродяжництво, жебрацтво, психічні і соматичні захворювання та інші негативні явища, на жаль, все більше уражають жінку. Багато жінок-злочинниць вчинили злочини у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. В країні зафіксований факт зростання розповсюдження наркотиків та збільшення кількості їх споживачів. Наркоманки без певних занять створюють велику криміногенну небезпеку, оскільки для задоволення своїх потреб вони не мають інших засобів, крім проституції і злочину. Близько 60 % — це особи, які не працюють і не вчаться.

Кримінологічні дослідження свідчать про те, що поєднання негативних соціальних рис характеру з нервово-психічними захворюваннями (у межах осудності) утруднюють позитивну соціальну адаптацію і можуть сприяти вчиненню злочинів. Психічними захворюваннями в Україні страждають близько 1,2 млн. громадян, а це чимало. Серед виявлених психічних аномалій і захворювань, найбільш розповсюджених і серед жінок-злочинниць, є: хронічний алкоголізм, наркоманія, психопатія та деякі інші хвороби.

Важливою стороною діяльності людей є сімейно-побутова сфера, яка складається з трьох основних різновидів: внутрішньосімейний (відносини між подружжям, батьками і дітьми); особисто-побутовий (відносини у побутових мікрогрупах поза сім'єю); суспільно-побутовий (суспільний побут, побутові послуги, міжособистісне спілкування у громадських місцях тощо). Сім'я, сімейно-шлюбні, сімейно-побутові відносини займають важливе місце у житті жінок. Сім'я глибоко впливає на формування особистості жінки, її як позитивної, так і негативної поведінки. У злочинниць чітко простежується зв'язок між сімейним неблагополуччям і антисуспільними проявами. Сімейне неблагополуччя виявляється, перш за все, у сполученні таких обставин, як деформація сімейних зв'язків і стосунків; низький культурний, загальноосвітній і професійний рівень; примітивне коло інтересів, які нерідко стають домінуючими і переходять у антисуспільні; викривлення моральних і правових поглядів тощо. Деякі дослідження свідчать про високу спадковість антисоціальних властивостей. Існує причинна залежність між сімейним неблагополуччям і характеристикою особи майбутніх правопорушниць і злочинниць: 70 % дівчат-злочинниць — з неблагополучних сімей, 5 % — круглі сироти, 80 % — до засудження ніде не працювали і не вчилися. Деякі в 16–17 років мають тільки кілька класів освіти або лише в колонії навчилися читати. У ряді регіонів України кожний десятий злочин — на рахунок дівчат. Отже, коріння жіночої злочинності криються у неблагополучних сім'ях і злочинності саме дівчат.

Насилля у сім'ї притаманне не лише низьким соціальним верствам населення. Воно має місце і у так званих благополучних сім'ях. Страх перед самотністю, економічна незахищеність — причини того, що сімейне насильство залишається латентним, безкарним довгий час і спонукає жінку до насильницької дії.

Міцність і стабільність сімейно-побутової сфери є чинником впливу позитивного характеру на напрям думок і поведінки жінки. Порушення у цій сфері, послаблення контролю, втрата нею регулюючих функцій, сімейний дискомфорт негативно впливають на жінку і ведуть до зміни її ролі і обов'язків у сім'ї. Сьогодні в Україні кожна десята жінка не має сім'ї і живе самотньою; розлучено — 15 % жінок, 5 % — удів. Майже половина неодружених жінок, які живуть окремо від родичів, мають вік до 30 років. Третина самотніх жінок мають вік 30–49 років. Такі порушення демографічної структури складу жінок неминуче відбиваються на багатьох інших соціальних явищах, у тому числі і на жіночій злочинності. Кримінологами давно вже помічено, що злочинна діяльність жінки обумовлюється її найближчим оточенням, особливо близькими їй чоловіками. У бізнесі жінки дуже залежать від інших.

Розпад сім'ї, особливо після засудження жінки до позбавлення волі, — це особиста трагедія, яка часто веде її до десоціалізації і деградації. Психічні стереотипи, соціальні зв'язки жінок руйнуються швидше і глибше, ніж у чоловіків. Втрата життєвих стимулів, невіра у краще майбутнє, справедливність, добро призводять до продовження злочинної діяльності. У місцях позбавлення волі нерідко формуються або професіоналки, або ядро майбутніх банд.

Емансипація, поступове втілення у життя демократичних принципів та деякі інші соціальні обставини потягли за собою більш активну участь жінок у виробництві і громадському житті. Як вже відмічалось, у багатьох галузях народного господарства, науки, охорони здоров'я, мистецтва, культури, освіти тощо жінки складають більшість працюючих. Немало жінок обіймають різні керівні посади, займаються підприємництвом і бізнесом.

Відомо, що соціалізація людини здійснюється через засвоєння нею певних законів, моральних вимог, системи цінностей. Перекося в економічній, соціальній, політичній сферах впливають на людей,

нерідко деформуючи їх уявлення про добро і зло, стираючи межу між дозволеним і порушенням закону. В основу певної системи цінностей, з якою зіштовхнулася сучасна жінка, покладені гроші, особиста вигода, ідея збагачення за будь-яку ціну. Хабарництво, розкрадання, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, шахрайство з фінансовими ресурсами, корупція стали нормою життя. В цих несприятливих соціально-економічних і психологічних умовах виникає безліч криміногенних ситуацій, в яких — з своєї чи чужої волі — опиняються працюючі на різних посадах жінки. Орієнтація на егоїстично-споживацькі цінності, скрутне матеріальне становище, тривога за майбутнє сім'ї, мінливі перипетії бізнесу, мотиви престижу, бажання розбагатіти, позбавитися обов'язків породжує і сприяє зростанню корисливої, корисливо-насильницької і насильницької злочинності.

Разом з тим багато жінок виконують тяжку і малокваліфіковану роботу. Непrestiжність праці, відсутність належної освіти і кваліфікації, недостатній інтелектуальний рівень, соціальна безперспективність, сімейно-побутові негаразди тощо негативно впливають на фізичний і психічний стан жінок. За даними деяких кримінологічних досліджень більша частин жінок-бродяг раніше була зайнята на тяжких, малокваліфікованих роботах, а п'ята частина жінок, засуджених до позбавлення волі, не мала взагалі будь-якої кваліфікації.

Малозабезпеченість і незабезпеченість сімей, члени яких і самі часто є безробітними, стають провокуючим приводом до вчинення злочинів. Високий рівень поінформованості про наявність престижних речей і коштовностей входить у протиріччя з можливістю їх законного придбання. Вирішується протиріччя нерідко шляхом корисливих злочинів (крадіжки, розкрадання, шахрайство тощо).

Треба підкреслити: не сама по собі історично обумовлена тенденція більш активної участі жінок у суспільному житті породжує і сприяє зростанню жіночої злочинності. Визначальним при вчиненні злочинів виступають соціальні протиріччя і поєднані з ними негативні явища й процеси.

Злочинність жінок детермінується також недоліками роботи суб'єктів боротьби зі злочинністю, пропагандою у засобах масової інформації культу грошей, багатства, насильства, жорстокості, сексуальної свободи, романтизації злочинного світу. За статистичними даними, частина злочинів вчиняється саме під таким негативним впливом.

Не треба виключати й свідому злочинну діяльність злісних рецидивісток і злочинниць-професіоналок з їх корисливо-паразитичною психологією, які поділяють принципи злочинної субкультури і для яких вчинення злочинів — звичайне і необхідне заняття.

Попередження жіночої злочинності

Попередження жіночої злочинності — невід'ємна частина системи попередження злочинності взагалі. Вона також здійснюється на двох рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному.

Очевидно, що головну роль у попередженні жіночої злочинності відіграють соціально-економічні, політичні, ідеологічні, культурно-виховні, організаційно-управлінські, правові та інші заходи, які є основою для оптимального вирішення проблем поєднання громадських, виробничих і сімейно-побутових інтересів жінок і сім'ї. Стратегічні напрями державної політики щодо становища жінки, як конституційно рівноправного з чоловіками члена суспільства, передбачені перш за все в Конституції України. У статті 24 проголошено: "Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям".

У постанові Верховної Ради України від 5 березня 1999 року "Про Декларацію про загальні принципи державної політики відносно сім'ї і жінок" визначені такі головні напрями державної політики у цій сфері: розробка і вдосконалення законодавства щодо питань становища сім'ї і жінок відповідно до норм міжнародного права; створення правових, суспільно-політичних і соціально-економічних умов для поліпшення становища сім'ї і жінок; підвищення ролі жінок у суспільстві; більш повне розкриття інтелектуальних і творчих можливостей жінок; організація сприятливих умов для повноцінного розвитку і виховання дітей у сім'ї; підтримка заходів щодо підвищення культурного, освітнього, морального рівня сім'ї і кожного її члена та ін.

Національні програми боротьби зі злочинністю, інші законодавчі акти України містять конкретні пропозиції загальносоціального характеру, спрямовані на створення сприятливих умов життєдіяльності жінок, їх соціальної захищеності, усунення сімейного неблагополуччя тощо.

Отже, загальносоціальне попередження жіночої злочинності — це завдання соціально-економічної системи країни вжити обґрунтованих, ефективних, комплексних, конкретних, реальних за часом заходів щодо вдосконалення тих відносин, які стосуються проблеми становища жінки у нашому суспільстві.

Спеціально-кримінологічне попередження жіночої злочинності складається з заходів кримінологічної профілактики, запобігання злочинам та їх припинення.

Кримінологічна профілактика злочинів. Важлива роль у радикальному зменшенні жіночої злочинності належить передбаченню і своєчасному випередженню виникнення і поширення криміногенних явищ, які можуть детермінувати або детермінують злочинність жінок. Профілактика випередження включає широкий комплекс заходів: соціально-економічних (забезпечення жінки роботою і заробітною платою, підвищення її освіти і кваліфікації, допомога сім'ї, лікування хворих на алкоголізм, наркоманію, психопатії та ін.); ідеологічних (захист моральності, гідності і честі жінки, поліпшення адаптаційних можливостей тих, хто відбуває покарання у місцях позбавлення волі, боротьба з кримінальною субкультурою тощо); соціально-гігієнічних, які перешкоджають виникненню, розповсюдженню і рецидиву криміногенних явищ зовнішнього середовища, де відбувається фізична і моральна деформація жінки (рання сексуальна деморалізація, розпад сім'ї, позашлюбна народжуваність, відмова від виховання дітей, розумова відсталість та ін.); лікувально-профілактичних (скажімо, рання діагностика та виправлення різних психічних аномалій, психопатій, вдосконалення системи соціально-трудової адаптації жінок з такими відхиленнями психіки, патронаж тощо). Треба зазначити, що здійснення кримінологічної профілактики випередження жіночої злочинності потребує значних матеріальних та інших ресурсних витрат.

Ще багато негативних суспільних явищ у сучасному житті не можуть бути усунуті тими заходами, які є зараз у розпорядженні суспільства. Це реальний факт і на нього необхідно зважувати. Єдино можливий засіб профілактичного впливу на такі явища — обмеження їхнього криміногенного впливу. Обмеження криміногенного сімейного неблагополуччя, віктимності, кримінальної субкультури, пияцтва, наркоманії, бездоглядності дітей, бродяжництва, жебрацтва — шлях до скорочення злочинності жінок.

У сучасних умовах важливого значення набувають питання усунення детермінант злочинної поведінки жінок. До речі, суспільство не може похвалитися успішним знищенням найбільш поширених негативних явищ, що супроводжують людство. Навпаки, все більше жінок уражається цими антисуспільними явищами (аморалізм, п'янство, алкоголізм, наркоманія, злочинність).

Криміногенні явища, які детермінують жіночу злочинність, як відомо, розрізняються залежно від соціального рівня суспільних відносин: від недоліків, пов'язаних з порушеннями у сімейно-побутовій сфері конкретних осіб чи груп населення до криміногенних явищ і процесів, що охоплюють значний прошарок населення.

Отже, компетентні органи повинні максимально конкретизувати заходи по профілактиці криміногенних явищ у певні строки. Невдачі у проведенні профілактики злочинів, які вчиняють жінки, можуть свідчити як про неадекватність використання засобів, так і про неналежний для цього час. Подати допомогу жінкам, які відбувають строк позбавлення волі, або тим, що вже відбули покарання, або конкретним неблагополучним сім'ям набагато легше, ніж, скажімо, підвищити соціальний контроль за виконанням жінками їх сімейних ролей чи усунути серед них п'янство, наркоманію, проституцію тощо. Тому напрями попередження злочинності взагалі потребують розробки цільових програм щодо попередження саме жіночої злочинності.

Певне профілактичне значення має захист матеріальних об'єктів та особи від злочинних посягань з боку жінок. Профілактика захисту ставить за мету створення достатнього захисту і безпеки матеріальних цінностей і особи, а також зовнішні перешкоди для такого посягання (наприклад, введення особливого порядку придбання і реалізації цінностей, усунення віктимного стану певних осіб, негайне реагування на насильство в сім'ї тощо).

Запобігання злочинам. Головне завдання запобігання злочинам полягає в тому, щоб не допустити їх вчинення з боку певних осіб чи груп, у яких виник чи є вже сталим намір на вчинення злочину, або їх поведінка свідчить про можливість такого розвитку подій. Це стосується, перш за все, тих жінок, у яких склалася несприятлива конкретна життєва ситуація в сім'ї чи на виробництві, або вони ведуть аморальний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, наркотиками тощо. Крім того, ефект

запобігання злочинам може дати важка, але необхідна робота з жінками-рецидивістками, бродягами, повіями та ін. Індивідуальна робота по запобіганню злочинам з боку жінок по суті не відрізняється від такої ж діяльності серед чоловіків — потенційних злочинців, але й тут є своя специфіка. Робота по запобіганню жіночій злочинності повинна охоплювати ті сфери життєдіяльності жінок, які формують їх негативні риси і найчастіше викликають намір вчинити злочин. Це — сім'я, побут, виробництво. Заходи протидії злочинній мотивації складаються з заходів переорієнтації антисуспільної настанови, тобто створення й підтримки на належному рівні спеціальних економічних і соціально-психологічних програм, які розраховані таким чином, щоб жінка у соціальній групі отримувала б більш-менш повне задоволення необхідних для нормальної життєдіяльності потреб, і заходів активної протидії. Мета останніх — активно протидіяти криміногенній обстановці, ситуаціям, створення таких умов, які б усували або обмежували розповсюдження тієї чи іншої злочинної мотивації. До заходів індивідуального запобігання злочинам можна віднести заходи переконання, примусу, застереження, допомоги. Ці заходи досить різноманітні і для їх здійснення повинні залучатися різні суб'єкти попередження злочинності.

Припинення злочинів. Особливості попереджувальної роботи на стадіях підготовки до злочину і замах на злочин залежать від різного обсягу виконаної підготовчої злочинної діяльності (завершена чи не завершена підготовка, невдала підготовка і замах, закінчений чи не закінчений замах та ін.). Іноді з урахуванням характеру підготовки цієї діяльності, її обсягу, а також якостей винної особи недоцільно притягати її до кримінальної відповідальності. В інших випадках слід вжити заходів, які виключали б продовження злочинної діяльності, шляхом зміни раніш сприятливої для вчинення злочину обстановки. Нерідко слід активно втрутитися у злочинну діяльність, негайно припинити її, оскільки такі заходи є єдиним виходом з криміногенної ситуації (наприклад, припинення тяжкого злочину у сім'ї).

Для попередження незакінчених злочинів можуть використовуватись заходи спонукання, обережності або активного втручання. Заходи спонукання здійснюються з метою досягнення добровільної відмови від продовження злочинної діяльності (своєчасне виявлення початку злочинної діяльності, спонукання винних до добровільної відмови, проведення органами внутрішніх справ різних оперативних заходів по виявленню антигромадських елементів, пропаганда законодавства про добровільну відмову, усунення умов, які безпосередньо сприяють учиненню злочину, та ін.) Заходи обережності застосовуються для того, щоб створити умови, які виключають саму можливість чи перешкоджають продовженню початку злочинної діяльності (наприклад, посилення патрулювання громадських місць, зміна режиму роботи особи, виклик до міліції з поясненням причин антигромадської поведінки, вирішення міжособистісних стосунків мирним шляхом тощо). Заходи активного втручання — це оперативна робота відповідних державних органів і громадських організацій щодо припинення початку злочину, який не встигли попередити (затримання під час учинення незаконних дій, притягнення жінок до кримінальної відповідальності за інші закінчені посягання, арешт та ін.).

Зрозуміло, що ефективність заходів припинення злочинів, які учиняють жінки, потребують наявності добротної оперативної інформації, технічної озброєності і професіоналізму співробітників правоохоронних органів і громадських формувань.

Література

Голіна В. В. Жіноча злочинність в Україні: характеристика і попередження // Проблеми законності. Х., 1998. Вип. 33.

Денисова Т. Жіноча злочинність очами практика // В пошуках альтернатив тюремному покаранню. Матеріали міжнародного симпозіуму 15–16 січня 1997 року. К., 1997.

Криминология / Под ред. А. И. Долговой. М., 1997.

Кулик А. Г., Бобырь А. И. Общая тенденция преступности в Украине в 1972–1993 гг. и прогноз на ближайшее будущее / Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 1994. № 2.

Предупреждение семейно-бытовых правонарушений / Под ред. проф. Лопушанского. М., 1989.

Розділ 11

Рецидивна злочинність та її попередження

Поняття і кримінологічна характеристика рецидивної злочинності

Кримінологічне поняття “рецидивна злочинність” тісно пов’язане з кримінально-правовим поняттям “рецидив злочину”. Термін “рецидив” походить від латинського слова “recidivus” і означає те, що повертається, повторюється, тобто повторний прояв чогось. Поняття “рецидив злочинів” розробляється як у кримінально-правовій теорії, так і в кримінології. Чинне кримінальне законодавство України не містить поняття рецидиву злочинів. Стаття 26 Кримінального кодексу України регулює підстави і порядок визнання злочинця лише особливо небезпечним рецидивістом.

У теорії кримінального права є погляд, що рецидив злочинів охоплює випадки, коли особа вчиняє новий злочин після засудження її за раніш учинений злочин при наявності у неї непогашеної або незнятої судимості. Такий рецидив отримав назву легального. Залежно від характеру вчинених особою злочинів, кількості судимостей у злочинця, ступеня суспільної небезпеки злочинів, що входять до рецидиву, легальний рецидив класифікується за такими видами: загальний і спеціальний рецидив, простий і складний (багаторазовий), пенітенціарний і особливо небезпечний.

На противагу легальному рецидиву в кримінологічній літературі конструється інше поняття рецидиву, коли особа повторно вчиняє злочин (або низку злочинів) незалежно від кримінальних та кримінально-процесуальних наслідків першого злочину. Отже, кримінологічний рецидив злочинів — це повторне вчинення нового злочину особою, яка раніше вчинила злочин, незалежно від наявності у неї судимості. Кримінологічне поняття рецидиву дозволяє виділити повторні злочини, вчинені особами, до яких за різних обставин заходи кримінально-правового впливу взагалі не вживались; які мають непогашену або не зняту судимість; судимість яких погашена чи знята; відносно яких застосовані за попередні злочини інші, не кримінальні покарання або заходи впливу.

Рецидивна злочинність — специфічна частина загальної злочинності — являє собою сукупність повторно вчинених злочинів особами, які раніше вже учинили кримінальне посягання. Її можна розглядати як єдине ціле, що відокремлюється від усієї злочинності за особливою характеристикою особи злочинця-рецидивіста.

Розгляд рецидивної злочинності як єдиного цілого передбачає необхідність виявлення загальних її кількісно-якісних тенденцій, криміногенних детермінант, заходів попередження.

За деякими даними кількість злочинів, вчинених особами, які раніше вже учинили злочини, збільшилася за останні 25 років (1973–1998) більше як у 2,8 рази. Інтенсивне зростання рецидивної злочинності було відмічене у 1974, 1978–1983, 1987, 1989 роках, значно зменшився її рівень у 1977 і 1988 роках. У 1989–1993 роках кількість рецидивних злочинів зростала не так інтенсивно, як загальний рівень зареєстрованої злочинності. У зв’язку з цим їх частка у зареєстрованих злочинах у 1988–1993 роках коливалась у межах 18–21 %. У 1995–1998 роках питома вага рецидиву до числа розслідуваних кримінальних справ складала у середньому близько 19 %. Щодо абсолютних показників рівня рецидивної злочинності, то вони такі: 1995 рік — 60406; 1996 рік — 72140; 1997 рік — 74406 і 1998 рік — 81410. Отже, при зниженні рівня зареєстрованої злочинності за ці роки різко зростає рівень рецидивної злочинності. З урахуванням латентної злочинності можна припустити, що дійсний рівень рецидивної злочинності в Україні набагато вищий, ніж наведені дані кримінально-правової статистики.

Аналіз структури рецидивної злочинності та її змін тільки за чотири роки (1995–1998) також свідчить про негативні тенденції: зростання у цілому тяжких, особливо насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів, крадіжок, у тому числі з квартир, хуліганств. А взагалі по Україні кожний четвертий злочин у 1998 році був вчинений особами з кримінальним минулим і майже кожен другий злочин є тяжким. У структурі рецидивної злочинності “лідирує” корисливо-насильницька і корислива злочинність і це пояснюється тим, що більшість рецидивістів орієнтується на ті злочини, вчинення яких приносить швидку наживу. Традиційно криміналітет професіоналізувався на розбоях, грабежах, крадіжках приватного майна. Найбільш незахищеними і кримінально доступними стали квартири громадян, крадіжки з яких та розбійні напади на які стали загальним лихом в Україні. Разом з тим у середньому кожний десятий рецидивний злочин припадає на крадіжки державного та колективного майна з магазинів, фірм, баз, складів, інших приміщень. Як свідчить практика, організовані злочинні зграї рецидивістів, які часто формуються ще у місцях позбавлення волі, тривалий час безкарно обкрадають сільські магазини, корівники, птахоферми тощо.

Кримінологічні дослідження показують, що серед рецидивістів зросла частка осіб, які переорієнтовують свою кримінальну активність відповідно до змін, що відбуваються у соціально-економічних і політико-правових відносинах у країні. Спостерігається інтенсивна інтеграція деякої частини рецидивістів з лідерами економічної злочинності, їх активність у сфері приватизації,

вимагательства, рекету, контрабанди, контролю над торговельними об'єктами, шахрайство у підприємницькій і банківській діяльності, підробці грошей та ін. При цьому, як зазначається у публікаціях і досить драматично зображується в літературі і кінофільмах, рецидивісти вносять у таку діяльність злодійські норми поведінки і традиції, використовують найбільш витончені й жорстокі методи залякування, погроз і розправи.

За даними окремих кримінологів кількість рецидивістів, які учинили нові злочини однорідного складу, у 1997 році дещо зменшилася порівняно з 1996 роком. Якщо 1996 року таких рецидивістів було виявлено близько 4,3 тис., то у 1997 році — 3,5 тис., що складає приблизно 8,2 % від усієї кількості рецидивістів по лінії карного розшуку. Інша частина рецидивістів вчинила різnorідні злочини. На думку дослідників загальний рецидив означає зміну злочинної діяльності, на що впливають особистісні (суб'єктивні) і зовнішні (об'єктивні) фактори. Суттєво впливають на зміну злочинної діяльності п'янство і наркоманія. Частіше притягуються до відповідальності за загальний рецидив особи з нестійкою натурою, навіюваннями та імпульсивною поведінкою.

За кримінологічними дослідженнями у 1996 та 1997 роках було зареєстровано, відповідно, 1848 і 1524 випадки рецидивних злочинів, вчинених у групі. Це в середньому складає близько 40 % від загальної кількості виявлених за ці два роки рецидивістів. На факт підвищення професіоналізму і організованості рецидивних угруповань вказують кримінологи країн СНД (Росії, Білорусі), за даними яких у 1995 році частка рецидивістів, які вчинили злочини у групі, досягла 32 %. Характерно, що серед виявлених груп частка організованих значно вища. Деяке зниження групового рецидивізму в Україні може свідчити не про дійсне його зменшення, а про підвищення рівня організованості і захищеності злочинних угруповань від виявлення і покарання.

Що стосується кримінологічної структури рецидивної злочинності, то перш за все слід звернути увагу на її територіальну нерівномірність розподілу в Україні. Найбільш ураженими кримінальним рецидивізмом є ті ж самі області і регіони, в яких найбільший рівень зареєстрованої злочинності: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Київ, Автономна Республіка Крим, Харківська, значне зростання рецидивної злочинності спостерігається також у Закарпатській, Львівській, Херсонській та інших областях республіки.

Зростає кількість злочинів, вчинених рецидивістами з використанням вогнепальної зброї, транспортних засобів, опору правоохоронним органам.

Помітною є різниця інтенсивності рецидивних проявів серед різних категорій засуджених: частіше вчиняють такі злочини ті, хто відбували покарання у місцях позбавлення волі і протягом першого року після відбуття покарання.

Привертає увагу значний обсяг поспенітенціарного рецидиву, тобто вчинення особою нового злочину після звільнення з виправно-трудових установ. Так, у 1996 році з місць позбавлення волі звільнилося майже 60 тис. осіб. Проведені кримінологічні дослідження неодноразово ув'язнених, що відбувають покарання у виправно-трудових колоніях суворого режиму, показали, що переважна більшість засуджених не хочуть після виходу на волю повертатися до місць ув'язнення, але 67 % не впевнені в тому, що після відбуття покарання суспільство їх прийме, допоможе вирішити повсякденні проблеми, почати нове життя.

Динаміка рецидивної злочинності має сталу тенденцію до збільшення. Якщо у 1988 році було виявлено 33537 осіб, що вчинили злочин повторно, то у 1998 році — більше 50 тис. Неухильно зростає внутрішня динаміка (по видах злочинів) рецидивної злочинності. На її зростання впливають соціально-економічні і правові чинники.

Структура особи злочинця, в тому числі і особи рецидивіста, характеризується демографічними, соціально-рольовими, кримінально-правовими і моральними рисами. Переважна більшість рецидивістів — чоловіки. Частка неповнолітніх — 7–8 % від загальної кількості осіб, які вчинили злочини повторно. Кількість жінок серед дорослих рецидивістів складає 3–3,5 %, хоча на 10 тис. жінок, засуджених у 1996 році, 53 % було ув'язнено повторно. З числа неодноразово судимих 3,2 % складають особи, визнані судом особливо небезпечними рецидивістами.

Серед тих, хто раніше вчинив злочин по лінії карного розшуку, кожний 10-й рецидивіст має три і більше судимостей; значна частина рецидивістів перебувала під адміністративним наглядом. Як було зазначено, третина рецидивістів — це поспенітенціарний рецидив, майже 2 % з яких визнані особливо небезпечними рецидивістами.

З числа чоловіків і жінок шлюбного віку помітно більше несімейних. Сім'ї у засуджених до позбавлення волі, особливо жінок, часто розпадаються (приблизно кожна третя), а фактичні шлюбні відносини підтримуються десь у половини засуджених. У той же час майже 70 % рецидивістів

підтримують стосунки з родичами. Далеко не всі, навіть багаторазові рецидивісти стають “авторитетами”, лідерами злочинних угруповань, “блатними” і засвоюють, як зазначається в літературі, риси професійних злочинців.

Відносно моральних рис особи рецидивіста, то вона неоднозначна. З одного боку, частина рецидивістів, використовуючи нові економічні відносини, активно займається злочинною підприємницькою діяльністю і більшість їх злочинів нерідко залишається поза увагою правоохоронних органів. Такі злочинці йдуть на все заради наживи, застосовуючи у своїй діяльності злочинні засоби. Зовні вони можуть маскуватися під респектабельних законослухняних громадян. З другого боку, частина рецидивістів деградує. Це в основному рецидивісти старшого покоління, багаторазові “відсидки” яких довершують портрет патологічної, аморальної, хронічно хворої соматично і психічно, асоціальної людини. З досягненням 45–50-річного віку “кар’єра” рецидивіста, як правило, завершується, їх злочинність набуває примітивного, часто ситуативного характеру, поєднується з добуванням коштів на спиртні напої, наркотики. Багато рецидивістів не мають постійного місця проживання, засобів до існування, позитивних соціальних зв’язків, родини тощо. Особливо драматична доля жінок-рецидивісток, ресоціалізація яких проблематична.

Дослідження особи рецидивіста минулих років і сучасності свідчать, що їх загальними рисами є соціальна дезорганізація, соціопатія, відчуження від людських цінностей, перекручене уявлення про нормальні людські стосунки, соціально-моральна занедбаність, дезадаптованість, люмпенізація, емоційна нестабільність, алкоголізація, наркотизація, імпульсивність, деградація, а взагалі — розпад особистості.

З точки зору соціальної оцінки отримані при дослідженні рецидивістів дані дозволяють зробити висновок, що цих людей характеризує чітко виражена антисуспільна настанова особи. Соціальний зміст цієї настанови складає наявність у свідомості і поведінці рецидивістів таких усвідомлених антисуспільних поглядів і звичок, як корисливі і паразитичні устремління, зневажливе ставлення до людей і суспільного ладу, деформація поведінки у сфері сімейних відносин, аморальність, соціальна занедбаність, небажання виправлення і адаптації.

Типові загальні і специфічні кримінологічні риси особи злочинців-рецидивістів дозволяють групувати цих осіб. За типом стійкості і спрямованості антисуспільної настанови у кримінологічній теорії розрізняються три основних типи рецидивістів.

Рецидивісти антисуспільного типу. Цю групу складають найбільш небезпечні, кримінально активні, злісні злочинці. До них можна віднести особливо небезпечних рецидивістів, багаторазових рецидивістів, рецидивістів-гастролерів, лідерів кримінального середовища, “зłodіїв у законі”, злочинних “авторитетів”, “блатних”. Вони складають приблизно 40 % від загальної кількості тих, хто вчинив злочини.

Рецидивісти ситуативного типу. Для даної групи характерним є рецидив злочинів залежно від криміногенної ситуації, під значним впливом якої і вчиняється новий злочин. Зазначеному типу рецидивістів притаманні нестійкість ставлення до соціальних цінностей, відсутність більш-менш сталих моральних принципів, примітивність поглядів, імпульсивність реакцій тощо. До цієї групи належать рецидивісти, які вчиняють різноманітні злочини, рецидивісти-неповнолітні та ін. Їх частка у загальній масі рецидивістів дорівнює 30–35 %.

Рецидивісти асоціального (деградованого) типу. Характерним для цієї групи є тип особи з фактичним розпадом особистості. У таких осіб відмічається втрата основних життєвих позицій, суспільно-корисних зв’язків, глибока соціальна дезадаптація, що є наслідком зловживання алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами, психічних відхилень, тяжких хронічних соматичних захворювань. Через похилий вік і тривале перебування у місцях позбавлення волі, примітивізм потреб і інтересів, фізичну неспроможність вчиняти складні за задумом злочини такі особи учиняють дезадаптивні злочини — дрібні крадіжки, хуліганство тощо.

Таким чином, стан рецидивної злочинності в Україні в період соціально-економічного і політичного реформування можна оцінити як несприятливий. Він погіршується внаслідок дуже повільного зниження первинної злочинності. В умовах гострої соціально-економічної кризи і знедоленості переважної частини законослухняних громадян до злочинної діяльності залучаються все нові верстви населення, особливо молодь, у якої уявлення про власне майбутнє досить нечітке, через що підвищився рівень загальної криміналізації населення, розширилася соціальна база і для зростання рецидивної злочинності. За деякими прогнозами у найближчі роки можна очікувати значного підвищення рецидивної злочинності.

Причини та умови рецидивної злочинності

Рецидивна злочинність обумовлюється загальними причинами й умовами, які породжують злочинність і сприяють їй, і специфічними причинами й умовами, пов'язаними з обставинами вчинення першого злочину, процесом виконання покарання, умовами постпенітенціарного періоду, які впливають на вчинення саме повторних злочинів.

Отже, причини та умови рецидивної злочинності — це комплекс взаємодіючих детермінант, пов'язаних з несприятливим зовнішнім середовищем і особою злочинця, які обумовлюють продовження злочинної діяльності.

Специфічні причини та умови (детермінанти) рецидивної злочинності можна поділити на три групи:

- детермінанти, пов'язані з першою судимістю, першим вчиненням злочину особою;
- детермінанти, обумовлені процесом відбуття покарання, особливо покарання у вигляді позбавлення волі;
- детермінанти, які впливають на постпенітенціарну адаптацію.

Детермінанти, пов'язані з першим засудженням, першим вчиненням злочину, загальні і для первинних, і для повторних злочинів. Соціально-економічні і політичні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив найближчого оточення, засобів масової інформації, генетичні передумови становлення особи (нахили, темперамент, інтелект, спадкові соматичні і психічні хвороби, аномалії, криміногенні акцентуації тощо), конкретні життєві ситуації, що вбирають у себе різні криміногенні фактори, — все це формує особу з її системою настанов і особливостями характеру. Взаємозв'язок цих чинників виступає безпосередньою причиною будь-якого навмисного злочину, в тому числі і злочинів рецидивних. Як бачимо, детермінація повторного злочину відбувається на підставі взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників. Часто ці чинники продовжують діяти після першого засудження. Мабуть, саме цим пояснюється те, що кожний десятий рецидивіст раніше був засуджений до виправних робіт або умовно.

Разом з тим суттєве значення для рецидиву злочинів має факт продовження перебування особи у криміногенному середовищі або повернення її у нього після відбуття покарання чи умовно-дострокового звільнення. Поновлення старих зв'язків, криміногенне оточення, спілкування з особами з недалеким кримінальним минулим, кримінальна субкультура, встановлення нових, провокуючих на злочин контактів та інше сприяє створенню злочинних угруповань і вчиненню ще більш тяжких злочинів. За вибірковими даними близько 70 % тих, хто раніше відбув покарання, знову потрапляють у те саме соціальне оточення, яке раніше негативно вплинуло на них. До речі, вони й самі шукають і знаходять таке спілкування.

Вплив на рецидив злочинів другої групи детермінант, які пов'язані з негативними явищами у процесі відбуття покарання у вигляді позбавлення волі, відомий. Позбавлення волі характеризується моральними, психологічними та матеріальними збитками для засудженого, внаслідок чого принижується його соціальна цінність і підвищується відчуження особи від суспільства. Практично кожний другий засуджений має різні за походженням, але пов'язані з місцями позбавлення волі психічні відхилення. В колоніях перебувають переважно працездатні молоді люди. Більше 47 % засуджених мають вік до 30 років. Після 5–7 років безперервного перебування у переповнених виправно-трудовах установах настають незворотні зміни психіки. Понад 35 % тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення пристосувальних механізмів, які послаблені чи зруйновані. При відсутності такої допомоги вони поповнюють ряди рецидивістів. Жінки, засуджені на тривалий термін ув'язнення, в своїй більшості втрачають віру в себе, для них вирок означає проведення у місцях позбавлення волі найбільш активного періоду життя. Не маючи надії на дострокове звільнення, ці особи поступово деградує як у соціально-моральному відношенні, так і стосовно дотримання вимог режиму відбуття покарання. У них поступово розпадаються сім'ї, втрачаються соціально важливі зв'язки, руйнується особистість.

Теоретично головне призначення режиму відбуття покарання — це виховний вплив на засуджених, а примусова регламентація їх способу життя привчає засуджених до порядку, свідомого дотримання встановлених правил поведінки, дисциплінує їх, виховує потребу до праці, повагу до закону, правил співіснування, почуття колективізму та інші позитивні якості. Подібна характеристика режиму дозволяла припустити, що режим створює можливості для виявлення, формування та розвитку позитивного потенціалу особистості. Дійсність, однак, відкидає ці сподівання, хоча позитивні приклади були (колонія А. С. Макаренка, експерименти у Швеції, деяких штатах США). Але через те, що все в

місцях позбавлення волі спрямоване на жорстке регламентування життя людини до дрібниць і тим самим убиває в неї потяг до творчості, у засуджених прокидається усвідомлений або стихійний протест проти задушливих умов. Треба враховувати також існування неофіційних правил кримінальної субкультури, яка протистоїть режиму. Все це створює передумови для рецидиву злочинів у місцях позбавлення волі.

Крім того, у виправно-трудових установах мають місце втягнення засуджених у злочинний світ, нав'язування злочинських традицій і звичаїв, кримінальної ієрархії засуджених, за порушення яких настає розплата, підбурювання або примушування до злочину. Часто там збираються кримінальні зграї, які на волі займаються бандитизмом, грабежами, розбоями, вимагательством, квартирними крадіжками та ін.

Таким чином, ізолюваність людини від нормального суспільства призводить до криміногенних наслідків, зокрема, до рецидиву злочинів. Недарма склалася думка, що “тюрма — школа злочинності”, “наші тюрми є головним джерелом епідемії злочинності”, “рецидив має переважно пенітенціарну природу”, “чим раніше людина вчиняє злочин, за який її поміщують у місця позбавлення волі, тим імовірніше, що вона знову вчинить злочин” тощо. Із загальної кількості осіб, які щороку засуджуються в Україні до позбавлення волі, більше половини раніше вже відбували покарання.

Третя група детермінант рецидивної злочинності має залежність від попередніх груп причин й умов і безпосередньо впливає із складної для вирішення проблеми соціальної адаптації звільнених з місць позбавлення волі, розв'язання питань їх працевлаштування, побуту, реабілітації, контролю, допомоги.

Головна мета соціальної адаптації — ресоціалізація особистості. Під ресоціалізацією розуміється процес виправлення засуджених, формування у них законослухняної поведінки, стимулювання особистості на вироблення таких життєвих настанов, які відповідають соціальним нормам. Цей процес, як було показано, ще при виконанні покарання має багато негативних рис і наслідків. Суттєві недоліки характеризують його і після звільнення засудженого з місць позбавлення волі. Фактично робиться все (при добрих намірах!), щоб десоціалізувати особистість. Практика свідчить про те, що десоціалізована особа майже не піддається ресоціалізації. Як показали дослідження минулих років, майже 60 % звільнених від покарання не змогли і не бажали адаптуватися до трудових колективів внаслідок того, що не подолали надто високих, на їх думку, вимог колективу щодо дисципліни праці, правил співіснування, професіоналізму, освіти, норм поведіння, бар'єру відчуження членів колективу, конфліктів, які виникали у колективі через їх появу, тощо.

Особливо гостро питання працевлаштування постало сьогодні, і проблеми, з ним пов'язані, ще більше поглибились. В умовах ринкових відносин зникла та опіка над засудженими, що була характерна для 70–80-х років. Відсутність можливості працевлаштуватися, справжньої допомоги з боку держави, декваліфікованість, руйнування сімейних відносин, хронічні хвороби, часто — втрата місця проживання та інші негаразди є детермінантами рецидивної злочинності.

Повторному вчиненню злочинів сприяють недоліки, пов'язані з системою контролю за поведінкою тих, хто відбув покарання, з боку органів внутрішніх справ, котрі здійснюють профілактичний і адміністративний нагляд. Не виключено, що велика завантаженість співробітників органів внутрішніх справ, особливо дільничних інспекторів міліції, роботою з небезпечним контингентом, деяке зниження престижу правоохоронних органів у суспільстві, відсутність належної допомоги з боку місцевих органів влади та інші недоліки впливають на якість і результативність профілактичного і адміністративного контролю та нагляду і ведуть до повторної злочинності.

Має місце недостатня робота й інших суб'єктів попередження рецидивної злочинності, права та обов'язки яких щодо контролю за особами, звільненими від відбування покарання, вказані в статтях 117–119 Виправно-трудового кодексу України.

Перераховані групи детермінант, безумовно, створюють умови рецидивної злочинності, але вони не виключають суб'єктивного фактору — людину. Становлення рецидивістів на злочинний шлях залежить від них самих. Не слід робити з рецидивістів тільки жертв соціальних обставин або упущень у діяльності з попередження цієї злочинності з боку правоохоронних органів. Багато з них учиняють злочини повторно не випадково, не ситуативно, хоча буває й таке, а свідомо, звично, наполегливо. Прикладів тому безліч.

Попередження рецидивної злочинності

Рецидивна злочинність — складне явище, яке (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності і не може бути викоренене у найближчі часи. Максимум можливого у боротьбі з нею — зменшення її до певних розмірів, утримання на контрольованому рівні, здійснення ефективного контролю з боку суспільства та держави за її станом та заходами боротьби з нею. Основна ідея протидії рецидивній злочинності — це орієнтація всього суспільства і держави на необхідність довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею. Виникло (ще у давні часи) і набирає поширення на сучасному етапі чітке розуміння того, що для ефективної боротьби зі злочинністю взагалі і рецидивом зокрема потрібні не лише каральні, але й попереджувальні заходи, спеціальне реформування, в тому числі і реформи у пенітенціарній сфері. Ці заходи повинні бути спрямовані на вдосконалення суспільних відносин з метою створення всіх необхідних політичних, економічних і соціальних умов для задоволення духовних і матеріальних інтересів людини та кожної сім'ї. Все це сприяє, як свідчить вітчизняний досвід, поступовому усуненню негативних явищ і процесів, що породжують, відновлюють рецидивну злочинність і впливають на її зростання.

Загальносоціальне попередження рецидивної злочинності реалізує антикриміногенний потенціал суспільства в цілому, всіх його інститутів. Здійснення цих заходів зменшує суспільні протиріччя, криміногенне протистояння різних верств населення, соціальну дезорганізацію і людську деструктивність. Ці заходи мають бути спрямовані на попередження виникнення та усунення існуючих і майбутніх негативних суперечностей у суспільстві, пом'якшення наслідків кризових процесів, конфліктів та проблемних ситуацій у різних сферах людського буття і духовній сфері, сфері виховання неповнолітніх і молоді. Важливим загальносоціальним засобом попередження рецидивної злочинності є вдосконалення виховання людини. Це найбільш тривалий і важкий, але ж і найбільш надійний засіб попередження рецидиву, бо зникає його база — широка первинна злочинність. Самовиховання, сім'я, школа, оточуюче середовище, трудовий колектив, суспільство і держава повинні скласти єдину виховну систему. При здійсненні цього напрямку загальносоціального попередження рецидивної злочинності на ранній стадії соціалізації особи необхідно: відтворити в Україні єдину виховно-профілактичну систему; забезпечити неповнолітнім та молоді реалізацію конституційного права на життя і розвиток; змінити принцип виділення матеріальних коштів на розвиток і виховання, охорону здоров'я дітей і підлітків.

Спеціально-кримінологічне попередження рецидивної злочинності — це безпосередня протидія причинам і умовам, що її породжують або їй сприяють, формують сталу антисуспільну, деструктивну настанову у злочинців, послаблюють контроль над їх свідомою поведінкою, провокують повторні злочинні прояви; а також запобігання і припинення на будь-якій стадії початого злочину і ресоціалізація та адаптація осіб, що відбули покарання. Воно складається з таких трьох головних напрямів протидії рецидиву: кримінологічної профілактики, запобігання злочинам і припинення рецидиву злочинів.

Кримінологічна профілактика. Кримінологічна профілактика — це головним чином випереджальний напрямок попередження рецидивної злочинності. При здійсненні цього напрямку попередження рецидивної злочинності боротьба з нею виноситься на ранні стадії соціалізації особи. Правопорушення і злочинність неповнолітніх є важливим джерелом рецидивної злочинності. Її попередження необхідно починати з попередження первинної злочинності неповнолітніх. Треба рішуче усувати недоліки в професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виховання дітей, підлітків, молоді; вживати заходів для зменшення впливу негативних умов мікросередовища, що в сучасних умовах є досить складною справою; нейтралізувати сімейне неблагополуччя, де формуються стійкі криміногенні риси майбутнього рецидивіста; заборонити деморалізуючу пропаганду в засобах масової інформації цинічної позиції щодо шляхів досягнення особою матеріальних благ, сексуальної свободи, задоволення розбещених потреб за будь-яку ціну і будь-яким способом тощо. Ліквідація недоліків, що негативно впливають на первинну і повторну злочинність, повинна стати результатом загального оздоровлення і вдосконалення мікросередовища.

Попередження рецидивної злочинності неможливе без підриву і руйнування кримінальної ("блатної") субкультури, традиції і звичаї якої суперечать загальним людським цінностям і спрямовані на тримання особи в злочинних тенетах. Саме існування і впровадження злодійської субкультури у свідомість і поведінку засудженого сприяє його криміналізації, взаємному "кримінальному зараженню" злочинців, запобігає виправленню особи. Настав час розробити і впровадити дійові заходи протидії кримінальній субкультурі у місцях позбавлення волі.

Істотним резервом попередження рецидивізму злочинів є подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема своєчасне виявлення і розкриття злочинів, неухильне забезпечення принципів невідворотності і більш суворого покарання злочинців за новий злочин. На жаль, ці

принципи не завжди виконуються послідовно на практиці. Багато злочинців через різні обставини звільняються від покарання або засуджуються на незначні строки позбавлення волі, що викликає обурення такою несправедливістю не тільки суспільства, а й навіть інших засуджених.

Важливу роль у попередженні нових злочинів відіграє пенітенціарна і постпенітенціарна робота виправно-трудових установ і органів внутрішніх справ. Як зазначалося, саме позбавлення волі і місця їх відбуття значною мірою сприяють десоціалізації засудженого. Виникають проблеми адаптації і ресоціалізації особи злочинця, попередження рецидивних злочинів у місцях позбавлення волі. Безумовно потребують докорінної перебудови умови відбуття покарання у виправно-трудових установах. Тому насущною потребою пенітенціарного реформування є гуманізація системи відбуття покарання, орієнтація її на попередження і моральне оздоровлення засуджених. Очевидно, що першочерговим завданням є приведення у відповідність з Конституцією України і нормами міжнародного права чинного виправно-трудового права, яке б відповідало законодавству і моралі цивілізованого суспільства (кардинальна зміна умов утримання засуджених, зняття невинуватених обмежень, руйнування кримінальної субкультури, злочинної консолідації тощо).

З метою підвищення рівня постпенітенціарного попередження рецидивної злочинності заслуговують на увагу пропозиції багатьох авторів щодо: розроблення закону “Про постпенітенціарну систему”, де законодавчо визначалися б обов’язки державних органів, громадських організацій з соціальної адаптації засуджених; створення державної постпенітенціарної системи опіки з метою надання допомоги і підтримки засуджених до позбавлення волі; впровадження патронажної служби, яка проводила б і соціальну роботу та здійснювала нагляд за звільненими, надаючи їм психопедагогічну, психотерапевтичну, наркологічну, психіатричну, медичну, правову та матеріальну допомогу, що сприяло б зменшенню соціального відчуження; максимального стимулювання участі органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, спілок, рухів, соціальних груп, партій, окремих громадян у соціальній адаптації звільнених.

Суттєве значення для попередження рецидивної злочинності має адміністративний нагляд за певною категорією осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Відповідно до ст. 2 Закону України від 1 грудня 1994 року “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” такий нагляд строком від одного до двох років установлюється з метою попередження злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них. Адміністративний нагляд встановлюється судом і являє собою систему тимчасових примусових заходів спостереження і контролю за поведінкою звільнених, який здійснюється органами внутрішніх справ. Потребує вдосконалення як сам інститут, так і практика адміністративного нагляду, усунення формалізму в його здійсненні, підвищення індивідуальної ресоціалізаційної роботи з особами, які реально можуть вчинити новий злочин, насиченість періоду адміністративного нагляду позитивними обов’язками піднаглядного (наприклад, пройти курс лікування, навчання, відновити родинні зв’язки, працевлаштуватися тощо). Попередженню рецидивної злочинності можуть сприяти комплексні заходи соціального контролю і соціальної допомоги, неформальне проведення і дійсна зацікавленість у долі звільненого з місць позбавлення волі з боку правоохоронних органів, органів влади, трудового колективу, сім’ї. Досвід свідчить про те, що там, де виявляється активна і реальна турбота про долю засуджених (при їх наполегливому прагненні почати нове нормальне життя), там є успіх.

Специфіка попередження рецидиву з боку осіб, умовно засуджених або засуджених з відстрочкою виконання вироку чи відбування покарання, умовно-достроково звільнених, пов’язана головним чином з наявністю випробного терміну. Власне кажучи, випробний термін встановлюється заради попередження вчинення злочину. Це досягається саме загрозою збільшення покарання у разі вчинення нового злочину, а також активною участю громадськості і трудових колективів у відповідній виховній роботі з метою закріплення результатів виправлення і прилучення засуджених до чесного життя (статті 117–119 ВТК). На жаль, за останні роки вказаний вид соціального контролю практично не діє.

Особливу увагу слід звернути на відновлення серйозної профілактичної роботи з такими складними категоріями осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як психічно хворі, хронічні алкоголіки і наркомани, психопати, соціопати та ін. Ступінь їх соціальної запущеності, характер судимостей, поведінка у місцях позбавлення волі і після звільнення, психічна і соматична обтяженість, оточуюче середовище роблять діяльність з профілактики рецидиву злочинів майже безперспективною. В цьому разі вкрай важливе функціонування у кожній області Центрів соціальної адаптації і ресоціалізації, які включають соціально-психологічну і наркологічну служби, що деякою мірою сприятиме зменшенню гостроти проблеми постпенітенціарного періоду.

Запобігання та припинення рецидиву злочинів. В основі запобіжного попередження рецидивної злочинності лежать заходи: переорієнтації антисуспільної настанови осіб, які звільняються від відбування покарання; активна протидія рецидиву; організаційно-превентивна робота.

Кримінологічні дослідження показують, що значна група рецидивістів вчиняє нові злочини у перші дні або місяці перебування на волі. Можна сказати, що певна частина звільнених після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі виходить на волю з наміром продовжити злочинну діяльність і часом не приховує своїх поглядів. Отже, запобігання рецидиву зводиться до того, щоб спонукати тих, хто відбуває покарання, і тих, хто звільняється від нього, відмовитися від продовження злочинної діяльності. Зрозуміло, що для переорієнтації настанови на продовження злочинної поведінки на позитивні наміри необхідна система конкретних групових і індивідуальних заходів, які сприяли б вибору засудженим альтернативного, позитивного шляху свого життя.

Активна протидія рецидиву являє собою рішучі дії для схилення осіб до добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, роз'єднання злочинних угруповань та ізоляції лідерів, "авторитетів", організаторів, контролю за дотриманням правил і обмежень адміністративного нагляду з притягненням винних в його порушенні до відповідальності, соціальна і матеріальна допомога тим, хто має твердий намір відмовитись від продовження злочинної діяльності, тощо.

Організаційно-превентивна робота включає коло заходів, спрямованих на більш результативну організацію постпенітенціарної практики боротьби з рецидивною злочинністю. З метою надання державної і громадської допомоги доцільно створювати благодійні фонди для засуджених; відкривати безкоштовні нічліжки для безпритульних; більш широко включати у процес ресоціалізації релігійні організації, соціальні групи, окремих громадян; налагодити в країні через засоби масової інформації з допомогою і при підтримці громадськості контрпропаганду злочинної діяльності, ідеології і психології; протидіяти залученню у злочинну діяльність неповнолітніх та молоді. До заходів цього напрямку боротьби з рецидивною злочинністю належать також законотворча робота з удосконалення кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, виправно-трудового законодавства, підвищення рівня оперативно-розшукової роботи по виявленню і припиненню злочинної діяльності злісних рецидивістів і професійних злочинців; надійна взаємодія і координація зусиль правоохоронних органів у виконанні програм боротьби з рецидивною злочинністю, організація її прогнозування тощо. Потребує налагодження і вдосконалення міжнародне співробітництво у сфері боротьби з рецидивною злочинністю.

Література

- Бажанов М. И.* Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск, 1992.
- Беца О.* Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки // В пошуках альтернатив тюремному покаранню. Матеріали міжнародного симпозіуму 15–16 січня 1997 року. К., 1997.
- Голіна В. В.* Рецидивна злочинність в Україні: рівень, структура, динаміка // Вісник Академії правових наук України. 1998. № 4.
- Зелинский А. Ф.* Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование). Х., 1980.
- Кулик А. Г., Бобырь В. И.* Общая тенденция преступности в Украине в 1972–1993 гг. и прогноз на ближайшие годы // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 1994. № 2.
- Криминология / Под ред. А. И. Долговой.* М., 1997.
- Степанюк А. Х., Трубников В. М.* Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарання: Конспект лекції. Х., 1994.
- Трубников В. М.* Социальная адаптация лиц, освобожденных от отбывания наказания. Х., 1990.

РОЗДІЛ 12

ПРОФЕСІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ та її попередження

**Поняття і визначення професійної
злочинності**

Здавна в злочинному світі багатьох країн помітно виявляли себе особи, які багаторазово вчиняли крадіжки, шахрайство та інші корисливі злочини, досягаючи певної майстерності. При цьому вони проявляли впертість і небажання відмовлятися від такої поведінки, бо вона була для них джерелом засобів існування. Спираючись на свій багаторічний кримінальний досвід, вони розраховували на безкарність. Таких людей називали то стійкими, то хронічними і не виправними злочинцями. Наприкінці XIX століття у кримінологічній літературі закріпився для їх позначення термін “професійні злочинці”. Природно, термін цей умовний. Його застосування можна пояснити тим, що стійка злочинна поведінка зовні схожа з будь-якою іншою професійною діяльністю.

Під фахом (професією), як відомо, відповідно до загальноприйнятого вжитку цього слова розуміють вид трудової діяльності, що вимагає певної підготовки і дає матеріальний прибуток. Професіонал у будь-якій галузі діяльності досягає певних необхідних навичок і вміння у своїй роботі, завдяки чому й виділяється з числа інших працівників. Це притаманне і кримінальному професіоналу. Він впродовж декількох років оволодіває злочинними навичками, вдосконалює той чи інший спосіб вчинення злочинів, що дає йому матеріальне збагачення, а інколи і низьке задоволення. Але якщо в соціальному аспекті професія означає корисне і офіційно дозволене заняття, то професія злочинця, який займається злочинним промислом, позбавлена суспільної корисності, вона має негативний, протизаконний характер.

У Росії у XIX столітті почали виділятися серед кримінальних професіоналів у значній кількості групи вуличних злочинців (“шпана”), кишенькові злодії (“марвіхери”, “йорші”), зламники сейфів (“шніфери”, “ведмежатники”), шахраї (“фармазонщики”), грабіжники (“громили”) тощо. В колишньому СРСР (20-ті роки) в умовах економічної розрухи і соціальної нестабільності професійна злочинність набула подальшого розмаху, поповнилася новими різновидами, що часто мали насильницьке забарвлення. Серед рецидивістів почали складатися угруповання “злодіїв у законі”. Цей контингент характеризувався беззаперечним додержанням злочинних (злодійських) правил поведінки, встановленням у місцях позбавлення волі своєї повної влади, демонстративним ухиленням від корисної трудової діяльності, беззастережним визнанням кастових “законів” і “блатних” санкцій тощо. Такі люди підкреслювали своє особливе становище серед злочинців, претендуючи на роль лідерів серед них. Це була найбільш деградована частина злочинного світу, якщо так можна висловитися, його злочинне дно.

У 30-ті роки радянські правоохоронні органи досягли певних успіхів у боротьбі з професійною злочинністю. Але удар по ній був нанесений лише силою репресії, що не могло остаточно вирішити такої складної проблеми. Проте це стало підставою для заяв, що з професійною злочинністю в СРСР начебто покінчено. Був навіть забутий сам термін “професійна злочинність”, дослідження її були згорнуті і не проводилися аж до 70-х років. Однак професійна злочинність фактично залишилася, існує вона і зараз, після розпаду СРСР, у країнах СНД, в тому числі і в Україні, звичайно, у дещо іншому, поновленому вигляді, з урахуванням сучасних соціально-економічних реалій.

Слід зазначити, що професійну злочинність не можна змішувати ні з повторною, ні з рецидивною злочинністю. Кримінальний професіонал, який веде протягом тривалого часу злочинний спосіб життя, може не мати судимостей. І далеко не кожний, навіть багатократний рецидивіст стає професійним злочинцем.

Професійній злочинності притаманні свої ознаки.

1. Вона має постійний і стійкий характер. Професійні злочинці впродовж тривалого часу багаторазово вчиняють злочини. Це формує у них певну звичку, яка переростає потім у норму поведінки. В їхньому середовищі є значне число осіб, які систематично вчиняють злочини у вигляді промислу, але викриваються лише через декілька років. Між тим, відбувши покарання, такі злочинці знову повертаються до цього заняття. Кримінальний професіоналізм являє собою різновид свідомо продуманого і в усіх деталях заздалегідь підготовленого соціального паразитизму.

2. Професійним злочинцям притаманна відповідна спеціалізація. Ця ознака проявляється в тому, що у кожного з них є чітка настанова на певний вид злочинних занять, на вчинення тотожних або однорідних злочинів. Цей злочинний контингент різноманітний. Одні займаються квартирними крадіжками, інші — викраденням автомобілів, треті — контрабандою і реалізацією наркотиків, четверті — шахрайством тощо.

Сучасний кримінальний професіоналізм виявляє тенденції до різнобічності і універсальності злочинних дій, коли той або інший злочинець має не лише одну спеціалізацію, але перекваліфіковується ще й на іншу, освоює додатковий вид злочинних занять. Наприклад, кишеньковий злодій — він же гравець у карти; рекетир у необхідних випадках може бути кілером; злодій-домушник — водночас

грабіжник або розбійник. Ця обставина визначає підвищений екстремізм і жорстокість сучасної професійної злочинності.

Становлення злочинців-професіоналів відбувається під впливом досвідчених організаторів злочинів, але особливо зловісну роль у їхньому формуванні відіграють злочинні групи, що існують у місцях позбавлення волі. Саме тут значною мірою формується злочинний світ, відбувається консолідація і спеціалізація злочинців. (Буває, що в це середовище залучаються і працівники виправно-трудових установ.) В умовах волі вони швидко знаходять один одного, створюють злочинні угруповання за “інтересами” зі своєю ієрархією, підпорядкованістю і дисципліною.

3. Заняття професійною злочинною діяльністю передбачає наявність у її суб’єктів відповідної кримінальної “кваліфікації”, тобто необхідних знань, навиків і вмінь, що забезпечують підготовку, вчинення і приховування злочинів. За їх допомогою забезпечується впевнене досягнення мети при найменшому ризику бути викритим.

Кримінальна “кваліфікація” відпрацьовується на власному досвіді, а також у процесі постійного спілкування з професіоналами, які мають великий злочинний стаж. Зрештою названі навики і знання доводяться буквально до автоматизму. Такі особи стають професіоналами своєї справи. Інколи вони використовують як співучасників людей, які мають некримінальні знання і досвід, а то і наукові пізнання. Адже окремі види злочинів взагалі не можуть бути вчинені без використання спеціальних прийомів.

Кримінальні професіонали мають на своєму озброєнні відповідний злочинний інструментарій: універсальний набір ключів, спеціально розроблені відмички, які, на відміну від колишніх “фомок”, є більш ефективними; сконструйовані особливим способом електродрелі, пристрої для злому і вибивання дверей і дверних коробок; краплені карти; верстати для виготовлення різноманітних фальсифікованих документів, бланків, печаток тощо.

4. Професійні злочинні заняття для їх учасників є джерелом добування засобів до існування або додаткового прибутку у вигляді грошей чи матеріальних цінностей.

Як показує практика, протиправний прибуток професійних злочинців у наші дні є значним. Найбільш “процвітаючі” кримінальні авторитети за рік-два одержують значні прибутки. У зв’язку з цим можна зробити висновок, що контингент таких злочинців злочинним промислом не лише забезпечує повсякденне існування, але й накопичує первісний капітал.

Злочинці-професіонали приховують свою антигромадську діяльність від сторонніх осіб і, маскуючись під законслухняних громадян, створюють видимість трудової діяльності — влаштовуються на тимчасову роботу, на роботу з неповним робочим днем (охоронець, підсобний робітник тощо) та на інші посади, що не вимагають великих витрат часу. Йдуть вони і на інші хитрощі, наприклад, симулюють яке-небудь захворювання, що дає право на оформлення інвалідності.

Типовий злочинець-професіонал взагалі офіційну роботу вважає заняттям ганебним. Він використовує її як прикриття. Власне, питання щодо офіційної роботи в умовах ринкової системи, поширення приватно-комерційної діяльності, безробіття часто взагалі не постає. Деякі з них перебувають на нелегальному становищі і “гастролюють” по регіонах країни і ближнього зарубіжжя, вчиняючи злочини.

5. Для злочинців-професіоналів характерним є прагнення підтримувати зв’язки з антисоціальним середовищем, близьким до їхньої власної орієнтації і настанов. Найбільш тривкі контакти вони встановлюють здебільшого зі злочинцями однієї і тієї ж спеціалізації. Побічним підтвердженням цього є те, що нові засуджені, прибуваючи до виправно-трудових установ при розподілі по виробничих бригадах намагаються потрапити в ті бригади, де утримуються особи, що відбувають покарання за аналогічні злочини.

Систематичне ведення антисупільного способу життя викликає у особи природну психологічну потребу у повсякденному спілкуванні зі своїми кримінальними однодумцями. Вони практикують проведення спільних зборищ (“сходки”, “правилки”, “розборки”), на яких вирішують питання, що являють загальний інтерес (наприклад, про організацію спільних дій, бо деякі злочинні посягання вимагають групового способу їх вчинення), або розв’язують конфліктні ситуації.

6. У середовищі професійних злочинців існує специфічна субкультура — притаманні тільки їм традиції, звичаї, різні неформальні норми поведінки, що не відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам. Кримінальна субкультура відіграє суттєву роль у встановленні, підтриманні і відтворенні професійної злочинності. Дія багатьох таких норм поширюється на усі регіони країни, інші мають внутрішньогрупове застосування, деякі залежать від місця їх дії (в місцях позбавлення волі або на “волі”), від виду кримінальної поведінки, національного складу злочинних угруповань.

У злочинному світі поширений свій жаргон. Особи, які тривалий час займалися злочинним промислом, мають прізвиська, що призначені для приховування імен і прізвищ з метою забезпечення конспірації. Вони залишаються за злочинцями навіть і тоді, коли особи змінили своє прізвище і перейшли на нелегальне становище.

Злочинні клани мають спільні грошові фонди (“общаки”), порядок накопичення яких добре відпрацьований. Вони складаються з внесків (“долянка”, “лавешки”) від традиційного злочинного промислу, коштів від наркобізнесу, надходжень від азартних ігор у казино і гральних будинках, від прибутків фінансово-комерційних структур, взятих під контроль злочинних угруповань, тощо. Частина “общакових” грошей направляється на надання допомоги заарештованим членам таких угруповань, їхнім сім’ям; певні суми вкладаються в нелегальний і легальний (на підставних осіб) бізнес, витрачаються на підкуп потрібних посадових осіб.

Для повної характеристики професійної злочинності наведемо ще три положення. По-перше, вона своїм корінням входить в загально-кримінальну корисливу і корисливо-насильницьку злочинність. Її сучасне зростання, низький рівень розкриття і високий рівень латентності прискорює, генерує кримінальний професіоналізм. По-друге, деякі дослідники відзначають взаємопроникнення професійної і організованої злочинності, їх взаємодетермінацію. По-третє, професійна злочинність, вважаємо, є незаконною злочинною діяльністю — не злочинною поведінкою, а саме злочинною діяльністю.

Враховуючи наведені ознаки професійної злочинності, її поняття можна сформулювати так. Професійна злочинність — це відносно самостійний вид стійкої систематичної злочинної діяльності, суб’єкти якої, володіючи відповідними спеціальними злочинними навиками, знаннями і вмінням, займаються кримінальним промислом по здобуванню основного або додаткового доходу, підтримуючи при цьому зв’язок з антисуспільним середовищем, близьким до їх власної орієнтації, установок і субкультури.

У кримінологічній літературі розглядається спірне питання: чи є підстави визнавати професійними злочинцями осіб, які, тривалий час обіймаючи певні посади на підприємствах, в організаціях та установах, у процесі виконання своїх безпосередніх обов’язків і трудових функцій, зловживаючи ними, постійно вчиняють злочини за місцем роботи. Чи існують професіонали-розкрадачі, професіонали-хабарники, професіонали-несуни (які систематично викрадають матеріальні цінності на виробництві) тощо? Уявляється, що у подібних випадках мова може йти про злочинність “білих комірців”, про дисфункції соціальних інститутів і господарсько-управлінських ланок, а не про професійну злочинність. Тому що дисфункційна і корупційна поведінка не створюють психологічного і соціального відчуження від суспільства, що характерно для злочинців-професіоналів з їх специфічною кримінальною спеціалізацією і кваліфікацією, специфічним антисоціальним середовищем і субкультурою тощо.

Традиційними проявами професійної злочинності є кишенькові і квартирні крадіжки, шахрайство, фальшивомонетництво, контрабанда, пограбування і розбої. В останні роки вона поповнилася новими формами: викрадення предметів культури і мистецтва; злочинність у сфері наркобізнесу, нелегального виготовлення і збуту спиртних напоїв; крадіжки автомобілів; вимагання (рекети), крадіжки грошей і цінностей з сейфів і приміщень з електронною системою охорони; вбивства на замовлення (кілерство); викрадення вантажів з рухомого складу залізничного транспорту; розкрадання і продаж зброї (вибухових речовин). Зросла злочинність і в сфері так званих кримінальних послуг, які сприяють професіоналам, — скуповування і збут викраденого, наводчики, інформатори, утримувачі кубел (“малин”) тощо. В умовах економічної і соціальної нестабільності кримінологами-аналітиками відзначається подальша професіоналізація злочинності в країні,

Кримінологічна характеристика професійної злочинності

Офіційна кримінально-правова статистика як в СРСР, так і в теперішній час в Україні, не містить повних, безпосередніх відомостей про злочини кримінальних професіоналів та їх особистість. Оцінки кількісно-якісних статистичних показників професійної злочинності значною мірою мають відносний характер. Кримінологічний опис масиву злочинності, що розглядається, стає можливим завдяки інтерпретації статистичних даних про корисливі і корисливо-насильницькі злочини в цілому і особливо тих, які, як правило, вчиняють професійні злочинці: кишенькові і квартирні крадіжки, шахрайство, вимагання, незаконний обіг наркотиків, викрадення автомобілів тощо. Наявність корисливих злочинів, низький рівень їх розкриття і високий рівень латентності тісно взаємопов’язані, як вже зазначалося, з кримінальним професіоналізмом.

При з'ясуванні фактичної картини професійної злочинності потрібно звертатися і до ознаки множинності злочинів, що вчиняються особами, встановлювати їх кримінальний “стаж”. Однак при цьому слід мати на увазі, що зустрічаються численні випадки, коли велике число професійних злочинців, тривалий час вчиняючи однорідні злочини, не попадають в поле зору правоохоронних органів. Наприклад, у спеціально відібраній для аналізу групі злочинців було встановлено, що 60% з них не були засуджені, хоча систематично вчиняли злочини протягом двох і більше років. Серед шахраїв понад половина не була засуджена, серед кишенькових злодіїв — понад 15%. Серед інших категорій корисливих і корисливо-насильницьких злочинців, що виявляють тривалий час кримінальну активність, були також численні факти, коли їм вдавалося уникнути притягнення до кримінальної відповідальності.

Непрямо про професійну злочинність можна зробити висновки шляхом детального аналізу статистичних даних, що були опубліковані, про загальний і особливо про спеціальний рецидив, який є очевидною ознакою кримінального професіоналізму. Загальний рецидив корисливих злочинців досить високий і коливається від 15% до 20%.

Збирання даних про професійну злочинність здійснюється і шляхом проведення вибірових досліджень в окремих регіонах, а також шляхом обстеження деяких категорій злочинців.

Вивчення професійної злочинності пов'язано з певними труднощами, що є наслідком поверхового характеру теперішньої кримінально-правової статистики і недостатньої репрезентативності (показовості) вибірових досліджень, що здійснюються. Але іншого виходу поки що немає. Тому, спираючись на вказані прийоми і методи, покажемо у загальних рисах стан і динаміку злочинності в Україні з 1986 по 1998 рік, інтерпретуючи їх стосовно професійної злочинності.

1. У цей період відмічається тенденція до зростання корисливих і корисливо-насильницьких посягань. Щодобово в країні реєструється 80 пограбувань, 15 розбоїв, 542 розкрадання приватного майна. Збільшується кількість квартирних крадіжок (зростання на 2,5%). Рік у рік зростає рівень злочинів, пов'язаних з виготовленням, збутом, придбанням зброї (в середньому на 18%). По вказаних видах злочинів мають місце річні коливання, але високою є і їх латентність.

2. За вибіровими даними і з урахуванням експертних оцінок в останні 5-6 років різко зросла кількість кишенькових крадіжок (в основному у великих містах). Рівень шахрайства за цей період підвищувався: у 1997 і 1998 роках він перейшов рубіж за 15 тис. злочинів. Його обсяг у загальному масиві злочинності становить приблизно 2,4%.

3. Кожний п'ятий злочин в Україні (20,4%) вчинявся особами, які їх вчиняли раніше. Показники загального рецидиву в 1997 році — 17,1%, в 1998 році — 18,1%. За даними вибірових досліджень спеціальний рецидив кишенькових злодіїв, квартирних злодіїв, шахраїв, грабіжників і розбійників становив наприкінці 80-х — на початку 90-х років відповідно 80%, 66%, 80%, 60%. Для порівняння зазначимо, що питома вага спеціального рецидиву шахраїв в середині 60-х років досягала 50% (в дореволюційній Росії — 14%)¹.

4. Питому вагу неповнолітніх і молоді у вчиненні злочинів можна проілюструвати такими цифрами. Кількість осіб віком 14-17 років з 8,3% в 1986 році зросла до 9,1% — в 1996 році, а у віковій групі 18-24 років відповідно: в 1986 році — 19,6%, в 1996 році — 22,8%. У 1998 році питома вага злочинності неповнолітніх у загальному масиві злочинності становила 9,5%.

5. Широкого поширення набула злочинність, поєднана з наркотиками. Взагалі в країні наркотизація населення набирає темпів, консолідується наркоділки, розширюється контрабандне надходження наркотиків іноземного виробництва. В 1997 році порівняно з 1993 роком кількість злочинів, вчинених у стані наркотичного збудження, збільшилась у п'ятнадцять разів, а злочинцями-наркоманами — в 3,2 рази. Все це негативно впливає на загальнокримінальну злочинність. Наркоманія набуває в наші дні статусу негативного чинника, що визначає криміногенну ситуацію в Україні.

Прогнозується, що слід очікувати погіршення криміногенної ситуації і в наступні два роки. Йдеться про злочинність усіх видів, у тому числі і професійну. Остання характеризуватиметься омолодженням професійних злочинців, загостренням відносин між “старими” кримінальними авторитетами і лідерами “нової хвилі” злочинного світу, зростанням пограбувань, розбоїв, вимагань, шахрайства, розкрадань грошових коштів за фальшивими кредитними картками, комп'ютерної злочинності. Між тим висловлюється припущення, що після цього настане стабілізація злочинності в цілому і почнеться поступове її зниження.

Одним з компонентів кримінологічної характеристики злочинів, як відомо, є дані про особистісні особливості їх суб'єктів. Тому доречно буде розкрити особистість професійних злочинців за такими показниками і властивостями, як вік, стать, соціальний статус, психологічні особливості тощо.

Професійний злочинець свій перший злочин вчиняє, як правило, в неповнолітньому віці. Це найчастіше корисливий злочин. У подальшому, ставши на шлях кримінального промислу, він вступає в спілкування і взаємодію зі злочинним світом, особливо в місцях позбавлення волі. Як результат — спільна участь у систематичних протиправних діях, оволодіння злочинними навичками і вміннями, сприйняття норм злочинної субкультури. А зрештою, подібне несприятливе моральне формування людини приводить її до лав професійних злочинців.

За даними вибірових досліджень більшість сучасних професійних злочинців — це люди молодого (інколи неповнолітні) і середнього віку. Найбільшу частку складають серед них особи віком 19-35 років (77%). У крадіжках з проникненням до житла питома вага цієї вікової групи дорівнює 70%, у викраденні антикваріату і культурних цінностей — 90%. Наведені цифри насторожують. Здавалося б, ведення злочинного промислу повинно передбачати наявність широких і міцних знань, навиків і вмінь, чого досягають у зрілому віці. Однак сучасні професіонали помолодшали. Омолодження професійної злочинності свідчить про підвищення її суспільної небезпеки.

У складі професійних злочинних угруповань і кланів переважають чоловіки. Жінки проявляють себе в основному в таких формах кримінального професіоналізму, як шахрайство, наркобізнес, надання кримінальних послуг (придбання і збут викраденого, надання інформації для виконавців злочинних посягань тощо).

Раніше професійні злочинці найчастіше вчиняли конкретні злочини поодиночі, покладаючись на свої сили і вміння. Професіонали “нової хвилі” віддають перевагу діям у складі групи з чітким розподілом ролей. У таких групах зустрічаються особи, які мають військову, спортивну, економічну і навіть юридичну освіту. Вони використовують набуті знання в кримінальних цілях, інколи особисто вчиняють злочини, а буває виступають у ролі консультантів, привносять у ті чи інші методи і способи вчинення злочинів певну новизну. Наприклад, деякі з грабіжників і розбійників служили свого часу в спецпідрозділах силових відомств; зустрічаються шахраї, які працювали в державній фінансово-банківській системі.

Значну кількість серед кримінальних професіоналів складають ті, хто в момент вчинення злочину не працювали і не навчалися. Таких засуджених в Україні за період з 1987 по 1998 рік збільшилося більше ніж в шість разів. Зокрема, за даними вибірових досліджень серед злодіїв, які вчинили квартирні крадіжки, на час притягнення до кримінальної відповідальності не працювало 40%. Частка кишенькових злодіїв, які тривалий час не працювали, — 60%; карточних шахраїв — 70%.

Індивід, який став на шлях злочинного промислу, відмовляється від встановлених загальноприйнятих позитивних соціальних норм і набуває нових, властивих для певної антисоціальної групи. Саме ними вони керуються в задоволенні природної психологічної потреби в міжособистісному спілкуванні. У зв'язку з цим мають певний інтерес психологічні особливості професійних злочинців. Вони віддають перевагу злочинній діяльності перед будь-якою іншою; ділять учасників міжособистісного спілкування на “своїх” і “чужих”; виявляють відчуження і ворожість до оточуючих осіб з правомірною поведінкою; демонструють постійну готовність до створення або використання сприятливої ситуації для вчинення чергового злочину; виявляють постійну турботу про підтримання і підвищення злочинної “форми” як гарантії успіху в своєму промислі і безпеки; поважають відданість кримінальній общині і вірність своїм “товаришам”; беззаперечно дотримуються традицій і норм кримінальної субкультури.

Фактори, причини та умови професійної злочинності

Професійна злочинність, природно, детермінується на загальносоціальному рівні, як і вся злочинність у цілому, криміногенними факторами — факторами економічними, соціальними, організаційно-управлінськими, політичними та іншими. До економічних факторів належать такі явища і процеси: скорочення обсягів виробництва в країні, його технічна відсталість і деградація науково-технічного потенціалу; неконкурентоздатність більшості українських товарів на світовому ринку; існування в непомірних обсягах тіньової економіки (вона складає понад 40% валового внутрішнього продукту); залучення тією чи іншою мірою в тіньовий сектор економіки значних верств населення України через позабанківський обіг готівки, вуличну торгівлю; ухилення від сплати різноманітних податків і зборів; корупція (за деякими оцінками за кордоном знаходиться від 15 до 20 млрд. доларів, неофіційно експортованих громадянами і юридичними особами країни); широке поширення бартерних угод; інфляція, яка була особливо високою в 1992-1994 роках та в 1998 році, а також інші прояви “хворої” економіки і нестабільної кредитно-фінансової системи.

Криміногенні соціальні фактори — це зниження рівня матеріального забезпечення більшості населення (по суті, його бідність); несвоєчасна виплата заробітної плати, стипендій, пенсій; зменшення можливостей для легального заробітку; соціально-майнові контрасти (йдеться про стрімку поляризацію населення за рівнем прибутків); поширення випадків, коли високий життєвий рівень досягається шляхом порушення законів та інших нормативних актів.

В зв'язку з останньою тезою не можна не відмітити, що завдяки вільному ринку, активній зовнішньоторговельній діяльності, вільному обміну інформацією між Україною та іншими країнами набули поширення в країні стандарти життя і споживання, що існують у багатих країнах Європи та Америки. Ці стандарти передбачають певний розмір грошового прибутку, наявність власного міського будинку і заміської дачі, висококласного автомобіля, можливість змістовного відпочинку за кордоном. Все це стало життєвою метою деяких українців, особливо молоді. Але її досягнення легальним шляхом стає все більш проблематичним і досить часто задовольняється злочинними способами.

Ряд негативних явищ є криміногенними факторами організаційно-управлінського характеру:

- суперечливе оподаткування вітчизняних виробників за своїми ставками не сприяє їх нормальній господарській діяльності, штовхає на численні зловживання;
- масове ввезення в Україну імпорتنих промислових і продовольчих товарів, які в достатній кількості може виробляти і вітчизняна промисловість і підприємства АПК (вкрай низькі мита на іноземні вироби і продукти, високі технології їх виготовлення дозволяють реалізувати імпортний товар на внутрішньому ринку дешевше за свій, вітчизняний);
- істотні недоліки в проведенні реформ, зокрема в системі приватизації (зловживання з боку державних службовців і керівників підприємств, шахрайство інвесторів тощо);
- повільність у проведенні адміністративної реформи в країні;
- диспропорції в розвитку регіонів країни, не вирішеність проблем деяких збиткових галузей господарства (наприклад, вугільна промисловість), несвоєчасне вирішення назрілих питань з упорядкування управління підприємствами агропромислового комплексу тощо.

Не можна не назвати окремі фактори політичного характеру, що погіршують криміногенну обстановку в країні. Зокрема, впровадження (на фоні низького рівня життя) платних медичних послуг, навчання у вузах за контрактом, платне одержання житла, низьке пенсійне забезпечення та інші проблеми, вирішення яких перекладається на плечі широких верств населення. Все це призводить до відчуження частини громадян від держави і закону, орієнтує їх на досягнення власного добробуту будь-якими засобами (включаючи й ті, що не схвалюються суспільством). До обставин такого роду можна віднести тривале замовчування державою в радянський період існування професійної злочинності, що сприяло її відтворенню, і недооцінку сучасною українською державою її підвищеної суспільної небезпеки.

Через дію перелічених факторів загострюється в країні криміногенна ситуація взагалі і збільшується професійна злочинність зокрема.

Причинами ж вчинення конкретних злочинів кримінальними професіоналами необхідно вважати ті певні негативні обставини, притаманні нашій дійсності, під впливом яких у свідомості винних виникають глибокі й стійкі антисуспільні погляди, звички, які породжують у них високий ступінь готовності займатися злочинним промислом. Слід назвати, принаймні, шість таких обставин, що найбільш чітко вимальовуються.

1. Наявність у структурі суспільної свідомості (в свідомості суспільства) таких елементів, як користолюбство, зажерливість, паразитична психологія, прагнення обдурити іншого, поживитися за чужий рахунок. Перелічене лежить в основі майнових злочинів, які становлять ядро професійної злочинності.

2. Живучість злочинних традицій і звичаїв, що виникли сотні років тому, передаються з покоління в покоління і в оновлених формах існують і зараз.

3. Перевантаження нашого суспільства великою кількістю неформальних соціальних груп, для яких характерні негативні норми поведінки і життєдіяльності. У такому середовищі культивується злочинна романтика і ідея начебто можливості уникнути кримінальної відповідальності. Для цього начебто є багато шансів, якщо оволодіти відповідними прийомami і навиками. В таких групах у результаті впливу на свідомість їх членів з боку запеклих злочинців з великим “стажем” поступово і міцно утверджується кримінальна субкультура. Доказ тому — поширення тут злочинного жаргону, блатних (зłodійських) пісень, звичаїв, татування. Вражаються цим переважно неповнолітні та особи молодого віку, в очах яких все це має суттєве значення для самоствердження особистості.

4. Поява в останній час великої кількості бездоглядних і безпритульних дітей; їхній спосіб життя відкриває їм дорогу до злочинного світу.

5. Недоліки виховної роботи, покладеної на такі соціальні інститути, як сім'я, школа, заклади культури, спортивні організації тощо. Майже не використовуються з метою виховання можливості літератури, кіно, телебачення, засобів масової інформації. На жаль, тут іноді мають місце факти, коли офіційні інститути виховання населення замість користі завдають шкоди.

6. Криміналізація діяльності приватного бізнесу, що намітилася. У цій сфері починають відігравати значну роль обман, шахрайство, недобросовісна конкуренція, ухилення від сплати різноманітних податків і зборів. Подібні правила засвоює багато з власників приватних і комерційних підприємств; інколи вони користуються послугами кримінальних структур.

Сприяють існуванню професійної злочинності і деякі специфічні умови. Вони, на відміну від причин, самі по собі безпосередньо не можуть породжувати злочин. Однак, як супутник його причин, впливаючи певним чином на них, забезпечують їх відповідний розвиток, необхідний для виникнення наслідку — злочину. Умови полегшують вчинення злочину кримінальними професіоналами.

Як умови виступають недоліки, помилки й упущення в діяльності тих або інших правоохоронних і правозастосовних органів. Так, незадовільна робота слідчих органів тягне за собою низький рівень викриття злочинів. (По лінії карного розшуку в останні роки середній показник розкриття всього масиву тяжких злочинів дорівнює 70%, а в окремих регіонах є і того нижчим.) Подібний стан охорони правопорядку “надихає” на кримінальний промисел.

Слабка практична підготовленість працівників карного розшуку не забезпечує належної роботи з подолання злочинного професіоналізму. Свого часу в складі органів внутрішніх справ існували спеціалізовані оперативно-розшукові підрозділи, що займалися виявленням професійних злочинців і затриманням їх “на гарячому”. Співробітниками цих підрозділів були досвідчені працівники-розшуковці, які володіли оперативним мистецтвом, що за своєю суттю близьке до будь-якого іншого виду мистецтва. Зараз ці підрозділи під різними приводами (відсутність вищої юридичної освіти, досягнення п'ятидесятирічного віку, безперервні компанії по реформуванню системи внутрішніх справ) скасовані. В результаті порушена наступність в передачі досвіду боротьби з професійною злочинністю, втрачені особисті картки на кримінальних професіоналів тощо. Разом з досвідченими кадрами пішли в минуле знання кримінального середовища, багато апробованих форм і методів боротьби з ним. І в той же час не здійснювалася і не здійснюється предметна спеціалізована підготовка і перепідготовка практиків, покликаних протидіяти професійній злочинності.

Слід відмітити велику плинність кадрів у підрозділах органів внутрішніх справ. Наприклад, середній термін роботи в апараті карного розшуку не перевищує 2,5-3 років, що вкрай негативно відбивається на діловій кваліфікації працівників.

Недостатній рівень роботи правоохоронних органів також є наслідком невпинного скорочення витрат, передбачених бюджетом країни на їх утримання. Про це свідчить співвідношення передбачених коштів МВС до розрахункової потреби. У 1993 році виділені кошти становили 58% від потреби, у 1994 — 47%, у 1995 — 42%, у 1996 — 41% і в 1997 році — всього лише 30% від потреби в них.

Стан справ різко погіршується і через проникнення в правоохоронну систему корупції, що істотно підриває стабільність і послідовність її законної діяльності, порушує основу конспірації в оперативній роботі. Безпідставно припиняються кримінальні справи; під приводом неможливості тривалого зберігання знищуються справи засуджених, у тому числі і запеклих професіоналів, що полегшує їм замінити сліди свого кримінального минулого.

Загальновідомі істотні недоліки в діяльності адміністрації місць позбавлення волі з проведення індивідуально-виховної роботи з засудженими, ізоляції кримінальних авторитетів (“паханів”), по роз'єднанню злочинців-рецидивістів, перетинанню спроб з їх боку встановлювати “свої порядки” в бригадах і загонах та залучати до лав кримінальних угруповань інших засуджених з числа молоді, передавати їм злочинні знання, вміння й традиції. Не можна заперечувати, що місця позбавлення волі впродовж багатьох років були “фабриками” злочинності, “університетами” кримінального професіоналізму. Не в усіх сучасних колоніях і тюрмах вдалося покінчити з такими нездоровими явищами.

Як уже зазначалося, офіційна кримінально-правова статистика не містить необхідних відомостей про професійну злочинність, відсутня й розгорнута інформаційно-аналітична база, яка дозволяє стежити за кримінальними професіоналами. Вони розчиняються в загальній масі злочинного елемента, що ускладнює їх виявлення, вивчення, а також своєчасну профілактику їх незаконної суспільно небезпечної діяльності.

Серед умов, що полегшують кримінальний промисел, треба назвати і прорахунки в чинному кримінальному законодавстві. В законі не передбачено посилення кримінальної відповідальності за злочини, вчинені кримінальними професіоналами. При призначенні покарання не завжди враховується фактична спеціалізація і систематичність їх злочинної діяльності. Практично виходить так, що настає однакова відповідальність, наприклад, і за одну квартирну крадіжку, і за двадцять, якщо у них відсутня колишня судимість. При подібному підході, безумовно, не спрацює ні загальна, ні спеціальна превенція покарання щодо цієї категорії злочинців.

Попередження професійної злочинності

Система попередження професійної злочинності включає низку різнорівневих заходів, спрямованих на блокування, нейтралізацію та усунення факторів, причин і умов, що її породжують і обумовлюють.

На загальносоціальному рівні ці заходи передбачають усунення дезорганізації українського суспільства, дезорганізації економічного, соціального і державно-правового розвитку. Зокрема, підняття рівня виробництва в країні; ліквідацію тіншових сторін, протиріч, що виникли в процесі переходу до ринкової економіки і в ході приватизації; зниження безробіття, підвищення стандартів життя населення; створення необхідних умов для легального одержання достатніх прибутків громадянами; побудову міцного фундаменту для нормального функціонування усієї соціальної сфери; оздоровлення морального клімату в суспільстві, впровадження високих моральних цінностей в ньому; додержання демократичних засад державності, утвердження законності, зміцнення громадського порядку в широкому значенні слова тощо. Після подолання загальної затяжної кризи в країні необхідно в першочерговому порядку здійснити перелічені загальносоціальні попереджувальні заходи, що буде, безумовно, сприяти попередженню злочинності в цілому і подоланню професійної злочинності в тому числі.

Кримінальному професіоналізму можуть і повинні перешкоджати безпосередньо цільові спеціально-кримінологічні заходи. Маються на увазі суспільно-моральні заходи, заходи організаційно-управлінського характеру, технічні, правові заходи, заходи оперативного, а також кримінально-виконавчого характеру.

Суспільно-моральні заходи полягають, передусім, у впровадженні у суспільну свідомість високих моральних цінностей. Вони передбачають також обмеження поширення злочинних традицій і звичаїв, під впливом яких відбувається процес розтління суспільства, особливо неповнолітніх і молоді, їх перехід на злочинний шлях.

Є нагальна потреба в тому, щоб перекрити всі канали пропаганди злочинної ідеї в кіно, на телебаченні, в літературних творах, на естраді, де інколи у привабливому вигляді розповідається про пригоди злочинців, поширюються кримінальний жаргон, пісні, специфічні норми спілкування у кримінальному середовищі. Необхідно показувати небезпеку злочинної діяльності, особисту неповноцінність її учасників, життєву безвихідь професійних злочинців.

Заходи організаційно-управлінського характеру — це поновлення спеціалізованих підрозділів у системі органів внутрішніх справ по боротьбі з професійною злочинністю (особистий розшук, розвідка тощо) за напрямками її кримінальної спеціалізації (шахрайство, кишенькові крадіжки, пограбування, викрадення антикваріату та творів мистецтва, наркобізнес, контрабанда, надання кримінальних послуг, фальшивомонетництво тощо); створення інформаційного банку даних на професійних злочинців за окремими категоріями; постійне стеження і контроль за їх поведінкою; заборона нічим не викликаної легалізації окремих занять, пов'язаних з професійною злочинністю (гральний бізнес, наприклад).

Розробка і реалізація цих заходів, безумовно, вимагає їх фінансового і технічного забезпечення. Але витрати на боротьбу зі злочинністю зрештою завжди окупаються.

І останнє. З професійною злочинністю слід боротися професійно. З цього випливає необхідність сучасних методичних розробок по виявленню, розкриттю і викриттю кримінального професіоналізму, по його профілактиці.

У попередженні професійної злочинності певна роль належить і *технічним заходам*. Сюди віднесено розробку і впровадження системи захисту особи, житла, власності громадян. Наприклад, встановлення інфрачервоних замків, які нескладні в експлуатації, але неприступні для злому. На дверях повністю відсутні ознаки їх установа. Це — замки-невидимки. Оснащені таким замком двері не привертають до себе уваги, надійно охороняють приміщення.

Пропонується в місцях скупчення громадян установлювати приховані відеокамери ("чорні ящики"). На Заході цей спосіб оздоровлення кримінальних ділянок міста вже відомий і дає відчутні

результати. “Чорні ящики” відслідковують ситуацію в метро, на міському наземному транспорті, у великих магазинах, на ринках тощо. Зйомки дозволяють накопичувати інформацію і дають можливість впізнавати “лохотронщиків”, кишенькових злодіїв, викрадачів автомобілів, суб’єктів інших видів професійної злочинності, збирати проти них необхідні докази вчинення злочинів.

Актуальним є забезпечення надійної охорони музейних установ, про що вказується в Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю в Україні на 1996-2000 роки.

Здійснюються на практиці в боротьбі з професійною злочинністю попереджувальні *заходи оперативного характеру*: систематичні рейди на вокзалах, в аеропортах, ресторанах, у поїздах з метою виявлення професійних злочинців, які перебувають у розшуку; захоплення “на гарячому” учасників кримінальних сходок; виявлення охоронців спільної каси (“общака”) і збирачів внесків до неї; ліквідація кубел та інших місць зборів кримінальних професіоналів; проведення масових операцій по обробці міст (регіонів) з метою виявлення і затримання на місці професійних злочинців; здійснення заходів з попередження ввезення в Україну наркотичних засобів, виявлення осіб, причетних до незаконного обігу наркотиків, і притягнення їх до кримінальної відповідальності тощо.

Суттєве значення в подоланні професійної злочинності має *удосконалення кримінально-виконавчої діяльності установ місць позбавлення волі*, а також практика реалізації соціальної адаптації осіб, які відбули покарання.

У Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю в Україні на 1996-2000 роки з цього приводу записано, що в кожній виправно-трудовай колонії необхідно вживати заходів протидії професіоналізму і консолідації злочинців, особливо серед жінок і молоді. Вимагається при цьому вивчати роль злочинних авторитетів, “злодіїв у законі”, організаторів злочинних угруповань у розподілі сфер впливу у регіонах, а також спрямованість їх злочинної діяльності. За результатами вивчення цього контингенту аналізувати структуру злочинного світу, його зв’язки, вплив на кримінальний рецидив і криміналізацію суспільства в цілому,

Професійних злочинців доцільно утримувати в особливих умовах, створивши для цього спеціальні колонії із застосуванням спеціальних вимог режиму. Принаймні, виключити усілякі контакти з молодими людьми, засудженими вперше. Виправно-трудова колонія повинні приділяти більше уваги індивідуальній профілактиці щодо засуджених, проводити роботу з нейтралізації кримінальних традицій та звичаїв, “законів” неформальних об’єднань негативної спрямованості, стимулювати у них наміри докорінно змінити антисуспільну життєву позицію. При цьому слід спиратися на пенітенціарних психологів, соціологів та спеціалістів-практиків по кримінальній субкультурі.

До розподілу засуджених по бригадах та загонах треба підходити диференційовано. Визначати вид режиму не лише відповідно до тяжкості вчиненого злочину і кількості судимостей, але й за наявністю або відсутністю злочинного професіоналізму, залежно від ставлення до кримінальних традицій та звичаїв.

Після відбуття покарання за професійними злочинцями обов’язково повинен бути встановлений адміністративний нагляд для спостереження і контролю за їх поведінкою (Закон України від 1 грудня 1994 року “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”). Не тільки формально встановити такий нагляд, але і повсякденно, тактовно здійснювати його індивідуально, особливо в перші півроку. На одного працівника міліції, який здійснює нагляд, не повинно припадати більше 15-20 таких осіб. Його обов’язки з нагляду належить вважати основними. Так пропонують спеціалісти.

Назріла необхідність створення не тільки на словах, але й на ділі регіональних узгоджених програм сприяння особам, які повернулися з місць позбавлення волі, їх соціальній адаптації: надання допомоги в прописці, сприяння встановленню розірваних зв’язків засудженого із здоровими соціальними групами, впровадження держконтрактів на їх працевлаштування тощо.

Певне місце в боротьбі з професійною злочинністю належить попереджувальним *заходам правового характеру*. Так, пропонується ширше застосовувати на практиці кримінально-правові норми з так званою подвійною превенцією. Такі норми, як відомо, мають подвійне функціональне призначення. З одного боку, вони встановлюють відповідальність за вчинення конкретного злочину, а з другого — покликані забезпечити попередження інших видів злочинів. Чинний Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність, наприклад, за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 208 КК), за тримання домів розпусти і звідництво (ст. 210 КК), за ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості (ст. 211¹ Г КК), за придбання або збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом (ст. 213 КК), за незаконне вироблення,

виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 229¹ КК) тощо.

Тим самим закон не тільки встановлює кримінальну відповідальність за названі злочини, але й запобігає появі кримінального професіоналізму. Ці склади відіграють велику попереджувальну роль. Законодавець за допомогою норм даного роду створює нібито заборонну зону навколо кримінального професіоналізму.

Пропонується також доповнити перелік обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність (ст. 41 КК), пунктом про вчинення злочинів у вигляді промислу і обов'язково враховувати цю обставину при індивідуалізації покарань, що призначаються професійним злочинцям незалежно від наявності судимості, а також брати до уваги при цьому спеціалізацію їх злочинної діяльності та інші факти, що негативно характеризують їх особистість.

Література

Гуров А. М. Профессиональная преступность. Прошлое и современность. М., 1990.

Даньшин І., Лісодід О. До питання про поняття злочинної діяльності // Вісник Академії правових наук України. Х., 1998. № 3 (14).

Даньшин І. Н. Понятие и определение профессиональной преступности // Проблемы законности. Х., 1999. Вип. 38.

Криминология / Под ред. А. И. Долговой. М., 1997.

Максимов А. Российская преступность. М., 1998.

Навчальне видання

Даньшин Іван Миколайович

Голіна Володимир Васильович

Кальман Олександр Григорович

Кримінологія. Особлива частина

Редактор *А. В. Єфименко*

Комп'ютерна верстка

і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 24.12.1999.
Формат 84х108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 12,18. Обл.-вид. арк. 10,8. Вид. № 68.
Тираж 10000 прим. (1-й завод 5000 прим.).
Ціна договірна. Зам.
Академія правових наук України
Україна 61002 Харків, вул. Митрофановська, 29
Друкарня ПВПП "Слово"
Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27